

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
DIN ISHLARI BO‘YICHA QO‘MITASI**

O‘ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

F.E.KARIMOV

**MUSULMON DUNYOSIDA
XAVFSIZLIK MUAMMOLARI VA
MOJAROLAR**

DARSLIK

(Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi talabalari uchun)

**“ZAMON POLIGRAF”
TOSHKENT – 2024**

UDK: 002.61/297/004.056

KBK:56.4.9

F9

Musulmon dunyosida xavfsizlik muammolari va mojarolar: darslik /
Karimov F.E. – T.: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, “Zamon poligraf”
nashriyoti 2024. – 210 b.

Taqrizchilar:

M.Muhammadsidiqov Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti
rektori, siyosiy fanlar doktori (DSc), professor
J.Akramov O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi Xalqaro
munosabatlar kafedrasida dotsenti v.b., s.f.f.d.
(PhD)

Mazkur darslik 60310800 – Xalqaro munosabatlar ta’lim yo‘nalishi
“Musulmon dunyosida xavfsizlik muammolari va mojarolar” fanining
namunaviy o‘quv dasturiga mos ravishda shakllantirildi. Darslik talabalarda
musulmon dunyosida xavfsizlik muammolari va mojarolarni tartibga solish
bilan bog‘liq muammolarni o‘rganish hamda zamonaviy jahon siyosatining
dolzarb yo‘nalishlari va muammolari haqidagi mantiqiy asoslangan
boshlang‘ich bilimlarni shakllantirishda, mazkur kursning asosiy vazifalarini
talabalarda musulmon dunyosi mamlakatlari bo‘yicha mutaxassisning tafakkur
ko‘lami, dunyoqarashi ko‘lami va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish, fan
predmetiga oid ma’lumotlarni boyitish va chuqurlashtirish, bu sohadagi
zehrni “charxlash, musulmon dunyosi “tugunli” bloklarini bilib olishni
ta’minlashga xizmat qiladi. Shuningdek darslik nafaqat mazkur fan balki,
mutaxassislik fanlarini ham chuqur o‘rganishda qo‘shimcha manba
hisoblanadi.

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining
2024-yil 29-maydagi 194-son buyrug‘iga asosan nashr etishga ruxsat
berilgan.*

ISBN: 978-9910-9118-9-7

© Karimov F.E.
© “Zamon poligraf” nashriyoti 2024

KIRISH

O'tgan asrning oxiri va XXI asrning boshlarida jahonda yuz bergan siyosiy, iqtisodiy-moliyaviy, g'oyaviy-mafkuraviy jarayonlar xalqaro munosabatlarning jiddiy transformatsiyasiga olib keldi va davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlari o'z ta'sirini ko'rsatdi. Globallashuv sharoitida dunyoning bir mintaqasida sodir bo'layotgan turli siyosiy qarama-qarshiliklar, moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va qurolli to'qnashuvlar esa boshqa hududlarga juda tez tarqaldi. Natijada milliy, etnik, diniy, hududiy, siyosiy va harbiy ahamiyat kasb etgan mojarolarning soni ortib, mintaqaviy xavfsizlik va barqaorlikka tahdidlar kuchaymoqda.

Sobiq Sovet Ittifoqining parchalanishidan so'ng "Sovuq urush" deya nom olgan global tahdid bartaraf etilishiga qaramay, bugungi kunda jahonning turli hududlarida lokal ahamiyat kasb etgan mintaqaviy mojarolarning soni va turlari hamda ko'lami tobora kengayib bormoqda. Ustiga-ustak zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida kechayotgan globallashuv tendensiyasi oqibatida mazkur xavf-xatarlar global ahamiyat kasb etib bormoqda. Milliy chegaralarning yo'qolishi, davlatlar hamkorligining kuchayishi hamda migratsiya jarayonlari borgan sari rivojlanishi har bir davlat hamda mintaqa uchun dolzarb masalaga aylandi. Zero, bugungi kunda mintaqaviy mojarolarning kelib chiqish sabablari va asosiy omillari orasida milliy-etnik munosabatlarning ahamiyati borgan sari ortib bormoqda. Yevropa qit'asi, Yevroosiyo mintaqasi, jumladan, MDH davlatlari hamda aholisini asosan musulmonlar tashkil etadigan davlatlarda kechayotgan bugungi qaltis geosiyosiy vaziyatda ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning keskinlashuvi, mintaqa xavfsizligi va barqarorligiga ta'siri ortib borayotganligi kuzatilmoqda. Mazkur vaziyatda musulmon davlatlaridagi ijtimoiy-siyosiy muammolar ba'zan etnik-diniy, ba'zan esa etnik-siyosiy va etno-hududiy ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa, musulmon davlatlaridagi etno-konfessional, jamiyatlar va davlatlararo munosabatlarni chuqur tahlil etishni, muammoli vaziyatlarni tartibga solishning ham nazariy, ham amaliy jihatlarini o'rganishni talab etayotgan bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Shunday muammolardan biri hisoblangan musulmon dunyosidagi turli mojaroli vaziyatlar ko'plab yechimini topa olmayotgan murakkab masalalardan hisoblanadi. Ba'zi adabiyotlarda bu musulmon dunyosidagi mojarolar nomini olgan bo'lsa, ba'zi adabiyotlarda mohiyatan jamiyatlar o'rtasidagi muammo deb nomlanmoqda. Ushbu muammolar musulmon

davlatlarining ikki tomonlama siyosiy munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yishdagi inqirozli vaziyatlardan kelib chiqishi muhim ahamiyatga egadir. Musulmon dunyosidagi barcha muammolar Arab–Isroil qarama-qarshiligi kabi chuqur o'rganilmagan bo'lsa-da, xalqaro munosabatlarda uzoq vaqtdan beri hal etilmagan katta muammo bo'lib qolmoqda.

Shuning uchun ham jahon siyosiy barqarorligini ta'minlashda mazkur muammolar dunyo siyosatshunos olimlarining tadqiqot obyekti sifatida atroflicha o'rganilmoqda. Ularning o'ziga xos xususiyatlari va yo'nalishlari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shubhasiz, musulmon davlatlaridagi har qanday ijtimoiy-siyosiy jarayon Yaqin Sharq davlatlari, ayniqsa, Turkiya, Eron, Iroq va Suriya davlatlari uchun o'ta muhim masala hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, so'ngi asrda eng ko'p kuzatilayotgan beqarorlik o'chog'i hisoblangan musulmon davlatlaridagi siyosiy muammolarni chuqur tahlil etish, davlatlardagi etnosiyosiy munosabatlarni tartibga solishning ham nazariy, ham amaliy jihatlarini tadqiq etish masalasi ushbu darslikning dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur darslik respublika oliy o'quv yurtlarida jahon siyosati, konfliktologiya, xalqaro munosabatlar kabi fanlar bo'yicha tahsil olayotgan talabalar va tadqiqotchilar hamda soha mutaxassislari uchun darslik bo'lib xizmat qiladi.

Darslikda berilgan chuqur amaliy-nazariy tahliliy ma'lumotlar mintaqaviy va xalqaro xavfsizlik masalalarini kompleks tadqiq etishda hamda musulmon davlatlarida murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

1-MAVZU. XXI ASRDA ISLOM OLAMI VA UNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Reja:

1. Islom olami tushunchasi va uning XXI asrdagi umumiy jihatlari
2. Islom olamining jahon siyosatiga ta’sir qilish mexanizmlari
3. Islom olamining zaif tomonlari

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Islom olami”, Islomiy tashkilotlar, musulmon guruhlar va jamiyatlar, sivilizatsiya, islom moliyasi

Musulmon dunyosi ayni paytda xalqaro maydonda o‘zini asosiy o‘yinchi sifatida ko‘rsatmoqda. XXI asr buni mustahkamlash va faollashtirish davriga aylandi. Ilgari ko‘plab siyosatshunoslar “kambag‘allar sivilizatsiyasi” deb atagan islom olamining jahon siyosatining birinchi pog‘onasiga kirishi bugun tobora yaqqol namoyon bo‘lmoqda.

“Islom olami” tushunchasi uch jihatga ega: diniy-madaniy, geografik va siyosiy.

Diniy va madaniy nuqtai nazardan, musulmon dunyosi umumiy diniy va madaniy qadriyatlar va turmush tarzi bilan bog‘langan dindoshlarning global hamjamiyatidir. Bu jihat uchun “ ummat ” atamasi qo‘llaniladi - musulmon jamoati, qayerda yashashidan qat’iy nazar, barcha dindorlarning ajralmas birligi. Hozirda sayyoramiz aholisi 7 milliard kishiga yetdi. Ularning 1,57 milliardini musulmonlardir. Ular musulmon ummatini ifodalovchi dunyo aholisining 23% ni tashkil qiladi va o‘z islom sivilizatsiyasining tashuvchisi hisoblanadi.

Geografik jihat dunyoning musulmonlar, asosan, ixcham yashaydigan mintaqasini ta’kidlaydi. Bu G‘arbiy Afrikadan Janubi-Sharqiy Osiyoga, shu jumladan Yevropa, Rossiya, Kavkaz, Markaziy Osiyo, Hindiston, Xitoy va Indoneziyaga qadar uzluksiz chiziq bo‘ylab cho‘zilgan ulkan hudud. Britannica entsiklopediyasiga ko‘ra, bu zona taxminan 15 million kvadrat km. maydonni egallaydi. Islom dini vujudga kelganidan beri 1400 yil davomida barcha qit’alarda o‘z mavjudligini ta’minladi va jadal sur’atlar bilan tarqalayotgan dunyo e’tiqodlaridan biri hisoblanadi.

Biroq, musulmon aholisi mamlakatlar va qit'alar bo'yicha notekis taqsimlangan. Shimoliy Afrikada dunyo musulmonlarining atigi 20%, Osiyo esa 80% ni tashkil qiladi. Islom dinining aksariyat tarafdorlari Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda, jumladan Indoneziya - 230 million, Pokiston - 150 million, Hindiston - 140 million, Bangladesh - 100 million, Malayziya - 15 million, Xitoyda esa 20 million musulmon yashaydi.

“Islom olami” tushunchasining siyosiy jihati rasmiy (Eron, Pokiston, Saudiya Arabistoni, Brunej va boshqalar) yoki norasmiy (Indoneziya, Malayziya, Tunis, Bangladesh, Ozarbayjon va boshqalar) o'zini musulmon deb ko'rsatuvchi davlatlar guruhini nazarda tutadi. Bu mamlakatlar musulmon yoki islomiy lashtirilgan deb hisoblanadi, chunki u yerdagi asosiy aholi islom diniga e'tiqod qiladi yoki ushbu hududni siyosiy jihatdan shakllangan jamoa sifatida nazorat qiluvchi titulli xalq musulmonlardir. Islom dinining tarqalishi dunyoning 120 ta davlatini qamrab olgan. Ba'zilarida musulmonlar aholining ko'p qismini tashkil qiladi. Bular 41 ta davlat – Eron, Afg'oniston, Yaqin Sharq davlatlari va Janubi-Sharqiy Osiyoning bir qator davlatlari. Boshqalarida musulmonlar kuchli ozchilikdir.

Musulmonlar hududini shartli ravishda bir nechta geografik zonalarga bo'lish mumkin: Islomiy G'arb - G'arbiy Yevropa va AQSh musulmonlarini birlashtiradi; Islomiy Shimol - Markaziy Osiyo mamlakatlari, Rossiya va Xitoy musulmonlaridan iborat; Islom Janubi - Sharqiy Indoneziya, Bangladesh va Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyodagi ba'zi Afrika mamlakatlarni qamrab oladi. Bundan tashqari, ko'pchilik arab davlatlari, shuningdek, Eronni o'z ichiga olgan Islom Sharqi deb ataladigan hududni alohida ta'kidlashimiz mumkin.

Islom Sharqiga alohida e'tibor berilishi, birinchi navbatda, aynan shu hududda musulmon dinining vujudga kelishining tarixiy markazlari – Makka va Madina joylashganligi bilan bog'liq. Bu yerda islomni o'ziga xos barcha sifatlari bilan mustaqil sivilizatsiya sifatida gapirishga imkon beradigan madaniy, siyosiy va iqtisodiy xususiyatlar shakllandi. Bu yerda arab-musulmon, fors-musulmon va turkiy-musulmon davlatchiligi an'analari rivojlangan va aynan shu yerda arab tili keng tarqalib, diniy, mintaqaviy va xalqaro muloqot tili bo'lib xizmat qilgan. Shu bilan birga, Islom Sharqi xalqaro barqarorlikka ta'sir qiluvchi yirik mojarolar bilan ham ajralib turadi: Falastin-Isroil, Pokiston-Hindiston, Afg'oniston, Iroq,

Sudan. Ushbu diapazondagi chegaralarda Xitoyning shimoli-sharqida, Nigeriya, Yugoslaviya va Kavkazortida keskinlik o'choqlari saqlanib qolgan.

Yevropaga Osiyo va Afrika davlatlaridan kelgan muhojirlar, shuningdek, islomni qabul qilgan yevropaliklar bo'lgan yevro-islom ham paydo bo'ldi. Ayni paytda Yevropada 25 milliongacha musulmonlar, jumladan, Fransiyada 5 milliondan 7 milliongacha, Germaniyada 3 milliondan 4 milliongacha, Angliyada 2 milliongacha, Italiya va Gollandiyada 1 milliongacha musulmonlar yashaydi. Rossiyada 20 milliongacha musulmon aholisi bor, bu Iordaniya va Liviyada islomga e'tiqod qiluvchilar sonidan ko'pdir. Xitoyda musulmonlar Suriyadagidan ko'proq.

Shunday qilib, islom dunyosi shimolda Qozog'istondan janubda Sudangacha, g'arbda Marokashdan sharqda Filippingacha cho'zilgan. Bu ko'p mamlakatlarni madaniy emas, balki birinchi navbatda diniy an'analar birlashtiradi, shuning uchun hatto Islom Sharqida ham mamlakatlar guruhleri aniq ajralib turadi. Masalan, ulardan biri Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston va Tojikistondan iborat. Turkmaniston, Ozarbayjon va Turkiya bilan aloqalar davom etmoqda. Keyingi guruhga Eron, Afg'oniston va Pokiston kiradi. Musulmon chizig'i keyinchalik Ummon, Yaman, Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari, Qatar, Bahrayn va Quvaytga va Iroq orqali Suriya, Livan, Iordaniya, Misr va Sudanga cho'ziladi. 23 davlatni birlashtirgan Islom Sharqi shimolda Qozog'iston-Ozarbayjon yoyi, janubda Sudan-Arab yoyi bilan chegaralangan va shu tariqa janubi-g'arbdan shimoli-sharqqa yo'nalishda cho'zilgan ellipsoid konfiguratsiyasiga ega bo'ladi.

Bunday geografik inshootlar uning chegaralaridagi musulmon sivilizatsiyasi boshqa barcha jahon sivilizatsiyalari: shimolda pravoslav, g'arbda yevropa, janubi-sharqda hind, sharqda xitoy, janubda afrika sivilizatsiyalari bilan aloqada ekanligini ko'rsatadi. Ushbu kelishuv ular o'rtasida turli xil aloqalar mavjudligini nazarda tutadi, lekin ayni paytda ko'plab nizolar, shu jumladan etno-konfessional va hududiy mojarolarning sababi bo'lib xizmat qiladi.

Jahon siyosatiga ta'sir qilish mexanizmlari

Musulmon davlatlarining ichki siyosiy hayotida, davlat tuzilmalarida, ijtimoiy sohalarida islomning din va sivilizatsiya sifatidagi mavqei keskin mustahkamlanib bormoqda. Islom jamoatchiligining jahon siyosati va mafkurasidagi roli jiddiy ortib bormoqda. Buning ma'lum sabablari bor.

Bu, birinchi navbatda, demografik omil. Diniy statistika ma'lumotlariga ko'ra, 20-asr oxiri - 21-asr boshlarida musulmonlar sonining o'sish sur'ati yiliga 2,1%, xristianlar - 1,3% va dinga e'tiqod qilmaydigan aholi - 0,8% ni tashkil qiladi. Bu yerda an'anaviy reproduktiv munosabatlar asosida islom jamiyatining ichki barqarorligini doimiy mustahkamlashga xizmat qiluvchi Qur'on institutlari muhim o'rin tutadi. Bunga ko'pxotinlilik an'analari, beva ayollarning, qoida tariqasida, erining aka-ukalariga turmushga chiqishi, ko'p oilalarga intilish, ayollarning ishlab chiqarishda ishlamasligi, uy ishlariga va bolalarni tarbiyalashga e'tibor qaratishlari va boshqalar kiradi. Masalan, Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 1980-yilga nisbatan Turkiya aholisi 2004-yilda 45 milliondan 70 millionga, Eronda 40 milliondan 65 millionga, Pokistonda 82 milliondan 159 millionga, Yamanda 8,5 milliondan 29 millionga, Saudiya Arabistoni - 9,4 milliondan 25,8 millionga, Iroq - 13 milliondan 25,4 millionga, Suriya - 8,7 milliondan 18 millionga, Misr - 40,9 milliondan 76 millionga ko'paygan. Aholining o'sishi Markaziy Osiyo musulmon respublikalarida ham kuzatilmoqda.

Demograflar, shuningdek, tug'ilishning juda yuqori ko'rsatkichini ta'kidlaydilar – bu 15 yoshdan 45 yoshgacha bo'lgan ayolga o'rtacha tug'ilish sonini aks ettiruvchi ko'rsatkich. Musulmon dunyosi uchun u o'rtacha 4,0 ni tashkil qiladi, eng yuqori koeffisient Afg'onistonda (6,0–7,0), Turkmaniston va Tojikistonga tegishli, eng past ko'rsatkich esa Qozog'istonda (1,5).

Dunyoda musulmonlar sonining o'sishi nafaqat tug'ilishning ko'payishi va o'limning kamayishi, balki boshqa ba'zi omillar, masalan, migratsiya, prozelitizm (islom targ'iboti) tufayli ham sodir bo'lmoqda. Musulmonlarning migratsiyasi ayniqsa Yevropada o'sib bormoqda, bu yerda ularning umumiy aholi sonidagi ulushi 2000-yilga kelib 3% gacha ko'tarildi (1950-yilda - 1%). Musulmon davlatlarining tashqi siyosatidagi missionerlik elementi butun dunyo bo'ylab islomga e'tiqod

qiluvchilarning kengayishida muhim rol o'ynadi, bu esa musulmon bo'lmagan mamlakatlardagi musulmon jamoalarini moliyaviy va boshqa turdagi qo'llab-quvvatlashning kuchayishiga ham ta'sir qildi. Bunday tashqi siyosat yo'nalishi musulmon davlatlarining turli mahalliy mojarolarga, masalan, Afg'onistonda aralashib ketishiga olib keladi, bu yerda ham musulmonlar soni barqaror o'sib bormoqda.

Musulmon mamlakatlarida din boshqa jamoat tashkilotlari va siyosiy partiyalarga qaraganda ijtimoiy amaliyotda muhimroq rol o'ynaydi, ular ham ma'lum sabablarga ko'ra diniy terminologiyaga, ayniqsa, ijtimoiy sohaga oid masalalarda, chunki bunday yondashuvlar ularga omma bilan ishlashning sof dunyoviy texnika va usullariga e'tibor qaratishdan ko'ra yanada samaraliroq ko'rinadi. Masjid hanuzgacha jamoat hayotining asosiy markazlaridan biri bo'lib qolmoqda va aynan shu yerda jamoatning xalqaro muammolar va hukumat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar masalalari bo'yicha qarashlari shakllanadi.

Iqtisodiy omil muhim rol o'ynaydi. Jahon energiya zahiralarining uchdan ikki qismidan ko'prog'ini neft va gaz tashkil etishi musulmon jamoatchiligining xalqaro munosabatlardagi rolini kengaytirishga haqiqiy samarali yordamdir. Zamonaviy dunyoning neft va gazga qaramligini hisobga olsak, islom davlatlarining jahon iqtisodiyotidagi roli oshdi. Allaqachon dunyodagi eng yirik yigirmata eng yirik iqtisodiyotlar qatoriga uchta islom davlati - Indoneziya, Turkiya va Saudiya Arabistoni kiradi. OPEKning neft narxiga ta'siri hammaga ma'lum. Muvaffaqiyatli musulmon davlatlari tomonidan olib borilayotgan uglevodorodlarni eksport qilish siyosati ularga global iqtisodiy jarayonlarda faol ishtirok etish imkonini beradi. Ular nafaqat valyuta jamg'armalari orqali sezilarli iqtisodiy salohiyatni yaratishga, balki neft kapitalini G'arb banklari va firmalariga qo'yishga, shu orqali o'z daromadlarini yanada ko'paytirishga muvaffaq bo'lmoqdalar, bu esa qisman o'zlarining an'anaviy monoiqtisodiy tuzilmalarini tiklashga sarflanadi. Shunday qilib, energiya eksporti asosiy valyuta manbai va davlat byudjetlarini shakllantirishning asosiy asoslaridan biriga aylandi. Bir qator musulmon davlatlarida zamonaviy neft va gaz qazib olish eng yangi texnologiya va uskunalaridan foydalanish hamda mehnat unumdorligini oshirish orqali amalga oshirilmoqda. Bu mamlakatlarda texnologiya va ilg'or uskunalar ishlab chiqarilmasa-da, ular tegishli tabiiy resurslarni sotish orqali faol

o'zlashtirilmoqda. 2009-yil oxirida ochilgan Dubaydagi dunyodagi eng baland osmono'par bino neft eksportchilarining yangi qudrati ramzini ifodalaydi va bunday ramzlar tobora ko'payib bormoqda. Inqiroz davrida faoliyati Islom aqidalariga asoslangan islom banklari yaxshi natijalarga erishdi. Islom taraqqiyot banki 50 milliard dollarga yaqin kredit ajratgan holda muvaffaqiyatli ishlamoqda.

Neft qazib oluvchi musulmon davlatlarining moliyaviy resurslarining salmoqli qismi G'arb davlatlarining iqtisodiyotiga sarmoya kiritilib, bir tomondan uning rivojlanishiga hissa qo'shsa, ikkinchi tomondan bu davlatlarning islom donorlariga qaramligining muayyan elementlarini vujudga keltirmoqda. Ko'pgina islom davlatlari ilm-fan va texnikaning, jumladan, harbiy sohadagi eng so'nggi yutuqlarni imkon qadar tezroq o'zlashtirish va amalda tatbiq etishga intiladi. Yaqin kelajakda muayyan sohalarda mustaqil ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish imkoniyatiga ega bo'lgan o'zimizning ilmiy-texnik kadrlarimizni shakllantirish jarayoni jadal sur'atlar bilan davom etmoqda. Yirik musulmon mamlakatlarida milliy sanoat bazasi asosan yangi texnologiyalardan foydalanish hisobiga jadal rivojlanmoqda.

Musulmon davlatlarining harbiy salohiyati doimiy ravishda oshib bormoqda. Bunga asosan xorijda eng so'nggi qurollarni sotib olish va xorijlik mutaxassislar yordamida zamonaviy harbiy infratuzilmani yaratish orqali erishilmoqda. Bir qator mamlakatlarda milliy harbiy sanoatni rivojlantirishga e'tibor kuchaymoqda. Ulardan ba'zilari raketa qurollarining egasi bo'lishdi. Ularning o'z ixtiyorida ommaviy qirg'in qurollarining har xil turlarini qo'lga kiritish tendensiyasi ham mavjud bo'lib, Pokiston o'zining yadro salohiyatini yaratish bo'yicha amaliy qadamlar qo'ygan.

Ijtimoiy sohada sezilarli yutuqlarga erishildi. E'tiborlisi, so'nggi yillarda islom olamida G'arbdan hech qanday kam bo'lmagan, balki, hatto qaysidir jihatlari bilan ham ustun bo'lgan elita paydo bo'ldi. Gap shundaki, musulmon yetakchilari, qoida tariqasida, G'arbda tahsil olgan va nasroniy va boshqa madaniyatlar asoslarini yaxshi bilishgan. Lekin shu bilan birga, ular islom sivilizatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan narsalarni yaxshi bilishadi. Mamlakatni inqirozdan olib chiqish va davlatning xalqaro mavqeini mustahkamlashda zamonaviy Turkiya rahbariyatining xizmatlari hatto Yevropada ham e'tirof etilgan. Malayziyaning sobiq bosh

vaziri Mahathir kabi shaxslarning ismlari Muhammad, Islom hamkorlik tashkiloti Bosh kotibi Ekmeleddin Ihsono‘g‘li , Islom taraqqiyot banki prezidenti Muhammad Ali, ISESCO bosh direktori Abdulaziz Tuvayjeri o‘z sohalarida tan olingan hokimiyat hisoblanadi. Va bu ro‘yxatni cheksiz davom ettirish mumkin. So‘nggi yillarda bir qancha musulmonlar Nobel mukofotiga sazovor bo‘lishdi. Indoneziyaning sobiq prezidenti Susilo Bambang 2010-yil yanvar oyining boshida Yudhoyono o‘zining navbatdagi uchinchi pop musiqa albomini chiqardi. Bu safar ham avvalgi vaqtlar kabi o‘zi kuylamaydi, lekin qo‘shiqlarini Indoneziyaning mashhur estrada xonandalari ijro etadi. Bu albomlardan tushgan barcha pullar xayriya ishlariga ketadi.

Mafkuraviy omilning ahamiyati ortib bormoqda. Sotsializmdan umidsizlik va aholining salmoqli qismining kapitalizmga bo‘lgan dushmanligi kontekstida mustamlakachilik o‘tmishi bilan bog‘liq bo‘lgan rivojlanishning o‘ziga xizmat qiladigan, ma‘naviy bo‘lmagan ijtimoiy-siyosiy modeli sifatida islom ko‘pchilik tarafdorlari tomonidan ko‘riladi.

Islom fundamentalizmi ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarini: iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar, siyosat, mafkura, huquqshunoslik, axloq, tafakkur tarzi, insoniy munosabatlar va boshqalarni tartibga solishga da‘vo qiladi. Bu davlatchilik tabiati va iqtisodiy tuzilmani shakllantirishda bevosita ishtirok etuvchi islom dinining o‘zining umuminsoniy xususiyatidan kelib chiqadi. Bundan tashqari, qariyb 14 asr davomida u jamiyatga doimiy va faol ta’sir ko‘rsatdi, buning natijasida musulmon mamlakatlarida aholining dindorlik darajasi juda yuqori bo‘ldi.

Xalqaro munosabatlar sohasida islom olamining ta’siri sezilarli darajada oshib bormoqda. Musulmon davlatlari BMTdagi bayroqlarning chorak qismidan ko‘prog‘ini tashkil qiladi, xalqaro hukumatlararo Islom hamkorlik tashkilotiga (57 ta davlat) birlashgan va jahon siyosiy sahnasida nufuzli kuchni ifodalaydi. Islom hamkorlik tashkiloti musulmon dunyosidagi eng yirik hukumatlararo tashkilotdir. A’zolar soni bo‘yicha u BMTdan keyin ikkinchi yirik davlat - siyosiy birlashma hisoblanadi. Mafkuraviy-siyosiy qarashlar va zamonamizning turli muammolarini hal qilishda yondashuvlar tafovutiga qaramasdan, musulmon davlatlari hukumatlari xalqaro munosabatlarda islom

olamining rolini faollashtirish, uning nufuzini oshirish va musulmonlarni bu borada jahon sahnasida munosib o‘rin egallashga intilmoqda.

Ayni paytda xalqaro islom ekstremizmining kuchayishi kuzatilmoqda. O‘z ixtiyorida ulkan moliyaviy resurslarga ega bo‘lgan neft qazib oluvchi musulmon davlatlar boshqa mamlakatlarda ham islomiylik g‘oyalarini targ‘ib qilish yo‘lida faol ishlamoqda. Amalda islom targ‘iboti ko‘pincha boshqa davlatlarning ichki ishlariga bevosita (yashirin yoki oshkora) aralashishga aylanib ketadi.

Islom fundamentalizmining ta‘siri kuchaymoqda, ekstremistik oqimlar kuchaymoqda. O‘tgan 35 yil davomida terror tashkilotlari tomonidan dunyoning turli mamlakatlarida o‘nlab qo‘rqitish harakatlari amalga oshirildi, buning natijasida minglab odamlar, jumladan, siyosatga aloqasi bo‘lmaganlar ham halok bo‘ldi. Dunyoda o‘nlab islom niqobidagi ekstremistik tashkilotlari mavjud bo‘lib, ular islom turmush tarzining prozelitlari va targ‘ibotchilari vazifasini ham bajaradilar va ularning ba‘zilari o‘zlarini ekstremistik tashkilot sifatida aniq ko‘rsatsalar, boshqalari chuqurroq o‘rganib chiqilsa ham, rasman o‘zlarining siyosiy emasligini e‘lon qiladilar.

So‘nggi yillarda islom fundamentalizmi va ekstremizmi ta‘sirining keskin kengayishiga olib kelgan asosiy sabablar qatoriga aholining millatchilik g‘oyalaridan hafsalasi pir bo‘lganligi sababli mafkuraviy yo‘nalishlarning yo‘qolganligi, aksariyat musulmon davlatlarida kuchli muqobil demokratik siyosiy kuchlarning yo‘qligi, musulmon mamlakatlarida ijtimoiy qutblanishni kuchaytirgan sotsialistik va liberal-burjua xarakteridagi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishdagi muvaffaqiyatsizliklar, jamiyatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanishining o‘z modellarini tatbiq etishi, bu yerda o‘zining harbiy ishtirokini mustahkamlashga harakat qilayotgan G‘arb tomonidan islom mamlakatlariga faol kirib borishiga aholi keng ommasining salbiy munosabati kiradi.

Radikal islomning tarqalishiga Arab-Isroil munosabatlaridagi davom etayotgan keskinlik, Iroq va Liviya bilan bog‘liq hal etilmagan muammolar, deyarli uzluksiz sodir bo‘layotgan turli intensivlikdagi mojarolar (chegaraviy, hududiy, millatlararo, konfessiyalararo va h.k.) ham yordam bermoqda. Bunga zamonaviy sivilizatsiyaning qimor o‘yinlari, ichkilikbozlik, giyohvandlik, jinsiy aloqadorlik, oilaviy

rishtalarning buzilishi kabi salbiy jihatlarining musulmon jamiyatlariga kirib borishini ham qo'shish kerak.

Diniy radikalizm nafaqat musulmon mamlakatlaridagi ichki siyosiy vaziyatni beqarorlashtiradi, balki xalqaro xavfsizlikka tahdid soladi. Islomiy tashkilotlarni moliyalashtirish manbalari xilma-xildir. Albatta, aholining ma'lum bir qismining qo'llab-quvvatlashi, hamdardligi muhim o'rin tutadi. Ayrim moliyaviy tuzilmalar, jumladan, juda kuchli tuzilmalar ham ularga yordam beradi. Turli nodavlat va jamoat fondlari, xayriya tashkilotlari (milliy va xalqaro) keng qo'llaniladi. Ekstremistik guruhlar uchun giyohvand moddalar biznesi juda keng tarqalgan mablag' manbaiga aylandi, bu ularning ba'zilar nega narkotik mafiyasi bilan aloqa o'rnatganligini tushuntiradi.

Bugungi kunda Islom fundamentalistik tashkilotlari va guruhlar Yevropa va AQShda jamoat tashkilotlari, tijorat firmalari va boshqalar niqobi ostida o'z vakolatxonalarining keng tarmog'ini yaratdilar. Ular yangi a'zolari jalb qilish, musulmon diasporasiga singdirish va turli shtatlarda o'z tarafdorlarini qo'llab-quvvatlash uchun turli tashviqot kampaniyalarini o'tkazish bo'yicha faol harakatlarni boshladilar. Ularning jangarilarni tayyorlashda, shuningdek, terrorchilik faoliyatini amalga oshirishda bevosita ishtirok etishi qayd etilgan¹.

So'nggi o'n yilliklarda G'arbiy Yevropa mamlakatlarida musulmon diasporasining jadal o'sishi kuzatilmoqda. Hozirda, turli hisob-kitoblarga ko'ra, bu yerda 14 milliongacha musulmon istiqomat qiladi. Ularning eng katta jamoalari Fransiyada (taxminan 5 million kishi, asosan Mag'rib davlatlaridan) va Germaniyada (3 milliongacha, asosan kurdlar va turklar) joylashgan. Mutaxassislarning fikricha, musulmon mamlakatlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning yomonlashuvi va siyosiy beqarorlik sharoitida bu tendensiya nafaqat davom etadi, balki yanada kuchayadi.

Mustaqil ravishda, davlat bazasidan tashqarida harakat qilib, ko'pincha ularning rag'bat va ko'magisiz bo'lsa-da, islom olamining turli mintaqalarida va undan tashqarida sodir bo'layotgan voqealar rivojiga ta'siri kuchayib bormoqda.

Umuman olganda, zamonaviy dunyoda islom omilining roli tobora ortib bormoqda va fundamentalistlar hali o'zlarida mavjud bo'lgan barcha

¹ Ислам в мировой политике в начале XXI века : учеб. пособие / под ред. Л.М. Ефимовой, М.А. Сапроновой; [А.М. Ахунов, В.А. Ахмадуллин, Р.И. Беккин и др.] ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) М-ва иностр. дел Рос. Федерации, каф. востоковедения. — М. : МГИМО-Университет, 2016. — С.14.

imkoniyatlardan to'liq foydalanmaganlar. Bunday sharoitda biz islom ekstremizmiga qarshi kurash dinlar o'rtasidagi qarama-qarshilikka, ko'plab mamlakatlar va xalqlarni o'z orbitasiga tortishi mumkin bo'lgan ochiq mojaroga aylanib ketishiga yo'l qo'ymasligimiz kerak.

Islom olamining zaif tomonlari

Shu bilan birga, hozirgi bosqichda islom omili ta'sirining kuchayishiga qator holatlar to'sqinlik qilmoqda.

Asosiy zaiflik - diniy birlikning yo'qligi. Islomning asoslari, birinchi navbatda, barcha musulmonlar tomonidan dinning asosiy manbai sifatida birdek e'tirof etilgan Qur'ondir (Allohning kalomi). Hadislardan (Muhammad s.a.v. payg'ambarning so'zlari va xatti-harakatlari to'plami) tashkil topgan sunnatga kelsak, bu borada ayrim kelishmovchiliklar mavjud. Islomning turli oqimlari vakillari ba'zi hadislarni tan oladilar, boshqalarini tan olmaydilar. Natijada ummatda islomning uchta asosiy tarmog'i – musulmonlarning qariyb 90% ni tashkil etuvchi sunniylar, 10% dan kam bo'lgan shialar va kichik ozchilikni tashkil etuvchi xorijiyalar paydo bo'ldi.

Qolaversa, islomning har bir tarmog'i ichida ko'plab oqim va mazhablar mavjud. Xorijiyalarda bunday mazhablar oltita, shialarda o'ndan ortiq, sunniylarda esa asosan to'rtta.

Mazhablardan tashqari, har uchala tarmoq ham haqiqiy dindor deb tan olmaydigan oqimlar mavjud. Bularga Bahoiylar, Ahmadiylar (Qadiylar) va Bobidiylar kiradi. Islomda tasavvufiy oqim ham mavjud bo'lib, uning ichida dunyo bo'ylab tarqalgan diniy tariqatlar mavjud - shayxlar boshchiligidagi harakatlar. So'nggi paytlarda vahhobiy-salafiylar, Musulmon birodarlar, Hizb-ut-Tahrir kabi ko'plab zamonaviy diniy va siyosiy oqim va guruhlar paydo bo'ldi. Bu mazhab va oqimlar bir-birlari bilan janjallashib, bir-birlarini haqiqiy islomdan murtadlikda ayblaydilar. Ko'pincha bunday dushmanlik qonli to'qnashuvlarga olib keladi. Bularning barchasi, albatta, dunyo musulmonlarining bo'linishiga olib keladi va uning kuchi va xalqaro nufuziga putur yetkazadi.

Islom olami siyosiy jihatdan o'ta xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Musulmon davlatlarida rivojlanishning o'ziga xos tarixiy xususiyatlariga qarab turli siyosiy rejimlar o'rnatildi: masalan, Tunis va Misrda respublika boshqaruvi, Saudiya Arabistoni va Iordaniyada monarxiya boshqaruvi, Birlashgan Arab Amirliklari va Bahraynda amirlik yoki

sultonlik boshqaruvi. Bir qator mamlakatlarda qonunchilik shariat normalariga asoslangan islom respublikasi shakli mustahkamlandi - Eron Islom Respublikasi, Pokiston Islom Respublikasi, Afg'oniston Islom Respublikasi, Bruney sultonligi va boshqalar. Bir qator davlatlar, aksincha, o'zlarining dunyoviy xarakterini ta'kidlaydilar – Turkiya, Markaziy Osiyo Respublikalari ham shu jumladandir. Ba'zilar o'zlarining diniy kelib chiqishi haqida gapiradilar, lekin o'zlarini islomiy davlatlar deb atamaydilar, masalan, Indoneziya. Malayziya, aksincha, o'zini ham dunyoviy, ham musulmon davlat deb e'lon qiladi.

Islom olamida kuzatilayotgan yetakchilik uchun keskin kurash musulmon olamini ham zaiflashtirdi. Arab davlatlari orasida Misr eng yirik va nufuzli mamlakat sifatida raqobatlashmoqda, Saudiya Arabistoni esa musulmonlar ziyoratgohlarining saqllovchisi deb e'lon qilingan. Yetakchi rolga da'vogar bo'lgan arab bo'lmagan davlatlar orasida o'zini haqiqiy islomiy davlatlar sifatida ko'rsatuvchi Eron va Pokiston, eng ko'p musulmon aholisi bo'lgan Indoneziya va hattoki Malayziya islom olamining eng yuqori rivojlangan davlati hisoblanadi.

Ayrim musulmon davlatlari erishgan yaqqol muvaffaqiyatlarga qaramay, islom olamida iqtisodiy rivojlanishning umumiy darajasi hali ham eng rivojlangan davlatlarnikidan sezilarli darajada past. Aksariyat musulmon mamlakatlarda aholining o'sishi YaIM o'sishidan tezroq. Agar 90-yillarning o'rtalarida ularning aholisi dunyo aholisining taxminan 18,5% ga yetgan bo'lsa, ular ishlab chiqargan YaIM atigi 4,4% ni tashkil etdi. Ularning G'arbning xomashyo qo'shimchasi sifatidagi roli uzoq muddatda ham saqlanib qoladi.¹

Uzluksiz islom hududi sharqiy yarim sharni o'rab oladi, G'arbiy Sahrodan Xitoygacha, so'ngra orqali Bangladeshdan Malayziya va Indoneziyaga. Iqlimiy jihatdan bu hudud dunyoning qurg'oqchil yoki yarim qurg'oqchil zonalarini xususiyatlari bilan ajralib turadi, bu yerda chorvachilik va kamroq darajada dehqonchilikni rivojlantirish mumkin. Arab tadqiqotchilari tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra, musulmonlar hududining atigi 50% ga yaqini samarali qishloq xo'jaligi uchun yaroqli, ammo 15% dan ko'prog'i yetishtirilmaydi. Belgilangan hududning 16% yaylovlar, 11% o'rmonlar joylashgan. Shu munosabat

¹ Ислам в мировой политике в начале XXI века : учеб. пособие / под ред. Л.М. Ефимовой, М.А. Сапроновой; [А.М. Ахунов, В.А. Ахмадуллин, Р.И. Беккин и др.] ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) М-ва иностр. дел Рос. Федерации, каф. востоковедения. — М. : МГИМО-Университет, 2016. — С.15.

bilan barcha musulmon davlatlari import qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlariga jiddiy ehtiyoj sezmoqda va Afrikaning Sahroi Kabirdan janubi-gʻarbiy qismidagi mamlakatlarda oziq-ovqat taqchilligi bundan ham katta.

Musulmonlarning katta qismi qishloq aholisidir. Islom zonasida 1 milliondan ortiq aholiga ega sanoqli shaharlar mavjud: Tehron, Jakarta, Karachi, Istanbul, Jazoir, Kasablanka va boshqalar. Ayni paytda musulmonlarning eng yirik shahri Qohira aholisi soni boʻyicha dunyoda atigi 16-oʻrinda turadi.

Islom olami tashqaridan olib kelingan yutuqlarni endigina (juda tez boʻlsa-da) oʻzlashtira boshlagan ilmiy-texnik sohada kechikish yanada seziladi. Aholining umuman saqlanib qolayotgan past taʼlim darajasi ham taʼsir qiladi. Hozirgacha musulmon davlatlarining mutlaq koʻpchiligi aholining toʻliq savodxonligiga erishish muammosini hal qilmagan, bu esa, jumladan, aholi sonining tez oʻsishi bilan bogʻliq.

Ularning iqtisodiy, ilmiy va texnik bazasining zaifligi musulmon davlatlarning, shu jumladan yetakchi davlatlarning (xususan, Saudiya Arabistoni) harbiy taraqqiyot masalalarida, birinchi navbatda, qurolli kuchlarni zamonaviy qurollar bilan jihozlashda boshqa davlatlarning yordamiga deyarli toʻliq bogʻliqligini belgilaydi.

Musulmon mamlakatlari va turli xil islomiy harakatlar haqiqiy birlikning yoʻqligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, ularning koʻpchiligi oʻrtasida keskin va hal qilish qiyin boʻlgan qarama-qarshiliklar mavjud. Aslida musulmon olami ikkiga – neft ishlab chiqaruvchi davlatlarning “boy” ozchiligiga va qolganlarning “kambagʻal” koʻpchiligiga boʻlingan. “Islom birdamligi” deb atalmish harakatlar (Bosniya, Kosovo, Checheniston) koʻpincha tashviqot kompaniyalari va bayonotlardan nariga oʻtmaydi. Umuman olganda, yaqin kelajakda islom olamining haqiqiy birligiga erishish muammoli koʻrinadi.

Islom mafkura sifatida barcha musulmonlarni birlashtiruvchi omil ekanligi inkor etilmaydigan haqiqatdir. Biroq, unga rioya qilish turli mamlakatlar va mintaqalarda juda noaniq. Diniy mafkuralar turli ijtimoiy guruhlar va aholi qatlamlari manfaatlarini aks ettiradi. Darhaqiqat, bugungi kunda ulkan taraqqiyot qiyinchiliklarini boshidan kechirayotgan islom olami juda beqaror va qutblanib bormoqda. Shu fonda islom dinida

ekstremistik tendensiyalar kuchayib, agressiv millatchilik va diniy ekstremizm kuchlari o'rtasida siyosiy ittifoqlar vujudga kelmoqda.

Mafkuraviy sohada ham butun dunyo musulmonlari o'rtasida yakdillik yo'q. Ko'pchilik mo'tadil pozitsiyani egallaydi, bag'rikenglik, milliy chegaralarni hurmat qilish, xalqaro huquqiy norma va tamoyillarni hurmat qilish tamoyillariga amal qiladi. Biroq, musulmon hamjamiyati ichida ularga radikallar va ekstremistlar qarshilik ko'rsatadi. Islom fundamentalizmi – bu murosalarini tan olmaydigan, e'tiqod pokligini va “kofir”ga qarshi har qanday yo'l bilan, jumladan, kuch ishlatish bilan murosasiz kurashni targ'ib qiluvchi musulmon radikallari ekstremistik qismining mafkurasi va siyosiy amaliyotidir. Fundamentalistlar o'zlarining tamoyillari va ideallarini ijtimoiy amaliyotga joriy etishga intilishadi, bunda shariat davlat qonuni va iqtisodiyotni tartibga solishning musulmon normalari sifatida ustun bo'ladigan maxsus islom davlatini yaratishga intiladi. Islom ekstremistlari fuqarolik dunyoviy jamiyatiga nisbatan murosasizligi, din va davlatni bir-biridan ajratishga yo'l qo'yib bo'lmasligi, sivilizatsiya birligini inkor etishi bilan ajralib turadi.

Hozirgi vaqtda islom mamlakatlari ichki siyosatida konservatorlarning faolligi sezilarli bo'lib bormoqda. Fundamentalizm konservativ islom doiralari va ularning tarafdorlari tomonidan hokimiyatni egallash rejalarini ifodalashning eng faol va tajovuzkor shakli sifatida jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi yirik muvaffaqiyatsizliklar aniqlangan joyda namoyon bo'ladi. Iqtisodiy qiyinchiliklardan, aholining og'ir moliyaviy ahvolidan, siyosiy kuchlarning qutblanishidan mohirona foydalangan ekstremistlar hukmron tuzumlar pozitsiyalariga qarshi keng miqyosda hujum boshladi. Mitinglar, namoyishlar va ish tashlashlar kabi ochiq norozilik shakllaridan tashqari, ular aholining turli qatlamlari o'rtasida noqonuniy kurash shakllari va usullari orqali mavjud hukumatlarni ag'darishga qaratilgan ishlarni olib boradilar.

Ko'p millatli davlatlarning zaiflashishi va yemirilishi, turli siyosiy guruhlar o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash odatda yaxshi tashkil etilgan va birlashgan musulmon radikallari va diniy tashkilotlari siyosiy hayotning faol subyektlariga aylanib qolishlari uchun sharoit yaratadi va ko'pincha shiddatli kurash natijasida siyosiy hayotning faol subyektiga

aylanadi. Ayni paytda ular millatchi hamda separatistik guruhlar va harakatlar bilan kuchlarini birlashtiradi.

Islom fundamentalizmining faollashuv geografiyasi juda keng: Yaqin va O'rta Sharq, Shimoliy Afrika va boshqa bir qator mintaqalar. So'nggi paytlarda ko'plab musulmon davlatlarida yaxshi tashkil etilgan islomiy harakat va guruhlar faollashib, hokimiyatga tinimsiz intilib, turli kurash usullari, jumladan, zo'ravonlik qo'llashmoqda.

Ekstremistik guruhlar diniy aqidaparastlikni qo'zg'atish, jamiyatning barcha sohalarida e'tiqod aqidalarini qaror toptirish, tashqi ekspansiyaga yo'naltirilgan. Bundan tashqari, o'z manfaatlariga erishish uchun ular "so'nggi chora" – "muqaddas urush" (jihod) e'lon qilishdan foydalanishga tayyor, bunga ko'plab misollar mavjud. Ular hozircha tarqoq bo'lib, o'zlarining tashkiliy o'zagiga ega bo'lmagan holda, lekin shunga intilayotgan holda, mohiyatan islom fundamentalizmi va panislomizmning jangari avangardini ifodalaydi. Aksariyat islomiy ekstremistik tashkilotlar bitta strategik sxema bo'yicha faoliyat yuritadilar: imkoniyat paydo bo'lganda mavjud tuzumni beqarorlashtirish – hukumatga qarshi keng ko'lamli noroziliklarni qo'zg'atish – mamlakat rahbariyatini ag'darish – islomiy hukumatni shakllantirish (dastlab, ehtimol, boshqa muxolif kuchlar bilan birgalikda, keyin bu bilan kurashish mumkin).

Vaziyatni beqarorlashtirish uchun turli usullar qo'llaniladi. Eng samaralilaridan biri ommaviy aksiyalarni, masalan, fuqarolik itoatsizligi kampaniyalarini tashkil etishdir (bu 2010–2011-yillarda Shimoliy Afrikada "Arab Bahori"ning boshlanishi edi). Ayrim islomiy yetakchilarning fikricha, hukmron tuzumdan keng norozilik borligini hisobga olsak, xalq qo'zg'olonini qo'zg'atish uchun faqat kichik provokatsiya yoki qurolli harakat yetarli.

Eng muhim rol ekstremistlar tomonidan turli maqsadlarni ko'zlagan terrorchilik harakatlarini amalga oshirish, eng avvalo, vaziyatni beqarorlashtirishga qaratilgan. Shu bilan birga, har bir harakatning maqsadga muvofiqligi, uni amalga oshirish muddati, siyosiy oqibatlari ko'pincha e'tiborga olinmaydi. Bu yerda asosiy narsa – vaziyatni doimiy ravishda beqarorlashtirish, jamiyatda norozilikni qo'zg'atish va shu bilan fundamentalistlarning hokimiyatga kelishi uchun qulay vaziyatni yaratishga hissa qo'shish istagidir. Yetarli darajada katta va

muvaffaqiyatli amalga oshirilgan terroristik hujum, ekstremistlarning fikriga ko'ra, xalq qo'zg'olonining "detonatori" bo'lishi mumkin.

Terror hukumatga qarshi kurashning asosiy usuli sifatida mavjud tuzumni ag'darishni ta'minlash uchun mo'ljallangan, shuningdek, yordamchi maqsadlarda (masalan, hokimiyatga bosim o'tkazish uchun) ishlatilishi mumkin. Va nihoyat, u "tashqi dushman"ga qarshi kurash vositasi sifatida ishlatilishi mumkin.

Ba'zi hollarda ekstremistlar ommaviy xalq harakatlariga rahbarlik qilishga va hatto ularning tashkilotchilariga aylanishga muvaffaq bo'lishdi. Fundamentalistlar o'z taktikasi va strategiyasida qurolli kuchlarga muhim o'rin ajratadilar, chunki ularning mavqei birinchi navbatda bo'lmasa ham, ko'p jihatdan hokimiyat tepasiga kelish-kelmasligini belgilaydi. Darhaqiqat, Suriya, Misr, Liviya, Jazoir kabi mamlakatlarda armiyaning sodiqligi hukumatga islomchilarga muvaffaqiyatli qarshilik ko'rsatishga imkon berdi. Aksincha, Eron va Sudanda harbiylarning isyonchilar tomoniga o'tishi fundamentalistlarning g'alabasiga olib keldi.

O'z navbatida, dunyoviy tuzumlar ekstremizmga qarshi kurashda o'z usullaridan foydalanadi. Eng katta samara, Misr tajribasi shuni ko'rsatadiki, islom tahdidiga qarshi kurashish bo'yicha kompleks choratadbirlar (repressiv, ijtimoiy-iqtisodiy va mafkuraviy) amalga oshirilganidadir. Boshqa tomondan, Jazoirdagi voqealar demokratlashtirishning jadallashuvi radikal guruhlar yaratib berayotgan imkoniyatlardan foydalangan holda faolligini keskin oshishiga olib kelishi mumkinligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, uzoq muddatda demokratik tizimlar avtoritar tizimlardan ko'ra barqarorroq va samaraliroq bo'lib chiqishi mumkin. Biroq mamlakatning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, demokratik islohotlar bosqichma-bosqich va nazorat ostida bo'lishi kerak.

Har bir davlat o'z hududida ekstremistlarga ko'rsatilayotgan yordamni cheklash choralarini ko'rishi, shuningdek, tegishli hukumatlarning terrorchilarga siyosiy boshpana bermaslik to'g'risida qaror qabul qilishi muhim bo'lar edi.

Shu bilan birga, musulmon mamlakatlaridagi ko'plab dunyoviy tuzumlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, har gal rasmiylarning ekstremistlarga qarshi navbatdagi hujumidan so'ng mahalliy millatchilar

tomonidan, xususan, Islom dinining mavqeini belgilashda ba'zi imtiyozlar qayd etiladi.

Musulmon mamlakatlaridagi ichki siyosiy vaziyatning beqarorlashuvi, ularning aksariyatida kechayotgan keskin siyosiy va mafkuraviy qarama-qarshilik islom ummatining salohiyatini jiddiy ravishda pasaytirib, jahon musulmonlari hamjamiyatini beqaror qilib qo'yimoqda.

Fundamentalistlar o'zlarining xalqaro faoliyatida ko'p jihatdan panislomizm g'oyalariga tayanadilar, bu g'oyalarning konsepsiyasi musulmonlarni millatidan qat'iy nazar, Alloh tomonidan tanlanishi va musulmon dinining eksklyuzivligiga asoslangan. Shu bilan birga, ko'pchilik zamonaviy panislom nazariyotchilari va amaliyotchilarining asosiy e'tibor obyektlari hozirgi vaqtda ilohiyot emas, balki siyosat va iqtisodiyotdir. Bu ta'limot mafkurachilari konservativ asosda musulmon mamlakatlarini davlatlararo konsolidatsiya va integratsiyalashuvining optimal shaklini topishga ko'p harakat qiladilar. Islom fundamentalizmining o'ziga xos xususiyati diniy jamoani birinchi o'ringa olib chiqadigan va milliy-etnik chegaralarni tan olmaydigan global da'volaridir. Bu ko'p jihatdan "islom davlati" (xalifalik) tushunchasining asosi bo'lib, unga ko'ra irqiy va til farqlari hisobga olinmaydi, milliy an'ana va xususiyatlarga qarshi urush e'lon qilinadi.

Biroq, hatto islom fundamentalizmi doirasida ham yakdillik yo'q va murosasiz qarama-qarshiliklar mavjud. Ekstremistik qanot nazarida, islomni o'rnatishda kuchga sig'inish, jihodchilik va ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri qurolli zo'ravonlik eng kichik o'rinni egallamaydi. Qolaversa, ko'p hollarda fundamentalistlarning o'z ta'sirini yoyishga qaratilgan harakatlari umume'tirof etilgan xalqaro huquqni ongli ravishda mensimaslik, davlat chegaralarini tan olmaslik, amaldagi xalqaro huquq barcha jihatdan fundamental islom tamoyillariga mos kelmasligiga ishonchga asoslanadi. Asirlarni garovga olish va o'ldirish, xorijiy elchixonalariga hujum qilish, shartnoma va kelishuvlarga e'tibor bermaslik kabi ekstremistik harakatlarga aynan shu yerda izoh izlashimiz kerak. Ayni paytda ekstremistlarning mo'tadil qanoti siyosiy maqsadlarga erishish uchun zo'ravonlik qo'llashga qarshi.

Zamonaviy islomda konservatorlar va liberallar, musulmon dinini zamonaviy hayotga moslashtirish tarafdori bo'lgan an'anaviy va

modernistlar, islohotchilar va islom uygʻonishi tarafdorlari harakatlarini ajratib koʻrsatish mumkin. Xulosa qilib aytganda, musulmon olamining XX asr zamonaviy dunyoda salohiyati ancha katta, lekin uni amalga oshirish yoʻlida koʻplab qiyinchilik va toʻsiqlar turibdi.

Maʼruza boʻyicha savollar:

1. “Musulmon dunyosi” tushunchasida qanday jihatlarni alohida taʼkidlash lozim?
2. Islom olamining siyosiy kuchi nimadan iborat?
3. Islom olamining iqtisodiy salohiyati qanday?
4. Islom olami taʼsirining kuchayishidagi demografik omil.
5. Islom olami taʼsirini nima zaiflashtiradi?

2 -MAVZU. ARAB DUNYOSIDAGI ZAMONAVIY INQIROZLAR JARAYONIDA ISLOMIY TASHKILOTLARNING RADIKALLASHUV JARAYONLARI

Reja:

1. Arab dunyosidagi “Arab bahori” inqiloblari oqibatlari
2. Iroqdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat va islomiy tashkilotlarning radikallashuv jarayonlari
3. Liviyagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat va islomiy tashkilotlarning radikallashuv jarayonlari
4. Suriyagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat va islomiy tashkilotlarning radikallashuv jarayonlari
5. Yamandagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat va islomiy tashkilotlarning radikallashuv jarayonlari

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Arab bahori”, “Liviya tongi”, “Islom fronti”, “Jabhat an-Nusra”, “Al-Qoida”, “Islom davlati”, “Ansorulloh”.

Zamonaviy davr dunyoning ko‘plab mintaqalarida tobora kuchayib borayotgan beqarorlik, yangi chaqiriq va tahdidlar bilan tavsiflanadi. Ulardan asosiylari musulmon mamlakatlaridagi jamiyatlarning radikallashuvi, terrorizm, jinoyatchilik, noqonuniy qurol-yarog‘ savdosi, narkotik moddalar savdosi, ommaviy qirg‘in qurollarining ekstremistlar qo‘liga tushib qolish xavfi, migratsiya va odam savdosining kuchayishidir.

Ushbu tahdidlarning o‘rishiga va ularning tarqalish xavfiga dunyoning bir qator mintaqalarida sodir bo‘lgan, qurolli to‘qnashuvlar va xavfsizlik bilan bog‘liq vaziyatning yomonlashuviga olib kelgan voqealar ham turtki berdi. Shunday qilib, 2000-yillarning boshlari Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika davlatlari uchun keskin o‘zgarishlar bilan ajralib turdi. Mintaqadagi bir qator mamlakatlarda hukmron tuzumlarga qarshi “Arab bahori” deb nomlangan aholi isyonlari mintaqada keng ko‘lamli o‘zgarishlar jarayonlarini keltirib chiqardi, yangi chaqiriqlarning paydo bo‘lishiga va an‘anaviy tahdidlarning kuchayishiga olib keldi.

“Arab bahori” bilan bog‘liq voqealarning asosiy oqibatlaridan biri Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlarida islomiy tashkilotlarning

(va umuman, jamoatchilik kayfiyatining) radikallashuvi va buning natijasida ekstremizm va terrorizmning kuchayishi bo‘ldi.

Biroq, bu mintaqadagi barcha mamlakatlarda sodir bo‘lmadi. “Arab bahori” jarayonlari boshlangan Tunisda, umuman olganda, davlat tuzilishi masalalari bo‘yicha ijtimoiy va siyosiy konsensusga erishish va inqilobiy kayfiyatning kuchayishiga yo‘l qo‘ymaslik mumkin edi. Misrda 2014-yil iyun oyida hokimiyat tepasiga kelgan As-Sisi boshchiligidagi mamlakatning yangi rahbariyati mamlakatning sobiq prezidenti M.Mursiy tarafdorlari va umuman, an’anaviy islomiy muxolifat segmentiga qarshi qat’iy yo‘nalishni e‘lon qildi. Birinchi navbatda, Sinay yarim orolida terrorizmga qarshi kampaniya boshlandi.

Shu bilan birga, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikaning boshqa ba’zi mamlakatlarida “Arab bahori” sharoitida islomiy tashkilotlarning misli ko‘rilmagan radikallashuv jarayonlari sodir bo‘ldi. Bu siyosiy hayotga integratsiyalashgan islom institutlariga ham, “arab inqiloblari” davrida paydo bo‘lgan yoki mintaqa mamlakatlaridagi qurolli to‘qnashuvlar sharoitida roli ko‘p marta oshgan qurolli guruhlariga ham tegishli.

Liviya, Suriya, Yaman kabi davlatlarda islomiy tashkilotlarning radikallashuvi eng yuqori darajaga yetdi. “Arab bahori” voqealari Iroqqa bevosita ta’sir qilmaganiga qaramay, Amerika istilosi kontekstida xavfsizlik bilan bog‘liq vaziyatning yomonlashuvi, terrorizmning kuchayishi, shuningdek, qurolli mojaroning Suriyadan “o‘tishi” bu mamlakatda radikalizmning kuchayishiga sabab bo‘ldi. Bunday hodisalarning sabablarini tushunish uchun jamiyatlarda radikal kayfiyatning kuchayishiga olib keladigan omillarni aniqlash kerak bo‘ladi. Ulardan biri hokimiyat organlarining aholining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy talablariga javob bera olmasligi, adolatli davlat boshqaruvi tizimini shakllantirish, yoshlar uchun ijtimoiy liftlar va ish o‘rinlari yaratishga qodir emasligidir. Bu yoshlar va o‘qimishli odamlar orasida radikal guruhlariga ergashuvchilar sonining o‘sishiga sabab bo‘ldi. “Arab bahori”dan jabr ko‘rgan deyarli barcha mamlakatlarda voqealar aynan ijtimoiy-iqtisodiy shiorlar ostida, shu davlatlar siyosiy hayotini demokratlashtirish talablari ostida boshlanganini hisobga olish zarur.

Radikallashuvga, albatta, axborot-tashviqot texnologiyalarining jadal rivojlanishi “yordam berdi”. Radikal islomiy tashkilotlar eng ko‘p tarafdorlarini internet orqali o‘ziga jalb qiladi. “Iste’molchi”ga to‘g‘ridan-

to'g'ri va tezkor kirish yollovchilarga radikal g'oyalarni ommalashtiradigan ko'plab tillarda deyarli har qanday darajadagi ma'lumotga ega bo'lgan o'quvchilar va tomoshabinlar uchun ochiq va tushunarli bo'lgan keng assortimentdagi foto, video, audio va boshqa materiallarni taklif qilish imkonini beradi.

Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada jamiyatlarning radikallashtirishiga olib keladigan omillardan biri tashqi kuchlarning aralashuvidir. Bunga misol qilib, 2003-yilda AQShning Iroqqa bostirib kelishi, 2011-yilda NATOning Liviyadagi "Yagona himoyachi" operatsiyasi va Saudiya Arabistoni boshchiligidagi arab koalitsiyasining Yamandagi harbiy kampaniyalari, 2015-yilda "Qat'iylik bo'roni va umidni tiklash"ni keltirish mumkin. Bularning oqibati esa jamoatchilik kayfiyatining radikallashtirishiga sabab bo'ldi.¹

Shunday qilib, Iroqda AQShning mamlakatni bosib olishi natijalaridan biri sunniy-shia chizig'i bo'ylab bo'linish bo'ldi (Amerika ma'muriyati shialarni qo'llab-quvvatlash siyosatini olib bordi, shu jumladan, ularni yetakchi siyosiy va harbiy lavozimlarga ko'tarishga faol yordam berdi). Aynan Iroqda "Islom davlati" (ID) terrorchilik guruhi tug'ilgan. Ular orasida Saddam Husaynning sobiq harbiy rahbariyati vakillari, ilgari terrorizmga qarshi kurashda ma'muriyatga yordam bergan qabilalar va siqib chiqarilgan ko'plab sunniylar bor edi. Shu bilan birga, rasmiy Bag'dod tomonida "Islom davlati"ga qarshi harbiy amaliyotlarda qatnashish imkoniyatini qo'lga kiritgan shia tashkilotlarining biroz radikallashtirish kuzatildi.

Liviyada M.Qaddafiyning shaxsiy avtoritar boshqaruviga asoslangan NATO yordamida amalga oshirilgan siyosiy rejimning o'zgarishi butun davlat tuzilmasining yemirilishiga va mamlakatning haqiqiy hududiy parchalanishiga olib keldi. Ko'plab islomiy tashkilotlarga, jumladan, radikal tashkilotlarga ham hududlar va resurslar uchun kurashda qatnashish imkoniyati berildi. Ularning bir qismi Liviya Tong frontiga birlashib, poytaxt Tripolini nazorat ostiga oldi va saylangan parlament va rasmiy hukumatni Tobrukka ketishga majbur qildi. Tripolida "muqobil" hukumat organi - islomiy shiorlarga asoslangan va "Liviya tongida" birlashgan ko'plab mintaqaviy qurolli guruhlarining homiyligidan bahramand bo'lgan Umumiy Milliy Kongress qoldi.

¹ Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке / под ред. М.Аруновой. – М., 2001.

Yamanda mojaro 2015-yilda Ansorulloh harakatidan husiylar va mamlakat poytaxti Sana shahrini egallab olgan mamlakat sobiq prezidenti A. Solih tarafdorlari tomonidan qurolli isyon ko'targanidan so'ng boshlangan. Saudiya Arabistoni boshchiligidagi arab koalitsiyasining Yaman prezidenti A. Hadi tomonidan aralashuvi ko'plab radikal tashkilotlar, jumladan Yaman maydonidagi an'anaviy o'yinchi – Arab yarimorolidagi Al-Qoidaning kuchayishiga olib keldi.

Islomiy tashkilotlarning radikallashuviga olib keladigan sabablardan biri bu turli tashqi o'yinchilarning bevosita yoki bilvosita ishtiroki bilan cho'zilgan ichki nizolardir. Shunday misollardan biri Suriyadir, bu yerda 5 yil davom etgan fuqarolar urushi, ziddiyatdagi tomonlarni tashqaridan qo'llab-quvvatlash bilan birga, u yoki bu darajada islomiy shiorlarga asoslangan bir qator tashkilotlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Uzoq davom etgan to'qnashuvlar sof suriyalik va muhim xorijiy tarkibiy qismga ega bo'lgan ko'plab qurolli guruhlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Mafkuraviy jihatdan ular juda keng spektrni ifodalagan – mo'tadil islomiy (Ozod Suriya armiyasi) dan terrorchilargacha. Rasmiy Damashqqa qarshi bo'lgan qurolli kuchlarning yagona koalitsiyaga birlasha olmasligi, yagona dastur ishlab chiqish, shuningdek, a'zolarining radikallashuviga yo'l qo'ymaslik, birinchi navbatda, ularning turli tashqi homiylarga e'tibor qaratishlari bilan izohlanadi.

Bu tendensiya Suriya muxolifatining siyosiy institutlariga ta'sir qilmadi, ular mojaro boshlanganidan keyin faollashdi (Demokratik o'zgarishlar milliy muvofiqlashtiruvchi qo'mitasi, vatanparvarlik harakati qo'mitasi, Demokratik platforma, inqilobiy va muxolif kuchlarning milliy koalitsiyasi). Garchi ular yerdagi qurolli guruhlar bilan bog'langan bo'lsa-da, ularning barchasi dunyoviy dasturlarga asoslangan edi. Suriyadagi siyosiy va harbiy kun tartibini birlashtirgan kurd tashkilotlari, ayniqsa, Kurdiston Demokratik ittifoq partiyasi milliy o'z taqdirini belgilash bilan bog'liq maqsadlarni ko'zlagani uchun ajralib turdi.

Bu holat islomiy tashkilotlarning radikallashuviga sabab bo'layotgan yana bir omildir. Bu jahon va mintaqaviy kuchlar tomonidan ma'lum geosiyosiy maqsadlarga erishishda ularga yordam berishga qodir bo'lgan uchinchi davlatlar ichidagi kuchlarni qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq. Shunday qilib, mintaqadagi eng yirik davlatlar – Eron va Saudiya Arabistoni (SA Fors ko'rfazi va Misrning boshqa monarxiyalarining

ko'magiga tayanadi) o'rtasidagi geosiyosiy ta'sir uchun raqobat, shuningdek, Turkiyaning mintaqaviy ambitsiyalari ta'sirlangan ko'pchilik Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika davlatlariga ta'sir ko'rsatdi.

Masalan, ISHID va boshqa sunniy ekstremistik tashkilotlarga qarshi kurashda Iroq hukumati shia guruhlariga, jumladan, Asaib Ahl al-Haqga tayanadi. Liviyada bir tomondan Liviya Tong ittifoqida birlashgan Musulmon Birodarlar mafkurasiga yo'naltirilgan guruhlarini qo'llab-quvvatlovchi Turkiya va Qatar, ikkinchi tomondan Misr va BAA o'rtasida qarama-qarshiliklar paydo bo'ldi. Yamandagi mojaro Ko'rfaz monarxiyalarini o'z ichiga oladi, ular o'z koalitsiyasi, shuningdek, ba'zi mahalliy qabilalar va xalq qo'mitalari yordamida Eron tarafdori husiylar harakatiga qarshi kurashmoqda. Shu bilan birga, Arabiston yarim orolidagi Al-Qoida Yaman ssenariysining an'anaviy elementi bo'lib, yangi tarafdorlarini jalb qilish uchun hokimiyat bo'shlig'idan foydalanmoqda. Suriya ko'plab davlatlarning manfaatlari kesishgan joyga aylandi. "Hizbulloh" shia tashkiloti va shia Iroq qo'shinlari rasmiy Damashq tomonida jang qilmoqda. Qatar va Turkiya "Musulmon birodarlar" mafkurasiga yo'naltirilgan guruhlar orqali o'z manfaatlarini olg'a surmoqda. Saudiya Arabistoni sunniy islomga asoslangan tashkilotlarni qo'llab-quvvatlaydi. Mojaroning davomiyligi, iqtisodiyot va infratuzilma uchun oqibatlarini, mamlakatda ko'plab qurol-yarog'lar va ularning aylanishi ustidan nazoratning yo'qligi - bularning barchasi aksariyat islomiy tashkilotlarning radikallasuviga va ularning bir qatorining terrorchilar toifasiga o'tishiga olib keldi. To'liq siyosiy kelishuvning yo'qligi va hayot istiqbollarinin yo'qligi ularga o'z tarafdorlarini topishga imkon beradi.

Qabila omili ham, ya'ni mahalliy qabila shayxlarining ayrim radikal guruhlariga sodiqligi muhim rol o'ynaydi. Bu, ayniqsa, Iroq, Liviya va Yaman jamiyatlariga tegishli.

Shu bilan birga, "Arab bahori" sharoitida Yaqin Sharqdagi islomiy tashkilotlarning radikallasuvi juda xilma-xil bo'lganligini hisobga olish kerak.

Ba'zi tuzilmalar mavjud bo'lgan va taniqli voqealardan oldin an'anaviy harbiy-siyosiy landshaftning bir qismi bo'lgan (masalan, Suriyadagi "Musulmon birodarlar", Yamandagi "Islah" siyosiy partiyalari, Liviya "Musulmon birodarlar" ga yaqin kuchlar). Vaholanki,

mintaqa davlatlarida radikal tashkilotlarning aksariyati aynan Arab bahori voqealari vaqtida paydo bo'lgan. Ularning aksariyati allaqachon mavjud institutlar asosida yaratilgan. Biroq, ko'pchilik tashqi siyosatning aniq maqsadlariga erishishdan manfaatdor bo'lgan davlatlarning tashqi yordami orqali shakllantirildi.

Arab bahori voqealari natijasida faollashgan va hozirda Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada faoliyat yuritayotgan eng yirik radikal tashkilotlarga nazar tashlash qiziq.

Liviya siyosiy inqirozni yengib chiqa olmadi va ko'plab qurolli guruhlarining parchalanishi muammosini hal qila olmadi.

Mamlakatda faoliyat yuritayotgan eng yirik kuch "Liviya tongi" "Musulmon birodarlar" bilan mafkuraviy bog'langan ko'plab islomiy guruhlardan iborat. Alyansga kirgan tashkilotlarning eng jangovar tayyorgarligi yuqorisi Misrat yo'lbarlaridir. Liviya tongi Tobrukda xalqaro tan olingan Liviya hukumatiga qarshi va Tripolida joylashgan muqobil siyosiy kuch – Umumiy Milliy Kongressning harbiy qanoti hisoblanadi.

Liviyadagi eng yirik tashkilotlardan biri Zintan va uning atrofida faoliyat yurituvchi Zintan Brigadasidir. U M. Qaddafiy rejimini ag'darishda alohida rol o'ynadi va Tobrukda joylashgan hokimiyat tomonida qurolli to'qnashuvda qatnashishda davom etmoqda (shu bilan birga, u X. Xaftar boshchiligidagi armiyadan mustaqil ravishda harakat qiladi). Guruh mo'tadil islomiy qarashlarga ega deb hisoblanadi.

"Islom davlati" (IShID) Liviyada ham faol. Aynan IShID 2015-yil boshida 21 misrlik qibtiyning shov-shuvli va shafqatsiz qatl etilishini amalga oshirdi. Liviyadagi bu guruh terrorchilari Iroq va Suriyadagi IShID bilan chambarchas bog'liq.

Liviyada etnik ozchiliklarning ko'plab qabilaviy qo'shinlari – Toubou, Tuareg va boshqalar faol bo'lib, ularning maqsadlari turar-joy hududlarini himoya qilish va resurslarga kirishni himoya qilishdir.

Suriyada rasmiy Damashqqa qarshi turgan yirik harbiy qismlardan biri Suriya Ozod Armiyasidir. U 2011-yilda qochib ketgan suriyalik zobitlardan tuzilgan. Uning Oliy harbiy kengashiga Suriya Arab Respublikasi qurolli kuchlarining sobiq generali S. Idris boshchilik qiladi. Tashkilotning asosiy maqsadi – qurolli vositalar bilan rejimni o'zgartirish.

“Islom fronti” 2013-yil noyabr oyida islomiy yo‘nalishdagi bir qator qurolli muxolifat guruhlari birlashishi asosida tuzilgan. Nizomda frontning maqsadlari hukmron tuzumni ag‘darish, Suriya Arab Respublikasi davlat muassasalarini to‘liq tugatish va Suriya hududida shariat qonunlariga asoslangan islom davlatini barpo etishdan iborat bo‘lishi e‘lon qilindi. Demokratiya va parlamentarizm odamlarning qonun chiqarish huquqini tan olmaydigan islom ta‘limotiga zid sifatida rad etiladi. Islom jabhasida muhim qarorlar Sho‘ro kengashi tomonidan diniy ko‘rsatmalar asosida qabul qilinadi. Chet elliklar harbiy harakatlarda qatnashishga da‘vat etiladi. Ayniqsa, Z. Allush boshchiligidagi front tarkibida faoliyat yuritayotgan, alaviylarga qarshi bir qancha shov-shuvli jinoyatlar sodir etgan Ahrar ash-Sham guruhi yaxshi tanilgan.

Suriyada faoliyat yurituvchi “Jabhat an-Nusra” terrorchilik tashkiloti 2011-yil o‘rtalarida tashkil etilgan. O‘z faoliyatini Suriya shaharlarida xudkush-terrorchilar yordamida portlashlar uyushtirishdan boshlagan “Jabhat an-Nusra” uyushgan harbiy amaliyotlar o‘tkazishda tajriba orttirdi va harbiy qurolli tashkilotlarning yetakchilaridan biriga aylandi. “Al-Qoida”ning Suriyadagi bo‘limi vakili bo‘lgan “Jabhat an-Nusra” ko‘plab shov-shuvli jinoyatlar, jumladan, teraktlar sodir etgan. “Jabhat an-Nusra” BMT Xavfsizlik kengashining terrorchilar ro‘yxatiga kiritilgan.

2005-yilda paydo bo‘lgan “Islom davlati” (dastlab – “Iroq islom davlati”, “Iroq va Shom islom davlati”) terrorchilik guruhi barcha terroristik guruhlardan ajralib turadi. Uning tarkibiga, ular Iroq tomonidan eski ma‘muriyat tomonidan tarqatib yuborilgan Iroq armiyasining sobiq zobitlari shuningdek, ba‘zi sunniy qabilalar va boshqa ko‘plab sunniy guruhlaning vakillari kirgan. Asta-sekin ISHID barcha qit‘alarda o‘z tarafdorlarini to‘plagan kuchli terrorchi tashkilotga aylandi. ISHIDning maqsadi – Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi davlat chegaralarini yo‘q qilish va islomiy sunniy davlatni yaratish edi. ISHID BMTning terrorchilar ro‘yxatiga kiritilgan.

2014-yilning yoz-kuziga kelib “Islomiy davlat” Iroq va Suriyaning bosib olingan hududlarida poytaxti Suriyaning Raqqa shahrida joylashgan kvazi-davlat tashkil etdi va u yerda o‘z qoidalarini faol joriy qildi: ommaviy qatllar, jumladan, boshini kesish va xochga mixlash, qiynoqlar, odam savdosi, qullik, askar bolalardan foydalanish.

IShID nazorati ostidagi hududlardagi maktablarda “o‘quv dasturlari” joriy etildi, ularning maqsadi misantropik g‘oyalarni ommalashtirish edi.

“Islom davlati” “xalifalik” g‘oyasini ommalashtirish uchun misli ko‘rilmagan miqdordagi vizual va audio materiallarni (filmlar, kompyuter o‘yinlari, musiqa va boshqalar) yaratdi. IShID, shuningdek, o‘ta shafqatsizlik bilan amalga oshirilgan qatlarni namoyish qilish uchun media texnologiyasidan foydalangan.

Yamanda ichki harbiy-siyosiy landshaftning an‘anaviy elementi Handramout viloyatida joylashgan Arab yarim orolidagi Al-Qoida (AQAP) hisoblanadi. Biroq “Ansorulloh” harakati boshchiligidagi yamanlik husiylar va Yaman Respublikasining sobiq prezidenti A. Solih tarafdorlari tomonidan amalga oshirilgan davlat to‘ntarishidan so‘ng arab koalitsiyasining aralashuvi natijasida AQAP yangi viloyatlarga ta‘siri va muhim markazlar, jumladan Mukalla porti ustidan nazorat o‘rnatish muddatini uzaytira oldi.

Husiylarning “Ansorulloh” harakati mamlakatning sobiq prezidenti A. Solihga sodiq qolgan Yaman harbiylari bilan birgalikda harakat qiladi. Husiylar va A. Solih tarafdorlariga qarshi kurash Yamanda butunlay boshqa kuchlarni birlashtirdi. Shunday qilib, Saudiya Arabistoni boshchiligidagi arab koalitsiyasining harakatlarini qo‘llab-quvvatlash uchun Aden va Abyan ozodlik armiyasi chiqadi, uning maqsadi Yamanning kelajakdagi davlat tuzilishini belgilashda o‘z pozitsiyalarini mustahkamlashdir. Bu kurashga alohida kuch ham qo‘shildi – “Musulmon birodarlar” mafkurasini boshqargan va Axmar urug‘i boshchiligidagi “Islah” partiyasi. Yaman Respublikasi janubda sobiq sotsialistik Yaman tarafdorlari bo‘lgan ko‘plab guruhlariga ega.¹

So‘nggi paytlarda xalqaro hamjamiyat radikal tashkilotlarga, birinchi navbatda, terrorchilikka qarshi kurash bo‘yicha qator chora-tadbirlar ko‘rmoqda.

Shunday qilib, BMT Xavfsizlik Kengashining 2170, 2178 va 2199-sonli rezolyutsiyalari terrorizmga qarshi platformada davlatlar hamkorligi va umumiy tahdidlarga birgalikda qarshi turish zarurati nuqtai nazaridan katta yutuq bo‘ldi. Hujjatlar terrorizmning transchegaraviy xususiyatini tan oladi hamda Suriya va Iroqdagi radikal guruhlarining harakatlarini

¹ Ахмедов В.М. Роль исламского фактора в общественно-политическом развитии арабских стран Ближнего Востока и его эволюция в условиях сирийского восстания. – М., 2015.

qoralaydi. Barcha davlatlar terrorchilik tahdidining kuchayishiga yo‘l qo‘ymaslik choralarini ko‘rishlari, jumladan, IShID va “Jabhat an-Nusra”ni moliyalashtirish, neft va neft mahsulotlari savdosini taqiqlash, mafkuraviy jihatlari (ekstremizm va murosasizlik bilan bog‘liq harakatlarga da’vat qilish), va milliy darajada tegishli qadamlar amalga oshirilishi zarur. Qarorlar terrorizmga qarshi kurash sohasida davlatlar o‘rtasida xalqaro va submintaqaviy hamkorlikni kengaytirish, jumladan, xorijiy terrorchi jangchilar to‘g‘risida ma’lumot almashishni rag‘batlantiradi. Terrorizm uchun asos zo‘ravon ekstremizm ekanligi, unga qarshi kurashga ham yetarlicha e’tibor qaratish lozimligi aniqlandi.

Ma’ruza bo‘yicha savollar:

1. Arab bahori voqealari Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mintaqasidagi xavfsizlik vaziyatiga qanday ta’sir qildi?
2. Jamoatchilik va islomiy tashkilotlarning radikallashtirishiga qanday sabablar yotadi?
3. Liviya, Suriya va Yamanda islomiy shiorlarga asoslangan asosiy tashkilotlar qaysilar?
4. Radikal tashkilotlarga qarshi kurashda xalqaro hamjamiyat qanday choralar ko‘rdi?

3-MAVZU. O'ZGARUVCHAN XALQARO SIYOSIY MUHIT SHAROITIDA YAQIN SHARQDAGI ZIDDIYATLAR

Reja:

1. Yaqin Sharqdagi geosiyosiy muhit
2. Yaqin Sharqdagi etno-siyosiy muammolar
3. Mintaqadagi diniy-konfessional muammolar

Tayanch tushunchalar va iboralar: Yaqin Sharq, etnos, diniy mojarolar, konfessional munosabatlar,

Ushbu mavzu doirasida Yaqin Sharq tarkibiga Turkiya, Suriya, Livan, Iordaniya, Isroil, Iroq, Eron va boshqa Arab davlatlarini kiritgan holda, mintaqadagi etno-siyosiy muammolarni o'rganish va shu asosda ularning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga harakat qilamiz.

2019-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, Yaqin Sharq mintaqasi ayni paytda, 350-360 million musulmonlar (arablar, forslar, turklar, azariylar, kurdlar va boshqa), 60-70 million xristianlar (armanlar, anatoliyalik greklar, gruzinlar, assurlar, koptlar (qiptiylar), maronitlar va boshqalar), 7 million yahudiylar, 3 million druzlar, 2 million yazidlar va boshqa millat vakillari uchun vatan hisoblanadi¹.

Mintaqada etnik xilma-xillik bilan birga, diniy va konfessional xilma-xillik ham juda yuqori darajada. Tarixan olib qaraganda ham bu mintaqa Osiyo, Afrika va Yevropani bir-biriga bog'lovchi tijorat yo'llarida joylashgan, yahudiy, xristian va islom dinlari yuzaga kelgan, diniy urushlarning (salibchilar, fothlar, yahudiylarning vataniga qaytishi kabi) qaynoq manbasi hisoblangan.

Ushbu hududda savdo yo'llarining dengiz orqali yuritilishi Amerika qit'asining kashf etilishi bilan ma'lum bir muddat giosiyosiy jihatdan e'tibordan chetda qoldi. Buni ba'zi tahlilchilar Usmonlilar davlatining kuchayishi bilan mintaqani o'z ichiga olgan, ushbu davlat raqobatga kirisha oladigan kuch topilmagani bilan ham bog'laydilar. Bir qator omillar ta'sirida Yaqin Sharq mintaqasi Birinchi jahon urushiga qadar nisbatan tinch, urushlardan xoli hudud bo'lib turdi. Ammo, birinchi jahon urushi boshlanishi bilan mintaqada notinchlik boshlandi. O'tgan asrning

¹<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

50-yillarga kelib, bu mintaqada juda katta miqdorda neft va gaz zahiralarining topilishi bilan ushbu hudud yana qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar markaziga aylandi.

Mintaqaning bugungi siyosiy xaritasi, avvalambor, birinchi jahon urushi natijalari asosida shakllanganini e'tirof etish zarur. Mazkur jarayonda juda ko'plab omillar qatori, etnik va diniy masalalar deyarli hisobga olinmagan yoki bo'lmasa ataylab (doimo bir muammo chiqarib turish uchun) shunday qilingan. Hududdagi tarixan shakllangan mazkur etnik munosabatlar ko'p jihatdan tashqi kuchlar, ya'ni buyuk davlatlarning bevosita yoki bilvosita ta'siri doirasida yangidan jonlandi. Yaqin Sharq mintaqasida "yangi" davlatlarning yuzaga kelish jarayonida ular o'rtasida hududlarning etnik areallarga mos kelmagan ravishda bo'lib olinishi mintaqaholisining bir nechta davlat chegaralarida etnik ko'pchilik va ozchilik tarkibida shakllanishiga olib keldi.¹

Yaqin Sharqdagi etno-siyosiy muammolar

Bugungi kunda Yaqin Sharqdagi etno-siyosiy muammolar o'ziga xos murakkab strukturaviy xususiyatga ega. Shunday murakkab va chalkash strukturaga ega etno-siyosiy muammolarni tizimlashtirgan holda ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

- etnik va millatlararo mojarolar;
- diniy va konfessional mojarolar;
- ideologik va yetakchilik uchun kurash va qarama-qarshiliklar;
- yer, suv, hokimiyat va boshqa resurslar uchun kurashlar.

Sanab o'tilgan muammolarning tarkibi chalkash va murakkab bo'lib, mintaqadagi har bir davlatda ular o'ziga xos xarakterga ham egadir.

Yaqin Sharqda etnik va millatlararo mojarolarning kelib chiqishi shubhasiz, milliy-davlatlarning qurilishi va millatchilik harakatlarining kuchayishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, XIX asr oxirlariga kelib madaniy jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan mintaqaholislarining milliy harakatlari kuchayib bordi. Millatchilik harakatlari G'arb davlatlarining missionerlik harakatlari natijasida faollashdi. Sababi G'arbda 1791-yilgi Fransuz inqilobidan so'ng millatchilik harakatiga etnik struktura va tili jihatdan farqli bo'lgan xalqlarga mustaqillik harakati sifatida qarala boshlangandi. Buning oqibatida dastlab Misrda arab millatchiligi, Usmonli davlatida

¹ Каримов Ф.Э. Яқин Шарқдаги этносийсий муаммолар ва минтақавий ҳавфсизлик масалалари. – Т., 2016. – Б. 82.

yosh turklar milliy harakati, arman va kurd millatchiligi, Eronda fors millatchiligi, kurd, azariy va belujiylarning milliy harakatlari, Arab yarim orolida turli arab qabilalarining ko'tarilishlari faollashdi.

Albatta, tashqi siyosiy kuchlarning asosiy maqsadi Yaqin Sharqdagi millatlarga mustaqillik berish orqali Usmonlilar davlati va Eronni zaiflashtirish, shu bilan mintaqa davlatlarini o'z mustamlakasiga aylantirishdan iborat. Bu maqsad Birinchi jahon urushi bilan amalga oshdi. Yaqin Sharqda bir nechta sun'iy davlatlar vujudga keldi.

Birinchi jahon urushidan keyin Yaqin Sharqda byurokratik an'anaga ega davlatlar (Misr, Turkiya, Eron) bilan birga kolonial (Suriya, Livan, Iordaniya, Iroq) davlatlar hamda "shahar" davlatlar (Quvayt, Qatar, Bahrayn, Birlashgan Arab Amirliklari) vujudga keldi. Shuningdek, Saudiya Arabistoni, Ummon va Yaman kabi diniy-siyosiy avtoritar davlatlar qayta shakllantirildi. Bu jarayon etnik omillar deyarli hisobga olinmagan holda amalga oshirildi. Natijada, aynan etnik muammolar Yaqin Sharqdagi eng chigal va murakkab muammolardan biriga aylandi.

Bugungi kunda mintaqa davlatlaridagi etnik masalalar Turkiyada kurdlar, alaviylar, lazlar va qisman eskidan qolgan armanlar bilan bog'liq muammolarda; Eronda kurdlar, belujiylar, azariylar va arablar bilan bog'liq muammolarda; Suriyada kurdlar, turkmanlar, druzlar va sunniy arablar; Iroqda kurdlar, shia arablari (bugungi kunga kelib sunniy arablari), turkmanlar muammolarida; Livanda xristian arablari, druzlar, arman va boshqa millatlar va konfessiyalar orasidagi muammolar, Misrda koptlar (qiptiylar); Jazoirda berberlar; Bahraynda shia arablari; Yamanda ham shia arablari bilan bog'liq juda qaltis va chalkash masalalarda namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, Arab-Isroil muammosi tufayli (Falastin-Isroil yoki musulmon-yahudiy muammosi) mavjud hudud o'tgan asrning 50-yillaridan boshlab bugungi kunga qadar dunyoning eng "qaynoq" mintaqasi hisoblanadi. 1979-yil Eronda yuz bergan islom revolyusiyasidan keyin mintaqada yetakchilik uchun shia-sunniy ziddiyatlari boshlanganini inobatga olsak, masala yanada murakkab ekanidan dalolat beradi.

Ma'lumki, Yaqin Sharqdagi etnik muammolarning eng jiddiy ko'rinishi bu kurdlar masalasidir. Kurdlarning birinchi milliylik xarakterdagi isyoni 1880-yilda Shayx Ubaydullox boshchiligida bo'lib o'tgan. Usmonlilar va Eron o'rtasidagi raqobat ketayotgan bir paytda

Shayx Ubaydulloh butun Eron kurdlarini birlashtirib Istanbulga qarshi urushni rejalashtirgan. Kurd etnik shaxsiyatiga har qancha urg'u bersada, Ubaydullox qo'zg'oloni Kurdistan mustaqil davlatini tashkil etish uchun emas, balki markaziy hokimiyatga qarshi norozilik isyoni sifatida baholanadi. Chunki, Ubaydullohga qo'shilgan kurdlar millatchilik ruhiyatida mustaqillik uchun emas, balki shayxga bo'lgan hurmat va mahalliy aholining o'z diniy qadriyatlariga sodiq qolish nuqtai nazardan qo'shilgan.¹ Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Shayx Ubaydulloh boshchiligidagi isyon Chor Rossiyasi tomonidan Usmonlilarga qarshi uyushtirilgan va qo'llab-quvvatlangan qo'zg'olon bo'lgan.²

Birinchi jahon urushidan keyin, kurdlar to'rt davlat (Turkiya, Eron, Iroq va Suriya) tarkibida qolib ketdi. Turkiyadagi kurdlar 15-20 millionlik soni bilan boshqa davlatlardagi kurdarning umumiy sonidan ham ko'pchilikni tashkil etadi. Shunday bo'lsa-da, Turkiya Respublikasi tashkil etilganidan keyin mamlakatdagi etnik kurdlar alohida bir millat sifatida tan olinmadi. Natijada, Dersimdagi kurdarning zaza qabilasi tomonidan 1933-yilda qo'zg'olon uyushtirildi. 1980-yilga kelib esa kurdarning adolat va tenglik tamoyillarini o'ziga singdirgan socialistik harakat – Kurdistan ishchi partiyasi (KIP Turkiyada terrorchi tashkilot sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan) tuziladi. Bu harakatning a'zolari, keyinchalik, 1990-yillar boshida kurdarning zich yashaydigan Diyarbakir, Van, Mardin va boshqa shaharlarida ko'plab isyonlar, noroziliklar, qo'poruvchilik harakatlarini sodir etdilar. Bu tashkilot a'zolari bugungi kunda ham tog'li hududlarda turli jangari harakatlarni uyushtirib kelmoqda.

Alaviylar shia mashabidan bo'lgani uchun sunniy-alaviy (yoki shia) muammosi Yaqin Sharq davlatlari uchun umumiy muammo hisoblanadi. Bu muammo Turkiyada ham mavjud bo'lib, uning tarixi uzoqqa borib taqaladi. Muammoning eng jiddiy ko'rinishi 1510-1520-yillarda kuzatilgan bo'lib, o'sha paytda Eron shohi Ismoil davrida shialikning rasman davlat mashabi deb e'lon qilinishi oqibatida sunniy bo'lgan Usmonlilar sultoni Sulaymon o'rtasida yuz bergan janglarda (Chaldiran jangi) ko'chmanchi turkman alaviylari shoh Ismoilni qo'llab-quvvatlagan. Jangda Usmonlilar g'alaba qozongan bo'lsa-da, alaviylar

¹ W. Jwaideh, *The Kurdish National Movement. Its Origins and Developments*, Syracuse University Press, New York, 2006, pp. 75-101.

² Abdulhaluk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara, 1993. – S. 464.

doim Eron bilan aloqalarni oʻrnatib turgan. Shoh Ismoil ham alaviylarga oʻz yordamini ayamagan. Natijada, Sivas, Tokat, Amasiya va Choʻrum mintaqalarida, keyinchalik, Antaliya va Rumelli mintaqalarida alaviylarning Shaxkulu va Turhalli Jelal isyonlari boʻlib oʻtadi.¹

Bundan keyin ham vaqti-vaqti bilan alaviylarning isyon va qoʻzgʻolonlari boʻlib turgan. Turkiya Respublikasi eʼlon qilingan paytda sekulyar siyosatning yoʻlga qoʻyilishi bilan alaviylarning holati nisbatan yaxshilandi. Ammo, 1960-yillarga kelib, Demokratlar partiyasi din masalasini koʻtarib chiqib, sunniylik anʼanalarni himoya qilishi, alaviylarning oʻtmishdagi tarixini qayta koʻtarib sunniy-alaviy tangligini yanada kuchaytiradi.² Bu alaviylarning koʻpchiligining soʻl qanot gʻoya va harakatlariga qoʻshilishiga, 1960-yillar oxiriga kelib esa Kahramon Marash va Choʻrumda isyonlar yuz berishiga sabab boʻladi.

Turkiyada milliy davlat shakllanishida titul millat yaratish harakatlari 1970-yillarda etnik va mashab harakatlari bilan faollasha boshlaganini ifoda etgan. Bruinessenga koʻra, sekulyarlashish harakati alaviylarga teng haqlarni taʼminladi. Lekin sunniylarning ularga nisbatan adovati yoʻqolmadi va 1970-yillarda boshlagan siyosiy qutblashish holati yanada avj oldi. Oʻsha davrning oʻta soʻl qanotdagilari alaviylarning oʻtmishdagi isyonlarini kommunizm oldi harakatlari sifatida qarab, alaviylarni oʻz ittifoqchilari deb qabul qilgan boʻlsa, oʻta oʻng qanotdagi konservativlar sunniylarni oʻz tarafiga ogʻdirishga harakat qildi. Ular alaviylarga nisbatan munosabatlarini jiddiylashtirib, ushbu barcha rivojlanishlar milliy davlat identifikatsiyasi tashqarisida qolgan xalqlar mavjudligini va etnik, diniy jihatdan titul bir millat (turk) idealidan uzoqlashishini koʻrsatgandi.³

Darhaqiqat, alaviylar orasida kurdlar, turkmanlar, arablar boʻlishiga qaramay, alaviylik baʼzan etnik harakat sifatida ham koʻrila boshlandi. Koʻpincha soʻl qanotdagi harakatlar Xalq demokratik partiyasi (asosan kurd millatchiligi partiyasi) tarafdorlari sifatida qaraladigan boʻldi.

Turkiyadagi boshqa xalqlar, masalan, laz va cherkezlarining ham assimilatsiya (turklashuvi) jarayoni kuchli boʻlgan boʻlsa-da, lazlar etnik jihatdan oʻzlarini gruzin millatidan, cherkezlar esa kavkaz xalqlaridan

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Cilt. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 344.

² Haydar Gölbaşı, “Modernleşmeyi Engelleyen Arkaik Bir Çatışma Sorunu: Alevi-Sünni Çatışmasının Arka Planı” C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 9, Sayı:1, 2008. S. 50-51.

³ Martin Van Bruinessen, Kürtlük, Türklük, Alevilik-Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri, çev. Hakan Yurdakul. İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Baskı, 2009. – P. 119-121.

ekanini unutmagan. Turkiyadagi yana bir etnik muammo – bu armanlarning ommaviy qirg‘ini bilan bog‘liq. 1912-1915-yillarda qadimdan armanlar yashaydigan hududlarda, jumladan, Erzurum, Van, Ag‘ri va boshqa yerlarda armanlarga nisbatan amalga oshirilgan genosid natijasida o‘z vaqtida zich bo‘lib yashagan armanlar u yerlarni tark etadi. Bu muammo bugungi kunda ham xalqaro darajadagi masala bo‘lib, Turkiya tashqi siyosatidagi eng og‘riqli muammolardan biridir.

Etnik muammo nafaqat Turkiya, balki butun Yaqin Sharq davlatlarida bir-biridan qolishmaydigan jiddiy muammo sanaladi. Birinchi kurd millati nomidan isyon Shayx Ubaydulloh tomonidan amalga oshirilgan bo‘lsa-da¹, kurdلarning milliy davlat qurish harakati ikkinchi jahon urushi yakunida, aniqrog‘i, 1946-yilda Eronning shimoliy-g‘arbiy qismida Maxabad respublikasining tashkil etilishi bilan yakunlangan. Mazkur respublika 11 oy yashagan bo‘lsa-da, bu kurdلarning siyosiy mustaqillikka bo‘lgan birinchi qadami edi. Aynan, Maxabad respublikasini tashkil etish g‘oyasi kurdلarning alohida bir davlat qurish yo‘lidagi birlashuvidan dalolat edi. Bu borada tadqiqotchi Xoshavi Babakr shunday yozadi: “Birinchi kurd davlatchiligi Maxabad kurdلariga nafaqat davlatchilikdagi birinchi tajriba, u, shuningdek, aynan Maxabad revolyusiyasi davrida birinchi ikkita kurd milliy partiyalari: Eron Kurdistoni demokratik partiyasi va Iroq Kurdistoni demokratik partiyasining tashkil topishi bilan yanada qadrlidir. Shunday qilib, milliy harakatlar birinchi marta zamonaviy asoslarga muvofiq bo‘ldi”.² Erondagi bu harakatlar kurdلarning siyosiy partiyalar, tashkilotlar tuzish va u orqali harakat qilishlarida juda ham katta tajriba bo‘ldi.

Erondagi eng jiddiy etnik muammo – bu belujiylar muammosi bo‘lib, u ham etnik, ham konfessional muammo hisoblanadi. Belujiylar sunniy mashabga mansub bo‘lib, kurdلar kabi fors tili oilasiga kiruvchi Eron xalqlaridan biri hisoblanadi. Erondagi belujiylar Pokiston bilan chegara bo‘lgan Sistan-Belujiston viloyatida istiqomat qilib, ularning soni taxminan 1,5 millionni tashkil etadi. Bu viloyat Fors ko‘rfazi bilan Xormuz Bo‘g‘ozi orqali energetika oqimini nazorat qilish imkonini ta’minlaydigan strategik hudud sanaladi. Belujiylarning katta qismi

¹ Bugungi kungacha aniq o‘rganilmagan bo‘lsada, bizning taxminimizcha, kurdلar nomidan isyon ko‘tarish va umuman Buyuk Kurdiston g‘oyasi Eronlik ziyoli kurdلar tomonidan ilgari surilgan bo‘lishi mumkin. Chunki Shayx Ubaydullohning Eron kurdلari bilan birlashib Usmonlarga qarshi kurash fikri ham bekorga chiqmagan.

² Хошави Бабакар, Курдистан: перспективы курдской государственности, Курдский вопрос на рубеже тысячелетий (круглый стол 19.02.2004 г.) М., 2004. – С. 27.

Pokistonda yashashadi, ular mamlakat aholisining 7-8 foizini tashkil qiladi. Pokistonning g'arbiy qismida joylashgan hudud nomi ham Belujistondir.¹

Pokistonda istiqomat qiladigan belujiylar hududi energetika manbalariga boy bo'lishga qaramay, yashash sharoiti boshqa viloyatlarga nisbatan juda past darajada bo'lgani tufayli ular Eron va Pokiston hukumatlaridan norozidir.²

Belujiylar Pokistonda avtonom boshqaruvga ega bo'lishga intilayotgan bo'lsa, Eronda mazhab farqliligidan aziyat chekmoqdalar. Shia mazhabi hukmdor bo'lgan Eronda sunniy mashabiga ega bo'lgan belujiylarning mavjudligi hamda ularning tili va madaniyati o'rtasidagi o'zaro farq ularni bir-biridan begonalashtiruvchi omil bo'lib xizmat qilmoqda. Bu begonalashish Gundullax nomi berilgan va sunniy bo'lgan Erondagi belujiylarni alohida bir millatga aylanish borasidagi harakatni kuchaytirmoqda.³

Erondagi yana bir katta etnik diaspora bu azariylar hisoblanib, ularning soni taxminan 15-20 million kishini tashkil etadi. Ular mamlakatning shimoliy-g'arbiy qismida, Ozarbayjon viloyatlarida istiqomat qilishadi. Azariylar shia mazhabidan bo'lgani uchun jiddiy xavf tug'dirmasa-da, turkchilik va Turkiya bilan munosabatlarning yaqinligi uchun ba'zan jiddiy etnik masala sifatida qaraladi. Shunga qaramay, azariylar Eronning Ozarbayjon bilan o'zaro munosabatlarida o'ziga xos ko'priq vazifasini ham bajaradi.⁴ Eronda azariylardan tashqari turkmanlar, qashqaylar, xurosonlik turklar, xalachlar, sungurlar, ebiverdilar, qozoq va o'zbeklar kabi turkiy xalqlar mavjud⁵ bo'lib, ularning soni aniq ko'rsatilmagan bo'lsa-da jami turkiy xalqlarning soni 35 milliongacha yetishi mumkin.⁶ Bu mamlakat aholisining 40 foizini tashkil etadi. Shoh davrida (Rizo shoh Pahlaviylar) azariylar boshqa turkiy xalqlar kabi forslashtirish siyosatidan jiddiy aziyat chekkan.

¹ Muhammed Saleem Mazhar and others, "Balochistan: From Strategic Significance to US Involvement", *Journal of Political Studies*, Vol.: 19, 2012. – P. 113.

² Alok Bansal, "Factors Leading to Insurgency in Balochistan", *Small Wars & Insurgencies*, Vol.: 19, No: 2, 2008. – P. 185-189.

³ Hakan Boz, "Belucistan, Orta Asya'nın Kürdistan'ı Mı?", 21. Yüzyıl Dergisi, No. 36, Aralık 2011. - S. 55.

⁴ 1828-yil 10-fevralda 16 yil davom etgan Chor Rossiyasi va Eron orasidagi urush natijasi o'laroq imzolangan Turkmenchay shartnomasiga ko'ra Ozarbayjon ikkiga bo'lindi. Aras daryosining shimoli Chor Rossiyasiga berildi, janubi esa o'sha paytdagi Eronni boshqargan turkiy xalqlardan biri Kachar sulolasi tarkibida qolgandi.

⁵ Blaga Rafael, *İran Halkları El Kitabı*. İstanbul, 1997. – S. 272.

⁶ Bilgehan A. Gökdağ and M. Rıza Heyet, *Iranian Turks' Identity Problem (İran Türklerinde Kimlik Meselesi)*. Bilig, Summer / 2004, No 30: 51-84.

Sababi, shoh va uning atrofidagi amaldorlarning fikricha, Erondagi xalqlar mo‘g‘ullar davrida turklashtirilgandi.¹ 1979-yilgi Islom revolyusiyasida azariylar faol ishtirok etdi. Ba’zi azariylar buni azariy din odamlarining isyoni edi deb hisoblashadi. Chunki, Oyatullox Xoyi, Oyatullox Lenkeraniy, Oyatullox Ali Xomayniy (hozirgi amaldagi oyatullox) kabi din peshvolarining azariy millatidan ekaniga iqtibos qilinadi.² Revolyusiyadan keyin azariylar bilan birga, boshqa turkiy xalqlar, kurdlar, arablar hamda lurlar ham xaq-huquqlarining konstitutsiyaviy himoyalanişini, jumladan, maktablarda davlat tili bilan birga, o‘z ona tillarida ham ta’lim olishni, gazeta va jurnallar chop etilishini, parlamentda o‘z vakillariga ega bo‘lish talablarini ilgari surdilar. Ammo amalda bu deyarli qondirilmadi. Shu bois, azariylar ham bugungi kunda o‘z tili va madaniyatini saqlab qolish borasida tashvishda ekanini goh-gohida eslatib turadilar.

Erondagi yana bir etnik muammo – bu muhim etnik ozchilikni tashkil etgan arablar masalasidir. Ular Eronning asosiy janubiy-g‘arbiy qismida, iqtisodiy va strategik jihatdan muhim ahamiyat kasb etgan Xuzeston (Al-Axvaz deb ham nomlangan) provinsiyasida istiqomat qiladi. Eronlik arablar 2 milliondan ziyodni tashkil etadi.³ Forslar kabi Erondagi arablar islomning shia yo‘nalishi vakillaridir. Shu bois, ular mazhab muammosini tug‘dirmaydi. 1925-yilgacha Britaniyaning qo‘l ostidagi avtonom hudud hisoblangan Al-Axvaz, Eron tarkibiga kiritilgach, Xuzeston deb nomlandi. Bu hudud strategik jihatdan muhim ahamiyat kasb etib, Fors ko‘rfaziga tutashgan, Iroq hamda Quvayt bilan chegaradosh, neft va gaz zahiralariga boy hudud sanaladi. Ushbu hududdagi arablar hozirgi kunda forsiylashtirilmoqda. Ularning 40 foizi bugungi kunda fors tilida gaplashadi. Arab davlatlari yetakchilari Eronning neft va gazdan olayotgan foydasini xuzestonlik arablar deyarli ko‘rmayotganligidan norozi bo‘lishmoqda.⁴

¹ Bilgehan A. Gökdağ and M. Rıza Heyet o‘sha manba.

² Saraçlı Murat, Minorities in Iran (İran’da Azinliklar). P. 15-16 //

http://www.akademikortadogu.com/belge/ortadogu4%20makale/murat_saraccli.pdf

³ Камраков А.А. Этноконфессиональные меньшинства в политическом процессе Большого Ближнего Востока: особенности институционального развития и диаспоральной деятельности. Дисс. к.п.н. Нижний Новгород, 2009. – С. 19.

⁴ O‘sha manba

Eronda boshqa etnik ozchiliklar, masalan lurlar, turkmanlar va boshqalar ham borki, ular mashab va etnik jihatdan tan olinmaslik kabi holatlarga uchrab turadi.

Ma'lumki, Turkiya, Eron va Isroildan tashqari Yaqin Sharqdagi qolgan barcha davlatlar Arab davlatlari hisoblanadi va ular Arab Davlatlari Ligasi tashkilotining a'zolari hisoblanadi. Ushbu Arab davlatlarida etnosiyosiy muammolar turli ko'rinishga ega bo'lib, juda ham ziddiyatli tus olgan.

Arab dunyosining aholisi 236 milliondan ko'proq bo'lib, mutloq ko'pchilikni tashkil qiluvchi qismi (80 foiz) bir xil fiziologik xususiyatlarga ega. Diniy jihatdan ular musulmon bo'lib, ko'pchiligi sunniylar hisoblanadi. Madaniy hamda lingvistik jihatdan ular arab tilida so'zlashadi. Milliy kelib chiqishi nuqtai nazaridan, ular ko'p asrlar mobaynida "Arablar Vatani" (Atlantik okeaniga tutash Marokashdan tortib Arab Fors ko'rfazidagi Baxrayngacha cho'zilgan) hududlarida yashab kelmoqda.¹

Arab dunyosidagi etnik xilma-xillik 1990-yillar boshlarida quyidagi ko'rinishda o'z aksini topadi:²

Etnik bo'linish	Aholisi (million)	Foizlar qiymatida	Joylashilgan davlat
1. Ko'pchilik arab tilida so'zlovchi musulmonlar (sunniiy)	190.0	80.0	Barcha arab mamlaktlarida
2. Lingvistik/madaniy kamchiliklar (arab bo'lmagan)	32.3	13.7	Marokash, Sudan, Jazoir, Iroq, Suriya
3. Diniy kamchiliklar (musulmon bo'lmagan)	17.9	7.6	Sudan, Misr, Livan, Falastin
4. Islom kamchiliklari (sunniiy bo'lmagan)	20.8	8.8	Iroq, Livan, Suriya, Baxrayn, Yaman
5. Etnik ozchiliklar (semit/xamitik (hamitik/kavkaz guruhlariga oid bo'lmagan)	8.7	3.7	Sudan

¹ Каримов Ф.Э. Яқин Шарқдаги этносиёсий муаммолар ва минтақавий хавфсизлик масалалари. Т., 2016. – Б. 86.

² Манба: Saad Eddin Ibrahim Sects, Ethnicity, and Minority Groups in the Arab World (Араб тилида), Cairo, Ibn Khaldoun Center, 1994. – P. 86.

Yuqoridagi jadvalda Arab davlatlaridan, asosan, Suriya, Iroq, Livan, Yaman va Sudan juda ham chalkash va jiddiy etnosiyosiy strukturaga ega ekanini ko‘rishimiz mumkin.

Arab davlatlarining etnosiyosiy strukturasi yanada aniqroq qilib ko‘rish uchun quyidagi jadvalga e‘tibor qaratamiz:¹

Kamchilik guruhlar	Arab dunyosi a umumiy soni	Ko‘pchilik ni tashkil qiluvchi din	Etnik kelib chiqishi	Kelib chiqish davlati	Joylashuv davlati
Kurdlar	7,000,000	Musulmon	Hind- Yevropa	Kurdiston	Iroq/Suriya
Armanlar	1,000,000	Xristian	Hind- Yevropa	Armeniston va Turkiya	Livan/Suriya/ Iroq/Misr
Oramiylar	125,000	Musulmon	Hamit/semit Oltoy	Suriya/Iroq/Livan	Suriya/Iroq/Liv an
Turkmanlar	550,000	Musulmon	guruhleri	O‘rta Osiyo/ Turkiya	Iroq/Suriya
Turklar	125,000	Musulmon	Oltoy guruhleri	Turkiya	Suriya/Iroq
Eroniylar	350,000	Musulmon	Hind- Yevropa	Eron	Iroq/Fors ko‘rfazi
G‘arbiy yahudiylar	3,500,000	Yahudiy	Hamit/semit	Yevropa va ikkita Amerika	Falastin/Isroil
Afrika urug‘lar	5,500,000	Pagan	Afrika	Janubiy Sudan/Janubiy Marokash, Janubiy	Janubiy Sudan/Janubiy Marokash
Nubiylar	500,000	Musulmon	Hamit/semit	Misr/G‘arbiy	Janubiy Misr/G‘arbiy Sudan
Berberlar	15,000,000	Musulmon	Hamit/semit	Sudan Marokash/Jazoir/ Tunis/ Liviya	Marokash/Jazo ir Tunis/Liviya

¹ Манбаа сифатида Saad Eddin Ibrahim Sects, Ethnicity, and Minority Groups in the Arab World (Cairo, Ibn Khaldoun Center, 1994) asari olingan bo‘lsa-da, bugungi kunda davlatlarning statistik ma’lumotlari va yaqinda yozilgan manbalar asosida qayta tuzib chiqilgan va tadqiqotchi Saad Eddin Ibrahim tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolar to‘g‘rilab yozilgan.

Ushbu jadvalda, asosan Suriya, Iroq, Livan, Falastin, Misr va Sudanda etnik xilma-xillik murakkab ko‘rinishga ega ekanini ko‘rishimiz mumkin. Bu bugungi kunda aynan ushbu davlatlarda (Yamanni ham qo‘shgan holda) etnosiyosiy muammolarning juda keskin va murosasiz ko‘rinishda ekanini va tizimli to‘qnashuvlarga sabab bo‘layotgani bejiz emasligini ham bildiradi.

Ta’kidlash joizki, 1945-yildan buyon dunyoda yuzaga kelgan barcha ixtiloflarning 25 foizi Yaqin Sharqdagi arab davlatlarida sodir bo‘lgan. Bunda, ayniqsa, fuqarolar urushi eng tahlikali va jiddiy ko‘rinishda bo‘lib o‘tgan. Masalan, Livandagi fuqarolik urushida (1975-1990-yy.) qurbonlar soni 200 mingga yaqin bo‘lgan bo‘lsa, Sudandagi fuqarolik urushi (1956-yildan hozirgacha) 1 millionga yaqin insonlarning hayotiga zomin bo‘ldi.¹

Etnik mojarolar ichida Yamandagi 1994-yilgi fuqarolar urushi yuqoridagi ziddiyatlarning eng fojiali ko‘rinishi bo‘ldi. Ixtiloflarning mafkuraviy va mintaqaviy ko‘rinishlari asosan mashab bo‘linishlar bilan bog‘liqdir. Bunda xususan, Sheyfi sunniylari shuningdek, Zaydi shia firqalariga mansub bo‘lgan G‘arb qabilaviy elitesini ko‘rsatib o‘tish mumkin. Yaqin Sharqdagi har bir qurolli ichki ixtiloflar bilan manipulyasiya qilish, shuningdek, ularning tez tarqaluvchanlik xususiyati albatta, davlatlararo mojaralarga ham sabab bo‘lgan muhim jihatligini qayd etish lozim.²

Mintaqadagi diniy-konfessional muammolar

Bugungi kunda mintaqaning eng ziddiyatli davlatlari Suriya, Liviya, Iroq va Yaman bo‘lib qolmoqda. Bu davlatlardagi jarayonlar juda keskin va tahlikali bo‘lib, nafaqat mintaq, balki xalqaro miqyosda tinchlik va xavfsizlikka rahna solmoqda. Masalaning jiddiyligi yuqoridagi davlatlarda boshlangan fuqarolik urushlari natijasida davlatlarning bir nechta bo‘laklarga bo‘linishi va xalqaro kuchlarning u yoki bu guruhlarini qo‘llab-quvvatlashi orqali vaziyatning tobora jiddiylashib borayotganligi, natijasida minglab, millionlab insonlar aziyat chekmoqda.

Suriyada 2018-yilgi ma’lumotlarga ko‘ra, mamlakat aholisining soni 19,5 millionni tashkil etib, shundan aholining 87 foizini musulmonlar (74 foizi sunniylar, 13 foizi (shia) alaviy, ismoiliy), 10 foizini xristianlar, 3

¹ Saas Eddin Ibrahim. Sects, Ethnicity, and Minority Groups in the Arab World (in Arabic), Cairo: Ibn Khaldoun Center, 1994. – pp.15-18.

² Каримов Ф.Э. Яқин Шарқдаги этносиёсий муаммолар ва минтақавий хавфсизлик масалалари. Т., 2016. – Б. 85-86.

foizini druzlar tashkil etadi. Etnik tarkibiga ko'ra esa, aholining 90,3 foizi arablar, qolgan 9,7 foizi kurdlar, armanlar, turkmanlar va boshqalardan iborat.¹

Hozirgi Suriya davlati fransuzlar mandati ostida 1920-yil tashkil topgan. Suriya 1946-yil mustaqillik e'lon qilganidan keyingi yigirma yil siyosiy beqarorlik sharoitida yashadi. Oxirgi davlat to'ntarishi 1963-yil bo'lib o'tib, BAAS partiyasi Suriya ustidan to'liq nazoratni qo'lga kiritgan. 1970-yilda BAAS partiyasi rahbarligiga general Hafiz Asad kelganidan so'ng, hokimiyat qariyb 30 yil davomida avtoritar tuzum orqali boshqarildi.² Hafiz Asad bu davrda davlat apparatini turli jamoalarga taqsimlab, hokimiyatni o'zi va oilasiga tobelashtirdi hamda o'z konfessiyasiga mansub bo'lgan alaviylarni hokimiyatning muhim bo'g'inlariga tayinladi. Dastlab, alaviylarni davlat xavfsizligi va harbiy organlari ustidan nazorat o'rnatilishini, keyinchalik hukumatning yuqori organlariga ham aynan alaviylardan qo'yilishini afzal ko'rdi.³ Vaholanki, alaviylar mamlakatda bor yo'g'i 10 foiznigina tashkil qilar edi.

Natijada Hafiz Asad prezidentlik vakolatini kengaytirib, hukumat qarorlariga veto qo'llash huquqigni ham qo'lga kiritdi. Mamlakatda uning davrida biror marotaba ko'ppartiyaviylikka asoslangan Prezident saylovlari bo'lib o'tmadi. 2000-yil vafot etganda alaviy elitasi uning o'g'li Bashar Asadni hokimiyatga olib keldi. Bashar Asad u paytda, asosan Londonda yashar va shifokor bo'lib ishlardi. Bu esa uning davlat boshqaruvi tizimidan ancha yiroqligi va tajribasizligidan dalolat. Ushbu yuqoridagi holatlarni qaysi davlatda bo'lmasin, bu davlatning mavjud bo'lish masalasini jiddiy xavf ostiga soladi. 2011-yil "Arab bahori" nomi bilan keng ko'lamda amalga oshirilgan siyosiy to'lqinlarda bu o'z isbotini topdi. Boshlangan tartibsizlik va xaos buzg'unchi kuchlar qo'lida harbiy, siyosiy, iqtisodiy va geosiyosiy vositaga aylandi.

Ikki Asad rejimida sunniylar orasida norozilik muhiti kuchli edi. Sunniylar orasida bir nechta yuqori lavozimli shaxslar ham bo'lgan bo'lsa-da, alaviy ozchilikka ega elita oldida sunniylar o'zlarini ikkinchi darajali his etardi. Shu bois, Asad rejimiga dastlab "Musulmon Birodarlari" tashkiloti qarshi chiqdi. Keyinchalik, Al-Qoida va ISHID

¹ Carla E. Humud and others, *Armed Conflict in Syria: Overview and U.S. Response*. Congressional Research Service, March 25, 2019. – P. 2.

² Ondřej Dočkal, *Current Crisis in Syria*. Model NATO, AMO Research Center, 2012. – P.2.

³ Arnav Mariwala, *The Syrian Civil War, Regime of Bashar Al-Assad*. Stanford Model United Nations Conference 2014. – P. 6.

(Iroq va Shom Islom Davlati) terrorchi tashkilotlari bu qarshilik va noroziliklarning yetakchilariga aylandi.¹ Bu harakatlar Asad rejimiga qarshi Saudiya Arabistoni va boshqa davlatlar tomonidan moliyalashtirilib, qo'llab-quvvatlandi. Sunniylarning aksariyati Asad rejimiga qarshi Suriya ozodlik harakati atrofida birlashgan bo'lsa, qolganlari ISHIDga qo'shildi. Kurdlar esa mamlakatdan ajralib chiqish uchun kurash boshlab yubordi.² Tashqi kuchlar u yoki bu guruhlarining homiysiga aylandi.

Suriyada 2011-yilda boshlangan va bugungi kungacha davom etayotgan ichki ixtiloflar natijasida mamlakat juda katta siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy talofatlar ko'rdi. UNOCHANing 2018-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, hozirda mamlakat aholisining 13 millioni ijtimoiy ko'makka muhtoj. Shuningdek, 5,7 million aholi mamlakat ichida boshqa yerlarga ko'chib o'tgan. 5,6 million aholi esa qochoqlarga aylangan. Ishsizlik darajasi 50 foizni, o'ta qashshoq yashaydigan aholi soni 69 foizni tashkil etmoqda.³

Iroqdagi holat ham Suriyadagi vaziyatdan katta farq qilmaydi. Inglizlardan mustaqil bo'lgan Iroqda 1979-yilgacha birin-ketin davlat to'ntarishlari bo'lib o'tdi. 1963-yil arab millatchiligiga asoslangan Arab Sosialistik partiyasi – BAAS Iroq hokimiyatini (Suriyadagi kabi) qo'lga oldi. 1979-yilgacha partiya ichida hokimiyat uchun kurash davom etdi. Shundan so'ng Saddam Husayn o'z hokimiyatini mustahkamlab, bir partiyali tizimga ega davlatning prezidenti bo'ldi. U o'z siyosiy raqiblarini ta'qib qilish, qiynoqqa solish, qamash va hattoki qatl qilish yo'li bilan hokimiyatdan chetlashtirdi. Iroq va Kurdistonda inson huquqlarini tizimli ravishda buzgan Saddam Husayn keyinchalik o'zi mansub bo'lgan tikritlar oilasi a'zolari bilan butun harbiy va xavfsizlik organlarini o'z qo'lga olishga muqarrar bo'ldi va mamlakatda mutloq yakka hokimiyatni o'rnatdi.⁴ Saddam Husayn va uning oilasi sunniylardan edi. Vaholanki, sunniylar Iroqda kamchilik bo'lib,

¹ Arnav Mariwala, The Syrian Civil War, Regime of Bashar Al-Assad. Stanford Model United Nations Conference 2014. – P. 6-10.

² O'sha manba.

³ Iqtibos manbaasi: Carla E. Humud and others, Armed Conflict in Syria: Overview and U.S. Response. Congressional Research Service, March 25, 2019. – P. 2.

⁴ USDOS, Country Reports on Human Rights Practices for 2002 – Iraq, 31 March 2003. Ёки ушбу манбаа: HRW, Iraq and Iraqi Kurdistan – 2002 // <https://www.hrw.org/legacy/wr2k2/mena4.html>

mamlakat aholisining asosiy qismi shia mazhabidan edi.¹ Bu holat Suriyada shia alaviylarining ko‘pchilikni tashkil qilgan sunniylar ustidan hukmronligining aksi edi.

Saddam Husayn 1979-yil Eronda islom revolyusiyasi ro‘y bergan paytda chegara muammosini bahona qilib ushbu mamlakatga bostirib kiradi. Ma’lumotlarga ko‘ra, 1988-yilgacha davom etgan davlatlararo urush natijasida har ikkala tomondan 1 milliondan 2 milliongacha qurbonlar bo‘lgan.² Saddam Husayn 1988-yilda Iroq shimolida kurdلarni yo‘q qilishga qaratilgan “Anfal” operatsiyasini boshlaydi. Kurdلar yashaydigan yerlarda (masalan, Kirkukda) “arablashtirish” siyosatini olib boradi. Ushbu operatsiya davomida nafaqat kurdلar, balki, boshqa (masalan, turkmanlar) etnik guruhlar ham tizimli yo‘q qilinadi. Ma’lumotlarga ko‘ra, kurdلar demografik ko‘pchilikni tashkil etadigan bir qancha hududlarda 182 000 dan ziyod kurd aholisi yo‘q qilingan,³ ularning yana bir necha mingi tog‘li va boshqa hududlarga qochib ketgan. Kurdلar yashaydigan Xalabji tumanida kimyoviy qurollarni qo‘llash oqibatida 5 mingga yaqin kurd o‘ldirilgani ma’lumotlarda qayd etilgan.⁴ Shuningdek, S.Husayn to‘satdan 1990-yilning avgust oyida Quvaytga bostirib kirib, uni ishg‘ol etadi. Faqatgina BMT boshchiligidagi xalqaro kuchlarning sa’y-harakati bilan Iroq armiyasi ortga chekindi. S.Husayn rejimi 2003-yilgacha – AQSH harbiy kuchlarining Iroqqa boshlagan xujumiga qadar davom etdi.

Albatta, ko‘plab tadqiqotchilar, shu jumladan, davlat va siyosat arboblari hamda Iroqning aksariyat aholisi (kurdلar va Kirkuk turkmanlaridan tashqari) bugungi xaos holatdan ko‘ra, S.Husayn rahbarlik qilgan davr yaxshi bo‘lgani, AQSH kimyoviy qurollarni bahona qilib, urush ochgani, natijada mamlakatning jar yoqasiga kelib qolganini qayd etadilar. Biroq Iroqdagi tanglik o‘tgan asrning 50-yillaridan beri tizimli davom etib kelayotgani, S.Husayn davrida etnik va konfessional mojarolar juda jiddiy va ayovsiz ko‘rinishga ega bo‘lgani, shuningdek, uning siyosati oqibatida ko‘plab davlatlararo mojaralar yuz berganini ham inkor etib bo‘lmaydi.

¹ Iroq aholisi 37,2 mln. bo‘lib, 55 foizi shia, 18,5 foizi sunniy arablar hisoblanadi. Aholining 21 foizi kurdلar, 2 foizi turkmanlar bo‘lib, ular ham asosan sunniy mazhabdan. Jami sunniylar 42 foizdir.

² Encyclopaedia Britannica, Iran-Iraq War, 15 September 2018 // <https://www.britannica.com/event/Iran-Iraq-War>

³ HRW, Endless Torment: The 1991 Uprising in Iraq and its Aftermath, June 1992 // <https://www.hrw.org/legacy/reports/1992/Iraq926.htm>

⁴ O‘sha manba.

AQSH boshchiligidagi koalitsiya Iroqqa kirib kelganidan so‘ng, kurdlar mamlakat shimolida Kurdiston avtonom respublikasini tashkil etishga erishdi. Eng ahamiyatlisi, Iroq hokimiyati shia mazhabining nazoratiga o‘tdi. Sunniylar hokimiyatiga barham berildi, shialarning hokimiyatdagi ta’siri mustahkamlandi. Bu mintaqadagi sunniylar yetakchilari bo‘lmish Saudiya Arabistoni va boshqa Arab davlatlarining Eron–Iroq–Suriya shia uchligining mustahkamlanishi bilan bog‘liq xavotirlarini yuzaga keltirdi. Natijada Iroqda sunniy-shia mojarosi boshlandi.

2003-yildan so‘ng qurollangan isyonkor sunniylar va soni ortib borayotgan shia harbiylari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar davlatdagi asosiy omil bo‘lib, beqarorlik o‘chog‘iga aylandi. 2006-2007-yillarda Al-Qoidaga aloqador sunniy ekstremistik kuchlar Iroqda turli qo‘poruvchilik va terrorchilik faoliyatlarini olib borgan bo‘lsa, qurollangan shia harbiylari (ularning bir qismi Iroq xavfsizlik kuchlariga taalluqli edi) sunniylarga nisbatan tez-tez xujum uyushtirib, ularni ta’qib ostiga oldi. Bu davrda oddiy va tinch fuqarolarga qilingan tajovuz va xujumlar asosan mazhab farqliligidan kelib chiqdi.¹

AQSH va xalqaro kuchlarning Iroqqa kirishi bilan Al-Qoida terrorchilik tashkilotining Iroqda bo‘linmasi tuzildi. Bu tashkilot Ansar Al Islom, Naqshbandiy Armiyasi, Djeysh Al Maxdi “Va’da qilingan kun brigadalari”, Asaib axl al Xak (AAX), Kataib Xezbolla (KX) kabi boshqa guruhlar qatori bir-birlari bilan, aksariyat hollarda tinch aholi o‘rtasida terrorchilik va partizanlik urushlarini olib bordi. Bu terror va fuqarolik urushlari asosan Iroqning Anbar, Salax-ad-Din, Naynav va Diyal provinsiyalarida o‘ta jiddiy ko‘rinishda bo‘lib turdi.² Bu provinsiyalarda sunniylarning hukumatga qarshi jiddiy noroziliklari bo‘lib o‘tdi. Ular Bog‘dodda ham hukumatga qarshi o‘z noroziliklarini kuchaytirdi. 2012-yilga kelib, Iroqdagi Al-Qoida va sunniylarning boshqa ekstremistik tashkilotlari birlashib, Iroq Islom Davlati (IID) tashkilotini tuzadi va 2013-yilga kelib uning nomi Iroq va Shom Islom Davlati (ISHID)ga o‘zgartiriladi. Ushbu terrorchilik tashkiloti Iroq va Suriyada xalifalik davlat tuzish o‘z maqsadi ekanini e’lon qiladi.³ Unga Abu-Bakir al-Bog‘dodiy rahbarlik qildi. Shundan so‘ng, ISHID tarafdorlari ixtiyoriy va

¹ USDOS, Country Reports on Human Rights Practices for 2007 – Iraq, 11 March 2008.

² Guardian (The), The Iraq legacy: the awakening, 21 March 2008.

³ BBC News, Isis rebels declare 'Islamic state' in Iraq and Syria, 30 June 2014.

majburiy tarzda ortib bordi. ISHID kuchlari mamlakatning Anbar provinsiyasidan boshlab Iroqning boshqa provinsiyalarini, hatto, uning yirik Mosul va Kirkuk shaharlarini ham qo'lga kiritdi. Bog'dod uchun kurash avj oldi. Suriyaning Idlib va boshqa ko'plab shahar va qishloqlar ham qo'lga kiritildi.¹

So'nggi ma'lumotlarda, ISHID jangarilarining 2019-yilga kelib Iroqda batamom yo'q qilingani hamda ularning Suriyada deyarli qolmagani, kurdlar qo'lga asr tushganligi ta'kidlanayotgan bo'lsa-da, bu mojarolarning kelib chiqishining asosiy sabab bo'lgan Suriya va Iroqdagi etnik va diniy konfessional muammo hali o'z yechimini topganicha yo'q. Bugungi kunda Iroqda ham, Suriyada ham sunniy-shia mojarosi, shuningdek, kurdlar muammosi ochiq qolayotgan bo'lib, mazkur davlatlarda turli etnik va diniy, konfessional mojarolar, terrorchilik harakatlarining yuz berishi, ularning kelib chiqishi bilan bog'liq ko'plab xavf-xatarlarga saqlanib qolmoqda.

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, Arab davlatlarida nafaqat diniy-konfessional muammolar, balki, arab millatchilik ruhiyati ham o'ta muhim masalalardan hisoblanadi. Masalan, Suriyada Hafiz Asad, Iroqda Saddam Husayn hukmronligi davrida arab millatchiligi masalasi ustuvor bo'ldi. Suriyaning Isroil bilan mojarolarida barcha suriyalik arablar konfessiyasi va dinidan qat'i nazar Hafiz Asadni qo'llab-quvvatlagandi. Ayni shu holat tufayli Iroq-Eron urushida Iroqlik arablar shia bo'lsa-da, Eronlik konfessiyadoshlariga qarshi mardonavor kurash olib bordilar. Albatta, iroqlik shialar orasida Eronga qochib ketganlari ham bo'lgan, lekin umumiy jihatdan olib qaraganda, davlatlararo urush paytlarida Suriyada ham, Iroqda ham arab davlatchilik masalalari birinchi o'ringa qo'yilgandi.

Bundan tashqari, Livandan boshqa barcha Arab davlatlarining konstitutsiyasi va asosiy qonunlarida Islom dini va huquqiga iqtibos keltirib o'tilsa-da, konfessional jihatini ko'rsatmasdan Islom bir butun din sifatida talqin qilinadi.

Shunday bo'lsa-da, dinni rasmiy jihatdan qonunlashtirgan davlatlar dunyoda 43 ta bo'lsa, ularning ko'pchiligi Yaqin Sharqdagi Arab

¹ Guardian (The), Obama: "We don't have a strategy yet" to combat Isis militants, 28 August 2014; US, CRS, The "Islamic State" Crisis and U.S. Policy, 22 October 2014.

davlatlari hisoblanadi. Buni quyidagi PEW tadqiqot markazining ma'lumotlaridan¹ ham ko'rishimiz mumkin:

Official religions most common in Middle East-North Africa

Among the 199 countries analyzed, a breakdown of the state's relationship with religion

Official state religion	Preferred/favored religion	No official or preferred religion	Hostile to religious institutions
43 countries (22%)	40 (20%)	106 (53%)	10 (5%)

Source: Pew Research Center analysis of external data. See Methodology for details.

"Many Countries Favor Specific Religions, Officially or Unofficially"

PEW RESEARCH CENTER

Islomda ummatga tegishlilik masalasi millat va millatchilikni inkor qilib kelgan. Shunday bo'lsa-da, millat va etnik masalalar hamda ular bilan bog'iq muammolar mintaqada mavjudligi ko'plab ilmiy ishlar va amaliyotda o'z isbotini topgan. Biroq mintaqadagi eng katta va jiddiy muammo – bu, konfessional muammo ekani, bu esa mintaqada yetakchilikka intilayotgan davlatlarning qo'lida muayyan siyosiy vosita yoki bo'lmasa ideologik qurol bo'lib xizmat qilayotganini inkor etib bo'lmaydi. Bugungi kunda mintaqadagi yetakchilikka Saudiya Arabistoni–Misr–BAA ittifoqi (sunniylar) uchligi, unga qarshi Eron–Iroq–Suriya ittifoq (shia) uchligi, mintaqada o'z pozitsiyasini kuchaytirish va haq iddio etayotgan Turkiya–Qatar ittifoqi ikkiligi o'rtasida qarama-qarshiliklar kuchayib bormoqda.

Shuningdek, mintaqadagi o'tgan asrning 50-yillaridan buyon o'z yechimini topmagan va topishi juda mushkul bo'lgan Arab–Isroil

¹ Pew Research Center, Many Countries Favor Specific Religions, Officially or Unofficially, OCTOBER 3, 2017. // <https://www.pewforum.org/2017/10/03/many-countries-favor-specific-religions-officially-or-unofficially/>

mojarosini hisobga oladigan bo'lsak, Yaqin Sharq mintaqasidagi etnosiyosiy muammolarning jiddiy ekanini tasavvur qilish qiyin emas. Bugungi kunda bu mojaro siyosiy leksikonda Arab–Isroil mojarosi deb emas, ko'proq Falastin–Isroil muammosi deb aytilmoqda. Lekin oxirgi paytlarda Turkiyada muhofazakor AK partiyaning hokimiyatga kelishi bilan va Falastindagi Hizbulloh tashkilotining an'anaviy dastakchisi, homiysi Eronning bu mojaroga jiddiy va keskin munosabatda bo'lishi muammoning arablar doirasidan chiqib, musulmonlar doirasidagi muhokama mavzusi va markaziga aylanib borayotganidan dalolat bermoqda.

Ma'ruza bo'yicha savollar:

1. Yaqin Sharqdagi etno-siyosiy mojarolarning tub mohiyatini tavsiflab bering.
2. Ikkinchi Jahon urushidan so'ng Yaqin Sharq mintaqasida vujudga kelgan sunniy davlatlar qaysilar?
3. Turkiya, Eron va Yamandagi etnik muammolar haqida nimalarni bilasiz?
4. Suriya va Iroqdagi etnik va konfessional ixtiloflarning mohiyati nimada?
5. Sunniylar uchligi va shialar uchligi davlatlarining mintaqadagi geosiyosiy ahamiyatiga qanday ta'rif berasiz?
6. Arab-Isroil mojarosining mintaqadagi xavfsizlik masalasidagi o'rni qanday?

4-MAVZU. SIYOSIY TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA SHIMOLIY AFRIKA DAVLATLARINING XAVFSIZLIGI

Reja:

1. Shimoliy Afrikadagi mavjud holat
2. Mintaqaviy iqtisodiy zaiflik
3. Sahel mintaqasi va uning atrofidagi qiyinchiliklar
4. Mintaqaviy xavfsizlik muammolariga javoblar
5. Migratsiya tahdidlari
6. G'arbiy Sahroi Kabirning hal qilinmagan muammosi va mintaqaviy oqibatlari

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Arab bahori”, Sahel mintaqasi, iqtisodiy zaiflik

Bundan o'n yil avval Shimoliy Afrika va Yaqin Sharqda boshlangan “Arab bahori” mintaqqa aholisi uchun muhim ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy voqea sifatida e'tirof etildi. Mavjud rejimlar nihoyat avtoritarizmdan voz kechib, kengroq siyosiy ishtirok, yaxshi boshqaruv va inson xavfsizligini ta'minlash imkonini beradi deb umid qilingan edi. Buning o'rniga, Shimoliy Afrika tobora kuchayib borayotgan ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik tartibsizliklariga duch keldi, bu esa o'z navbatida atrofdagi Sahel mintaqasiga aksincha ta'sir qildi. Arab qo'zg'olonlari butun Sahel-Mag'rib mintaqasini qamrab olgan beqarorlikning kuchayishiga olib keldi va mintaqqa uchun juda katta muammolarni keltirib chiqardi. Terrorizm, narkotik va qurol savdosi, noqonuniy migratsiya va ichki tartibsizliklar bu davlatlar duch keladigan ko'plab xavfsizlik muammolaridan biridir. 2015-yilga kelib, O'rta Yer dengizining janubidagi, jumladan, Livandagi beqarorlik, o'n minglab qochqinlar to'liqlari va terroristik hujumlar bilan Yevropaga tarqaldi. Mintaqaviy beqarorlikning qo'shimcha omili – 2020-yil noyabr oyida G'arbiy Sahada Marokash Qirolligi bilan o'nlab yillar davom etgan to'qnashuv doirasida sahroi millatchilik harakatlarining jangovar harakatlarni qayta boshlashi bo'ldi.

Mamlakatda Shimoliy Afrika hukumatlari 2011-yildan beri o'z fuqarolari tomonidan qo'yilgan talablarni qondira olmadi. Ushbu qo'zg'olonlarning sabablari o'xshashligicha qolmoqda va 2018-19 yillarda Sudan va Jazoirda bo'lgani kabi davriy va ba'zan ommaviy namoyishlar va siyosiy o'zgarishlar talablarini keltirib chiqaradi. Shimoliy Afrikadagi norozilik harakatlari 2010-yilda, ayniqsa Liviyada (fuqarolar urushlariga olib kelgan) va Tunisda (demokratiyaga noaniq

o'tish bilan) eng katta ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, davriy bo'ldi. Kambag'al boshqaruv, shubhasiz, kelgusi o'n yil ichida noroziliklarni keltirib chiqaradi. Nihoyat, hech bir mamlakatni ayamagan Covid-19 pandemiyasi Shimoliy Afrika iqtisodiyotiga ham ta'sir qildi, bu esa yangi muxolifat kuchlarini keltirib chiqarishi mumkin. Uning uzoq muddatli ta'sirini baholashga hali erta bo'lsa-da, ushbu pandemiya mintaqada davlatlari uchun boshqaruvdagi kamchiliklarni baholash va islohotlarni amalga oshirish uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochishi mumkin. Iqtisodiyot, oziq-ovqat, sog'liq, atrof-muhit va siyosiy xavfsizlik kabi inson xavfsizligi bilan bog'liq keng ko'lamli masalalarni o'z ichiga olgan xavfsizlik va rivojlanish aloqasi tinchlik va taraqqiyotni baholash uchun asosiy mezon bo'lib qolmoqda.

Shimoliy Afrikadagi mavjud holat

2010-yilgi mintaqaviy qo'zg'olonlardan oldin fuqarolarning noroziligiga siyosiy tizimlar tabiati ham sabab bo'lgan.

2019-yilda **Jazoir**da prezident Abdelaziz Buteflika sog'lig'i yomon bo'lishiga qaramay, beshinchi besh yillik mandat olishga intilib, yigirma yillik Sulton hukmronligidan keyin iste'foga chiqishga majbur bo'lganida, o'ziga xos norozilik harakatiga sabab bo'ldi. Namoyishlar 22-fevralda boshlandi va har juma kuni davom etdi, chunki Hirak (so'zma-so'z norozilik harakati) millionlab jazoirliklarni o'ziga tortdi. Buteflika 2019-yil 2-aprelda lavozimidan chetlatilgan bo'lsa ham, norozilik namoyishlari davom etdi. Jazoirliklar butun siyosiy tizimni demontaj qilish va uning o'rniga korrupsiyaga qarshi choralar, rasmiy javobgarlik, siyosiy ishtirok va adolatli saylovlar o'tkazadigan yangi boshqaruv shakliga o'tishni talab qilishdi. Jazoirliklar bu noroziliklarni COVID-19 pandemiyasicha davom ettirishdi.

Buteflika iste'foga chiqqanidan so'ng, hukumat 2019-yil dekabr oyida prezidentlik saylovlarini o'tkazish kabi qadamlarni o'z ichiga olgan yo'l xaritasini amalga oshirdi va bu Abdelmadjid Tebbunni hokimiyatga keltirdi (2020-yil 1-noyabrda yangi konstitutsiya bo'yicha referendum va 2021-yil 12-iyundagi qonunchilik saylovlari orqali). Saylovlarda ishtirok etishning nihoyatda pastligi vakillik va demokratik istiqbollar haqida savollar tug'dirsa-da, norozilik harakati ham saylovlarni, ham referendumni boykot qildi.¹ Shu bilan birga, davom etayotgan korrupsiyaga qarshi kampaniya allaqachon katta yutuq bilan yakunlandi:

¹ Political, Economic, and Security Challenges in North Africa Yahia H. Zoubir, Abdelkader Abderrahmane https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2021/10/report-ISPI-ATLANTIC-COUNCIL-2021_chapter-1.pdf

o‘nlab sobiq bosh vazirlar, vazirlar va yuqori martabali harbiy zobitlarning qamoqqa olinishi. Lidersiz Hirak yo‘l xaritasiga qarshi chiqdi; ammo, u hokimiyat bilan hech qanday muloqotga kirisha olmadi yoki muqobil takliflarni taklif qila olmadi. Buning o‘rniga u muloqotga chaqirgan har qanday odamni xoinlikda aybladi.

2016-2017-yillarda **Marokash** mamlakatning shimoliy qismidagi Rif mintaqasida, asosan, Al-Xoseyma shahrida o‘zining Milliy ozodlik frontiga ega edi. Marokashlik namoyishchilar ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni yaxshilashni talab qilishdi, biroq rasmiylar tomonidan qattiq repressiyaga uchradi va namoyish yetakchilari uzoq muddatga qamoq jazosiga hukm qilindi.

2011-yildagi norozilik namoyishlaridan so‘ng konstitutsiyaviy islohotlarga qaramay, Marokashning siyosiy tizimi avtoritar monarxiya bo‘lib qolmoqda, qirol Muhammad VI ko‘p vakolatlarni o‘zida saqlab qolgan. Mintaqaning boshqa davlatlarida bo‘lgani kabi, pandemiya yuqori ishsizlik va daromadlar pasayib borayotgan bir sharoitda siyosiy va ijtimoiy beqarorlikni kuchaytirdi – 2018-yilda turizm yalpi ichki mahsulotning 6,9 foizini tashkil qilgan bo‘lsa, 2020-yilda turizmdan tushgan daromadlar 53,8 foizga qisqardi, bu esa norozilikni keltirib chiqardi.

Tunisda siyosiy elitalar o‘rtasidagi bo‘linishlar va xalqning umidsizliklari oxir-oqibat demokratlashtirishni to‘xtatdi. Shunday qilib, konsolidatsiyalangan demokratiyaga istiqbolli o‘tish siyosiy demokratik o‘zgarishlarni xavf ostiga qo‘ydi. Tunisda avtoritarizmning yangi shakli belgilari namoyon bo‘lmoqda, korrupsiya va politsiya zo‘ravonligi odatiy holga aylanib bormoqda. Uch asosiy siyosiy arbob - Prezident Kays Said, parlament spikeri Rachid Gannuchi va bosh vazir Xichem Mechichi o‘rtasidagi shiddatli to‘qnashuvlar xalq vakillarining juda tarqoq bo‘lgan assambleyasi tufayli murakkablashdi. Bu elita mojarolari siyosiy taraqqiyotni deyarli falaj qilib, tunisliklar orasida umidsizlikni kuchaytirdi. Shunday qilib, 2021-yil 27-iyun kuni ayrim siyosiy partiyalar, fuqarolik jamiyati guruhlar va milliy jamoat arboblari hukumatni mamlakatning siyosiy va saylov tizimidagi o‘zgarishlar bo‘yicha umumxalq referendumini tashkil etishga rag‘batlantirish maqsadida “Referendum fronti”ni tuzish tashabbusi bilan chiqdi. Oradan bir oy o‘tmay, Prezident Said 2021-yil 25-iyulda parlament faoliyatini to‘xtatib, barcha vakolatlarni o‘z nazoratiga oldi va hukumatni tarqatib yubordi, Tunis konstitutsiyasining 80-moddasini faollashtirdi. 80-moddada “Mamlakatning milliy yaxlitligi, xavfsizligi yoki mustaqilligiga

bevosita tahdid soluvchi hamda muassasalarning normal faoliyatiga to'sqinlik qiladigan xavf tug'ilganda, Respublika Prezidenti istisno holatida nazarda tutilgan choralarni ko'rishi mumkin..." deb belgilangan. Favqulodda holat o'ttiz kun davom etishi kerak bo'lsa-da, Said uni 2021-yil 24-avgustda noma'lum muddatga uzaytirdi. Hozirgi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy inqirozni hisobga olgan holda, yaqin kelajakda Tunisning haqiqiy va barqaror demokratik tizimga o'tishini taxmin qilish qiyin. Biroq, tunisliklar oldinga siljish imkonini beradigan milliy konsensusga erishish imkoniga ega.

Liviyadagi qo'zg'olon va undan keyingi NATO aralashuvi, elitalar o'rtasidagi bo'linishlar bilan birgalikda mamlakatni vayronaga aylantirdi. Chet el aralashuvi Liviyada bo'linishni chuqurlashtirdi. Uchta fuqarolik urushidan so'ng (2011, 2014, 2020), 2020-yil oktabr oyida o't ochishni to'xtatish to'g'risidagi kelishuvga erishildi, bu kelishuv barcha xorijiy jangchilar va yollanma askarlarning Liviyani uch oy ichida tark etishi talabini o'z ichiga oldi. Garchi sulhga to'liq amal qilinmagan bo'lsa-da, bu mamlakatning tiklanishiga olib kelishi uchun yaxshi imkoniyat yaratdi. Olovni to'xtatish kelishuvi natijasida yangi o'tish davri Milliy Birlik Hukumati (MBH) va saylovlar bo'yicha kelishuvga erishildi, bu ancha optimistik yoki real bo'lmagan loyihadir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining bosimiga qaramay, mamlakatda xorijlik harbiylar va yollanma askarlar qolmoqda. Liviya elitasi haqiqatan ham erkin saylovlarga tayyormi yoki yo'qmi, ayniqsa, qaror qabul qiluvchi Liviya Siyosiy Dialog Forumi (LSDF) a'zolari o'rtasida bo'linishlar mavjudligini hisobga olsak, bu masala noaniqligicha qolmoqda. Siyosiy tizimning tabiati u yoqda tursin, saylov qoidalari bo'yicha konsensus bo'lmaganda saylovlarni talab qilish eng to'g'ri yo'l emas. Tashqi geosiyosiy manfaatlarni hisobga oladigan bo'lsak, kelgusi o'n yillik istiqbollari ko'ngildagidek emas. Biroq Liviyaning iqtisodiy tiklanishi ko'p jihatdan siyosiy barqarorlikka bog'liq. Shunday qilib, Xitoydan tashqari xorijiy sarmoyadorlar bunday siyosiy beqarorlik sharoitida Liviyaning mojarodan keyingi tiklanishiga sarmoya kiritishga tayyor bo'lishi shubhali.

Mintaqaviy iqtisodiy zaiflik

Mustaqillikka erishgandan beri Shimoliy Afrika yetakchilari o'z milliy iqtisodiyotlarini yaxshi rivojlantira olmadilar. Arab qo'zg'olonlarining bosimi ostida, islohotga urinishlar haligacha yetarli emasligi, cheklangan aniq natijalar bilan isbotlangan. Shunisi e'tiborga loyiq-ki, yoshlar ustunlik qiladigan jamiyatlarda yoshlar ishsizligi

yuqoriligicha qolmoqda. Universitet bitiruvchilari orasidagi ishsizlik xavotirga sabab bo'lishi mumkin, chunki umidsizlik ularni jihodchi tashkilotlarga qo'shilishiga olib kelishi mumkin. Quyida muhokama qilinganidek, ushbu murakkab muammoni hal qilish Shimoliy Afrika hukumatlari uchun ustuvor vazifaga aylandi. Boz ustiga, COVID-19 pandemiyasi ishsizlikni sezilarli darajada yomonlashtirdi, Shunday qilib, hukumatlar katta muammolarning oldini olish uchun ijodiy yechimlarni topishlari kerak (masalan, ichki islohotlar, yoshlarni iqtisodiyotning turli tarmoqlariga integratsiya qilish).

Bu iqtisodlar ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda bo'lgani kabi, asosan, monolit bo'lib, uglevodorod resurslariga (Jazoir va Liviya) yoki qishloq xo'jaligi, fosfat minerallari va turizmga (Marokash va Tunis) bog'liqdir. Mustaqillikka erishgandan beri, liberal yoki sotsialistik model ostida bo'lsin, Shimoliy Afrika iqtisodlari raqobatbardosh, ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantira olmadi. Rahbarlar va'da qilgan iqtisodiy islohotlar yo amalga oshmadi yoki yetarlicha samara bermayapti. Ularni rivojlanayotgan iqtisodiyotlarga aylantira oladigan rivojlanish strategiyasi yoki qarashlarini aniqlash qiyin. Asli marokashlik iqtisodchi A. Akesbi "Marokash taraqqiyoti korrupsiya, kam daromadlar va inson kapitaliga e'tiborsizlik bilan to'sib qo'yilgan" sarlavhali tadqiqotida¹ bo'lib, unda korrupsiya butun Shimoliy Afrika iqtisodiyotiga yetkazgan zararni aks ettiradi. Muallif neopatrimonializmning nazariy konsepsiyalariga qo'shimcha ravishda yana ikkita jihatni qanday hisobga olish kerakligini tushuntiradi: ijara haqini kooperativ mijozlar o'rtasida taqsimlash va ijara natijasida yuzaga kelgan endemik korrupsiya. Shubhasiz, bu faqat Marokashga emas, balki butun mintaqaga ta'sir qiladi.

2010-yilgi qo'zg'olonlar va Tunisda Ben Ali, Misrda Muborak va Liviyada Qaddafiy hokimiyatdan ag'darilishidan oldin mintaqadagi ishsizlik darajasi umumiy 10 foizni tashkil etgan bo'lsa, yoshlar orasida 20 foizni tashkil qilgan. Tunisda, o'sha paytdagi iqtisodiy va siyosiy barqarorlikka qaramay, Ben Ali rejimi yangi ish o'rinlarini yarata olmadi, bu esa yoshlar o'rtasidagi ishsizlik darajasini 46% ga yetkazdi. 2019-yilda 15 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan odamlar o'rtasidagi ishsizlik Tunisda 35,8 foizni, Marokashda 22,3 foizni, Liviyada 49,5 foizni va Jazoirda 29,7 foizni tashkil etdi², hukumatning kichik biznes uchun oson beriladigan

¹ A. Akesbi, *Le développement au Maroc bloqué par la corruption, la rente, et le capital humain*, Laboratoire Economie du Développement, October 14, 2019.

² "Unemployment, youth total (% of total labor force ages 15-24) (modeled ILO estimate): Morocco, Algeria, Libya, Tunisia", International Labour Organization data, World Bank, June 15, 2021.

kreditlar ko‘rinishidagi yordamiga qaramay, ulardan asosan, yoshlar foydalandi va katta natijalarga erisha olmadi.

Yoshlarning ishsizligi yagona muammo emas. Korrupsiya, javobgarlikning yo‘qligi, inson xavfsizligining yetarli emasligi va yomon boshqaruv davriy noroziliklarning asosiy sababi bo‘lib qolmoqda (Marokash va Jazoiridagi tartibsizliklar, Tunisidagi ish tashlashlar va yurishlar va Liviyadagi beqarorlik). Bu hal qilinmagan muammolar hukumatlar uchun asosiy muammo bo‘lib qolmoqda. Shuni ta’kidlash kerakki, zo‘ravonlik ekstremizmining paydo bo‘lishi va ichki ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjud bo‘lib, ular xavfsizlik shartlari bilan murakkablashadi va og‘irlashadi. Garchi bu hukumatlar ichki terrorizmni katta darajada nazorat qila olgan bo‘lsa-da, uning qayta tiklanishi uchun qulay sharoitlar saqlanib qolmoqda, chunki bu hukumatlar tegishli rivojlanish siyosatini ta’minlay olmagan. Shunday qilib, o‘n yil o‘tgach, “Arab bahori”ga sabab bo‘lgan iqtisodiy sharoitlar bu davlatlarga beqarorlikni olib keldi. Binobarin, boshqa joyga ko‘chib ketishni orzu qilayotgan yoshlar soni ortib bormoqda. Ushbu migratsiya tendensiyasi Tunisda juda keskin bo‘lib, u yerda shifokorlar, masalan, o‘z mamlakatlarida qolishdan ko‘ra ko‘chib ketishni afzal ko‘rishadi va bu sog‘liqni saqlash sohasiga putur yetkazdi.

Bu tendensiya faqat Tunisga xos emas, balki butun Shimoliy Afrikada mavjud. Janubdagi qo‘shni Sahel mintaqasi migratsiya, giyohvand moddalar savdosi, ijtimoiy tartibsizliklar va terrorizmni kuchaytirgan siyosiy va iqtisodiy muammolar bilan yanada qiynalmoqda.

Sahel mintaqasi va uning atrofidagi qiyinchiliklar

Shimoliy Afrika davlatlari Saheldagi janubiy qo‘shnilaridan kelib chiqadigan xavfsizlik muammolariga duch kelishmoqda. Afg‘onistonga o‘xshashligi davlatlar o‘z hududlari ustidan to‘liq nazoratga ega bo‘lmagan va shu tariqa xorijiy jangchilarga (jihodchilar guruhlar) harbiy janglar va xalqaro terrorchilik hujumlariga tayyorgarlik ko‘rishlari uchun xavfsiz boshpana yaratadigan mintaqaga ishora qiladi.

So‘nggi yigirma yil ichida Sahelda dahshatli voqealar sodir bo‘ldi. Qariyb 10 million kvadrat kilometrlik bu hudud asrlar davomida “Arab-O‘rta yer dengizi Afrikasi” va “Qora Afrika” o‘rtasidagi aloqa zonasi bo‘lib kelgan va har xil insoniy, iqtisodiy va diniy o‘zaro ta’sirlar bilan ajralib turadi. Biroq, giyohvand moddalar va qurollar hozirda Sahel-Mag‘rib mintaqasi keng bo‘ylab tarqalmoqda. 2011-yilda Qaddafiy rejimi qulaganidan so‘ng kontrabanda kuchaygan va mintaqqa barqarorligiga

jiddiy tahdid solmoqda, buning asosiy sababi esa terrorchilar qurol-yaroqqa osonlikcha ega bo'lmoqda.

Giyohvand moddalar savdosi jiddiy xavf tug'diradi. Yevropada iste'mol qilinadigan kokain Lotin Amerikasidan G'arbiy Afrika va Sahel mintaqasi orqali kelgan bo'lsa, nasha asosan, Marokashdan keladi. Shimoliy Mali Afrika va Yevropa o'rtasida Mag'rib orqali giyohvand moddalar savdosi yo'lagi sifatida muhim rol o'ynaydi.

2011-yildan beri Katta Sahroi Islom Davlati va Iroq va Shom Islom Davlatining boshqa bo'linmalari, shuningdek, Islomiy Mag'ribdagi Al-Qoida kabi terroristik guruhlar muntazam ravishda o'z faoliyatini olib bormoqda. Ular Mali, Niger va Burkina-Fasoda teraktlar uyushtirishda ayblanib kelinadi. Masalan, Katta Sahroi Islom Davlati jangarilari 2021-yil iyun oyida Burkina-Fasoda 160 kishini o'ldirgan. 2021-yilning 20-iyulida, Ramazon hayiti kuni Malining vaqtinchalik prezidenti Asimi Goitaga suiqasd uyushtirilgan.

Iqlim o'zgarishi tufayli yuzaga kelgan migratsiya Saheldagi mojaroga yordam beradigan yana bir omildir. Iqlim o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan ekologik shart-sharoitlar qishloq joylariga ta'sir ko'rsatmoqda, chunki qurg'oqchilik, suv toshqini va eroziya qishloq xo'jaligi hayotiga tahdid solmoqda va ko'chishlarga turtki beradi. Shunday qilib, iqlim o'zgarishi "tahdid multiplikatori" bo'lib, Saheliya jamiyatlarida, ayniqsa, resurslari cheklangan, muvaffaqiyatsiz deb ataladigan davlatlarda mavjud keskinlikni kuchaytiradi. Demografik tendensiyalar bu xavflarni yanada kuchaytirmoqda. Katta beshlik mamlakatlari (Burkina-Faso, Chad, Mali, Mavritaniya va Niger) Saheliya aholisi 2050-yil o'rtalariga kelib 200 millionga yetishi kutilmoqda. Mintaqadagi hech bir hukumat qashshoqlikni tugatish yoki mavjud tengsizliklarni bartaraf etish imkoniyatiga ega emas. Kambag'al hududlardagi odamlarga asosiy xizmatlarni taqdim etish juda qiyin. Oziq-ovqat xavfsizligi va migratsiya o'rtasidagi bog'liqlik ichki va transchegaraviy harakatlarda muhim rol o'ynashiga shubha yo'q.

Bundan tashqari, Shimoliy Afrikaning Yevropa va Sahel o'rtasidagi geostrategik pozitsiyasi uni turli tashqi o'yinchilar, jumladan, Turkiya, Birlashgan Arab Amirliklari, Xitoy va muqarrar ravishda Fransiya uchun kurash maydoniga aylantiradi. Turkiyaning Liviyadagi faol roli va Tripolida BMT tomonidan qo'llab-quvvatlangan hukumat bilan kelishuvi, shuningdek, Jazoir va Rabot bilan yaqinlashgani Anqaraning Shimoliy Afrikada ham geosiyosat, ham iqtisodiy manfaatlar nuqtai nazaridan ta'sirli rol o'ynash istagini tushuntiradi.

Mintaqaviy xavfsizlik muammolariga javoblar

Sahel Shimoliy Afrika mintaqasi, ayniqsa, Jazoir uchun hayotiy muhim ahamiyatga ega. Jazoir Sahelni o'zining xavfsizligi va barqarorligi, shuningdek, Yevropa uchun juda muhim bo'lgan juda zaif mintaqasi sifatida qabul qiladi. Shunday qilib, u asosiy barqarorlashtiruvchi rol o'ynashga intiladi, xalqaro terrorizmga va ular bilan bog'liq qurol va giyohvand moddalar savdosi kabi faoliyatga qarshi kurashda, ularni o'z hududiga kiritmaslikka intiladi. Jazoir Vashington bilan kuchli xavfsizlik aloqalarini o'rnatdi, u Jazoirni xalqaro terrorizmga qarshi kurashda asosiy hamkor sifatida ko'radi va mintaqadagi terrorizmga qarshi kurash yukining 60 foizini o'z zimmasiga oladi, Marokash, Mali, Niger va Mavritaniya esa qolgan 40 foizini qoplaydi. Jazoir, shuningdek, Afrika Ittifoqi va uning tinchlik va xavfsizlik departamenti orqali terrorizmga qarshi kurash masalasiga katta ta'sir ko'rsatadi va bu illat umumiy transmilliy xavf tug'diradi, deb ta'kidlaydi.

Marokash Sahel davlati bo'lmasa-da, jihatdchilarning Malining janubiga borishga urinishlaridan keyin Fransiya rahbarligida boshlangan Besh Sahel guruhini qo'llab-quvvatlash orqali mintaqada o'z o'rnini egallashga harakat qildi. Besh Sahel davlati – Burkina-Faso, Mali, Mavritaniya, Niger va Chad terrorizmga qarshi koalitsiya bo'lgan G5ni tashkil qildi. Katta beshlikka Sahel mintaqasida transmilliy jinoiy faoliyatga qarshi kurashish ham topshirilgan. Barqarorlik va qurolli guruhlarining ko'payishi bilan bog'liq xavotirlar yaxshi asosga ega bo'lsa-da, Marokashning G5 Sahelni qo'llab-quvvatlashi siyosiy, geostrategik va iqtisodiy motivlarga asoslangan. Marokashning Saheldagi ishtiroki G'arbiy Sahroi Kabir ustidan Marokash suverenitetini va uning qirolikka qo'shilishini qo'llab-quvvatlash uchun Sahroi Kabirdagi ba'zi Afrika davlatlarini chalg'itishga qaratilgan iqtisodiy diplomatiya sifatida tavsiflanadi. Rabot mintaqaviy iqtisodiy gegemon bo'lish ambitsiyalarini saqlab qoladi, bu siyosat Buteflika hukmronligining so'nggi o'n yilligida Jazoir tashqi siyosati falaj sharoitida juda muvaffaqiyatli olib borilgan. Marokash Jazoirning uzoq vaqtdan beri uning ta'sir doirasi bo'lgan Sahroi Kabirdagi Afrikani mensimasligidan oqilona foydalandi. Marokash 1984-yilda Afrika Ittifoqi tashkilotidan chiqqan bo'lsa-da, 2017-yil yanvarida qayta Ittifoqqa qo'shilgan.

Jazoir va Ispaniya siyosatidan charchagan Marokash o'zining asosiy ittifoqchisi bo'lgan Fransiya qaram bo'lgan fransuzabon Afrika bilan ittifoq tuzishni mutlaq zarurat deb bildi. Natijada, Rabot o'zining xalqaro siyosatini o'zaro bog'liq maqsadlar bilan o'zini Yevropaning Sahroi

Kabirdan Janubiy Afrikaga kirish eshigi va kontinental iqtisodiy qudrat sifatida olib bordi. Shunday qilib, Rabot G'arbiy Sahroi Kabir ustidan nazoratni yanada kuchaytirishga intilib keldi.

Migratsiya tahdidlari

Sub-Saxara migratsiyasi Yevropa va Shimoliy Afrika davlatlari tomonidan siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlikka tahdid sifatida qabul qilinadi. Yevropa yetakchilari o'ng qanot populizmining ichki kuchayib borayotgani sababli muhojirlarning kelishini siyosiy tahdid sifatida baholamoqda. Ular, shuningdek, Yevropaning o'zi og'ir iqtisodiy sharoitlarga duch kelayotgan bir paytda, migrantlar oqimining sababini saylovchilarga tushuntirib berish qiyin, deb hisoblaydilar. Shu bilan birga, Shimoliy Afrika davlatlari uchun Sahroi Kabirdan Afrikadan muhojirlarning kelishi ham muammoli bo'lib, ularning og'ir iqtisodiy ahvoliga qo'shimcha yuk va katta moliyaviy muammolarni keltirib chiqaradi.

Shimoliy Afrikadan Yevropaga migratsiya yangilik emas. Shimoliy Afrika davlatlari an'anaviy ravishda migratsiya mamlakatlari bo'lgan. Biroq, 2000-yillarning boshidan buyon ular Sahroi Kabirdan janubiy Afrikadan kelgan odamlar uchun tranzit va yakuniy manzilga aylandi. Saheldagi hozirgi beqaror vaziyat iqtisodiy sharoitlarni yomonlashtirdi va ish va hayot istiqbollari yaxshilashga to'sqinlik qildi, bu Shimoliy Afrika mamlakatlariga va o'z navbatida Yevropaga migratsiya oqimiga ta'sir qiluvchi omil hisoblanadi. Bu migratsiya uzoq vaqtdan beri Yevropa va Shimoliy Afrika davlatlari o'rtasida tortishuv nuqtasi bo'lib kelgan. Biroq, yevropaliklar "kelib chiqish va tranzitning asosiy uchinchi davlatlari" bilan hamkorlik qilishga intilishdi va Niger, Nigeriya, Senegal, Mali va Efiopiya kabi Sahel davlatlari bilan shartnomalar deb ataladigan keyingi kelishuvlarni boshladilar. Yevropada inson harakatchanligini qayta tashkil etishning asosiy oqibatlaridan biri bu uchinchi mamlakatlardan qit'aga noqonuniy migratsiyaning erkinlashtilishidir.

Tanglik davrida Janubiy O'rtayer dengizidagi davlatlar Yevropa bilan munosabatlarida migratsiyadan tayanch sifatida foydalanishi mumkin. Turli vaziyatlarda, Anqara va Bryussel o'rtasidagi ziddiyat kuchaygan bir paytda, Turkiya prezidenti Rajab Toyyib Erdog'an suriyalik muhojirlarning Yevropaga kirib kelishi uchun o'z mamlakati chegaralarini ochish tahdidini esga oladi.

Yaqinda Marokash Ispaniyaga qarshi migratsiya shantajining bu turidan foydalangan. 2021-yil may oyida Rabot Tanjer va Ispaniyaning Seuta anklavlari o'rtasidagi chegaralarni ochib, sakkiz ming

marokashliklarga, jumladan, ko‘plab voyaga yetmaganlarga anklavga kirib, ispan qo‘shinlarini hayratda qoldirdi. Ushbu diplomatik voqea Rabot va Madrid o‘rtasida haqiqiy keskinlikka olib keldi, Marokash hatto Ispaniyadagi elchisini maslahat uchun chaqirib oldi. Diplomatik kelishmovchilik davom etayotgan migratsiya va boshqa masalalarni sabab avj oldi. Yevropa Ittifoqining Marokash uchun moliyaviy rag‘batlantirishlari, masalan, Marokash va YeI o‘rtasidagi chegara nazorati bo‘yicha hamkorlik dasturi 140 million yevro – Rabot o‘z chizig‘iga sodiq qolishiga kafolat emas¹.

Rabotning chegaralarni ochishi, shuningdek, u siyosiy maqsadlar uchun jiddiy ichki ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni yashirishi mumkinligidan dalolat beradi va hukumat “Ispaniya ko‘plab voyaga yetmaganlarni Marokashga osongina qaytarib bera olmasligini” bilgan.² Bu yondashuv avvalroq, 1975-yilda qirol Hasan II G‘arbiy Sahroi Kabirni egallash uchun uch yuz ellik ming askar va tinch aholidan iborat Yashil yurishni safarbar qilganda qo‘llanilgan edi. Bunday strategiya “bog‘lanish urushlari”ning bir qismidir, bunda globallashuv natijasida yaratilgan o‘zaro bog‘liqlik farovonlik uchun emas, balki urush quroli sifatida ishlatiladi. Nufuzli Le Monde uchun 2021-yilda Seutada sodir bo‘lgan voqea “Marokash rejimining haqiqiy tabiatini” ochib berdi va Yevropa Ittifoqining Marokashga nisbatan diplomatik soddaligidan voz kechish vaqti kelganligini ko‘rsatadi. Agar Marokash diplomatik qoidalarni e‘tiborsiz qoldirsa va Ispaniyaga nisbatan bunday shantajga qo‘l ura, Rabot qachonlardir umuman YeIga nisbatan xuddi shunday taktikani qo‘llashi mumkin: agar Yevropaga kirishga intilayotgan kattalar uchun migratsiya eshiklari ochilsa, terrorchilar ularning safiga kirib kelishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu voqea Marokash hukumati Ispaniyaga G‘arbiy Sahroi Kabirdagi pozitsiyasi bo‘yicha bosim o‘tkazish uchun migratsiyadan foydalanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Rabatning bu harakati Ispaniyani Qo‘shma Shtatlar va Fransiyaga “G‘arbiy Sahroi Kabir mojarosini hal qilishga rozi bo‘lishda, bu hududni Marokashga integratsiya qilish”³ga qo‘shilishga majburlash usuli sifatida talqin qilindi, shu bilan birga boshqa Yevropa davlatlari, shu jumladan, Germaniya xalqaro qonuniylikka rioya qiladilar.

¹ A. Niemann and J. Blöser, “Migration and the Mediterranean: The EU’s Response to the European Refugee Crisis”, in R. Mason (ed.), *Transnational Security Cooperation in the Mediterranean*, Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2021, p. 95.

² J.I. Torreblanca, *This Time Is Different: Spain, Morocco, and Weaponized Migration Political, Economic, and Security Challenges in North Africa*

³ J.I. Torreblanca, *This Time Is Different: Spain, Morocco, and Weaponized Migration Political, Economic, and Security Challenges in North Africa*

Marokash va Ispaniya o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlarning qiyinlashuvi rasmiy Madridning 2021-yil iyun oyida Marokash, Tunis va Senegalda bo'lib o'tishi kerak bo'lgan yillik Afrika harbiy o'quvlarida rejalashtirilgan ishtirokidan voz kechishidan so'ng yanada avj oldi. Ushbu manevrlarning ba'zilar G'arbiy Sahroi Kabirda amalga oshirilgan bo'lishi mumkinligi sababli (Marokash da'vo qilganidek), Ispaniya Marokashning ushbu bosib olingan hududga bo'lgan da'volarining qonuniyligini tan olishdan bosh tortdi.

G'arbiy Sahroi Kabirning hal qilinmagan muammosi va mintaqaviy oqibatlar

AQSH prezidenti Donald Trampning 2020-yil dekabr oyidagi saylovlardagi mag'lubiyatidan ko'p o'tmay, Marokashning G'arbiy Sahroi Kabir ustidan suverenitetini tan olish qarori mintaqaviy kuchlar muvozanatini buzdi va Sahroilik da'volarini qo'llab-quvvatlovchi Jazoir va Marokash o'rtasidagi qarama-qarshilik xavfini oshirdi. Trampning kutilmagan qarori Marokashning Jazoir siyosatiga putur yetkazish qat'iyatini, shuningdek, Jazoirning Marokashning G'arbiy Sahroi Kabir va Marokashni qo'llab-quvvatlovchi ba'zi Sahro Afrika mamlakatlaridagi ta'sirini cheklash siyosatini kuchaytirdi. Trampning qarori va prezident Jo Baydenning uni bekor qilishni istamasligi muqarrar ravishda allaqachon keskinlashgan Jazoir-Marokash munosabatlarini keskinlashtirdi. Masalan, Jazoir Mavritaniyani Marokash bilan diplomatik munosabatlarini minimallashtirishga undadi va 2021-yil aprel oyida Jazoir-Mavritaniya iqtisodiy va xavfsizlik sohasidagi hamkorlikni mustahkamlash uchun strategik anglashuv memorandumini imzoladi. Jazoir va Marokash o'rtasidagi kelishmovchilikning yagona manbai G'arbiy Sahroi Kabir muammosi bo'lmasa-da, 24-avgust kuni Jazoirning Marokash bilan diplomatik aloqalarini uzish haqidagi qaroriga yordam bergan omillardan biri bo'ldi. Bundan tashqari, Marokashning Ispaniya bilan hozirgi keskin munosabatlari va G'arbiy Sahroi Kabir bilan bog'liq "chuqur tushunmovchiliklar" tufayli Rabotdagi Germaniya elchixonasi bilan yaqinda aloqalarni to'xtatib qo'yishi Rabotning G'arbiy Sahroi Kabir da'volari bo'yicha ular va BMT rezolyutsiyalarini qo'llab-quvvatlovchi boshqa davlatlar bilan manevr qilish imkoniyatini cheklashi mumkin.¹

Xulosa qilib aytganda, Shimoliy Afrika aholisi o'z hukumatlaridan tobora ko'proq norozi bo'lmoqda. Shuning uchun bu hukumatlar qisqa

¹ R. Mason, "Rethinking the EU Approach", in R. Mason (ed.), *Transnational Security Cooperation in the Mediterranean*, Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2021, p. 255.

muddatli va uzoq muddatli ishonchli islohotlarni boshlashi juda muhimdir. Ular, shuningdek, fuqarolarning o'z rahbarlariga ishonchsizligini bartaraf etishlari kerak. Shuning uchun zudlik bilan yangi ijtimoiy shartnoma zarur. Yevropalik qo'shnilarining o'z o'rnini bor. Yevropa Ittifoqining Shimoliy Afrikadagi xavfsizlikka yondashuvi barqaror barqarorlik uchun zarur bo'lgan kuchli iqtisodiy sheriklik bilan muvozanatli bo'lishi kerak. Biroq, Yevropa Ittifoqining Shimoliy Afrika va Sahel bilan aloqalari samarali iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashishdan ko'ra, asosan harbiy va xavfsizlik nuqtai nazariga asoslangan. Terrorizm, migratsiya va transmilliy savdo (narkotiklar, qurollar va boshqalar) qonuniy muammolar bo'lsa-da, ularning ijtimoiy-iqtisodiy ildiz sabablarini bartaraf qilmasdan turib, ularni hal qilib bo'lmaydi.

Shubha yo'qki, mintaqa yangi muammolarga (qochoqlar sonining ko'payishi va iqlim o'zgarishigacha) duch kelmoqda va Shimoliy Afrika davlatlari samarali islohotlar orqali rivojlanishga moslashishlari va real yondashuvlarni ishlab chiqishlari kerak. Davlatlar o'zaro manfaatli hamkorlikni amalga oshirish uchun Turkiya, Xitoy, Qatar, Rossiya, AQSh va Yevropaning an'anaviy o'yinchilari kabi mintaqadan manfaatdor tashqi davlatlar o'rtasidagi raqobatdan foydalanishi mumkin.

Sahel va Vashingtonning G'arbiy Sahroi Kabir ustidan Marokash suverenitetini tan olishida davom etayotgan beqarorlik butun Sahel-Mag'rib mintaqasini yanada beqarorlashtirishi mumkin bo'lgan ikkita omil bo'lib, Shimoliy Afrika va uning Janubiy Yevropadagi bevosita qo'shnilari uchun jiddiy xavfsizlikka tahdid soladi. G'arbiy Sahroi Kabirdagi mojaroni hal qilish muqarrar ravishda xorijiy kuchlarni jalb qiladigan halokatli kuchayishning oldini olish uchun zarur. Marokashning Isroil bilan munosabatlarning normallasuvi unga kuch berishi va Jazoir ustidan g'alaba qozonganiga ishonishi noto'g'ri. Mamlakatda ko'pchilik Falastin ishiga sodiq bo'lgan marokashliklarni allaqachon begonalashtirgan bo'lishi mumkin. Mintaqaviy nuqtai nazardan, u Jazoir bilan kelishmovchilikni chuqurlashtirdi, bu Marokashga nisbatan radikal pozitsiyani egallashi mumkin, bu diplomatik munosabatlarning uzilishidan dalolat beradi. Misol tariqasida Jazoirning Marokash bilan gaz shartnomasini uzaytirmaslik haqidagi qarorini keltirish mumkin. Bu ikki voqea 1996-yildan beri amalda ishlamayotgan Arab Mag'rib Ittifoqining tiklanishi uchun har qanday qisqa muddatli istiqbollarga chek qo'ydi.

Mintaqaviy integratsiya mintaqaning iqtisodiy rivojlanishining kengroq yechimining bir qismi bo'lib qolmoqda. Afsuski, Shimoliy

Afrika hozirda butun dunyo tovar aylanmasining atigi 4 foizini tashkil qiladi, bu daraja mintaqada ichidagi keskinliklar tufayli kelgusi yillarda pasayishi aniq. Xorijiy kuchlarning mintaqada ishtirok etishi va ittifoqlar tuzish Jazoirni uzoq yillik qo'shilmaslikka chek qo'yishi hamda Rossiya va Xitoy bilan ochiq ittifoqlarga kirishiga olib kelishi mumkin. Ushbu senariy Shimoliy Afrika mintaqasini (Liviyada bo'lgani kabi) Marokashning G'arb tarafdorlari va Fors ko'rfazi davlatlari hamda strategik raqiblari AQSh va Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi jang maydoniga aylantirishi mumkin. Agar geosiyosiy va iqtisodiy masalalar oqilona hal etilmasa, Shimoliy Afrika va Yevropa oldindan aytib bo'lmaydigan oqibatlarga duch kelishi extimoli oshib bormoqda.

Ma'ruza bo'yicha savollar:

1. Shimoliy Afrika mintaqasidagi iqtisodiy tarangliklarning kelib chiqish sabablarini nimada deb o'ylaysiz?
2. Sahelo-Mag'rib hududidagi davlatlarning geostrategik ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?
3. Shimoliy Afrika, Yaqin Sharq va Sahel o'rtasidagi geostrategikpozitsiyada tashqi o'yinchilar kimlar va ularning manfaatlari nimada?
4. Shimoliy Afrikadagi migratsiya muammolari, ularning kelib chiqish sabablari va natijalari haqida gapirib bering.
5. G'arbiy Sahroi Kabir muammosi bo'yicha Yevropa davlatlarining pozitsiyasi qanday?
6. Shimoliy Afrika davlatlari integratsiyasidagi ixtiloflar va ularning yechimi qanday?

5-MAVZU. LIVAN TIZIMLI INQIROZINING “SEYSMOLOGIYASI”

Reja:

1. Livan tizimli inqirozining vujudga kelish omillari
2. Mamlakatni inqirozga olib kelgan sabablar
3. Inqiroz oqibatlari

Tayanch tushunchalar va iboralar: tizimli inqiroz, seysmologiya, islomiy siyosiy va harbiy tashkilotlar,

Livan tizimli inqirozining vujudga kelish omillari

Livan hududi o‘z mavjudligi davomida bir nechta davlatlar tarkibida va ularning hukmi ostida yashab keldi. Forslar, ossuriyaliklar, yunonlar, rimliklar, armanlar, Vizantiya imperiyasi, arablar, saljuqiylar, mamluklar, salibchilar, Usmonli imperiyasi va fransuzlar bu hudud ustidan asrlar davomida birin-ketin hukmronlik qildi.

1914-1918-yillarda davom etgan Birinchi jahon urushi natijasida mag‘lub bo‘lgan Usmonli saltanati tanazzulga yuz tutdi va uning hududlari tarqatib yuborildi va o‘rniga bir nechta davlatlar tashkil etildi. Usmonlining Damashq va Bayrut viloyatlariga to‘g‘ri keladigan Lubnon hududi Millatlar Ligasi tomonidan taqdim etilgan Fransiya mandatiga berildi. 1916-yilgi “Sayks-Pikot” maxfiy shartnomasiga ko‘ra, urush tugaganidan keyin Usmonlining arab jo‘g‘rofiyasi Buyuk Britaniya va Fransiya o‘rtasida taqsimlanishi kerak edi. Fransuz generali Shom masalalari bo‘yicha oliy komissar Anri Gurod 1920-yil 1-sentabr kuni Katta Livan davlati tashkil etilganini e‘lon qildi. 1926-yilda Livanda ilk konstitutsiya qabul qilindi va davlat respublika deb e‘lon qilindi. Endi Katta Livan davlati Livan Respublikasi nomini oldi. O‘zining prezidenti va Vazirlar Kengashi raisiga ega bo‘ldi. Livanni har tomonlama rivojlantirish vazifasini olgan Fransiya mamlakatni mustaqillikka tayyorlashi lozim edi. 1915-yildan 1918-yilgacha Livanda 120 mingdan 200 minggacha aholi (aholining uchdan bir qismi) chigirtkalar galasining yopirilishi va Antanta ittifoqining qo‘ygan iqtisodiy blokadası natijasida kelib chiqqan ochlikdan qirilib ketdi. Urushdan keyin Livan iqtisodiy jihatdan abgor ahvolga kelib qolgan edi. Fransiya esa mamlakat iqtisodiyotini qayta tiklashga majbur edi. Iqtisodiyotning muhim sektorlariga investitsiyalar jalb etildi. Infrastruktura yaxshilandi va Livan xalqaro bozorga chiqa oldi. Ta‘lim sohasida ham yaxshi o‘zgarishlar amalga oshirildi. Fransuz tili arab tili bilan birgalikda rasmiy til sifatida

faoliyat yurita boshladi va bu 1943-yilgacha davom etdi. Ammo fransuz tili baribir o'z ahamiyatini saqlab qola oldi. Hozirga kelib aholining 45 foizini frankofonlar tashkil qiladi.

Livanning bugungi kundagi siyosiy tizimi ham aynan Fransiya mandati paytida shakllangan edi. 1926-yilgi konstitutsiyaga muvofiq mandatchilar bilan birgalikda 17 konfessiya vakillaridan iborat Maslahat kengashi ham tashkil etilgan edi. Respublikada hokimiyat ushbu konfessiyalar o'rtasida taqsimlandi. Eng muhim lavozimlar demografik jihatdan ko'pchilikni tashkil etadigan konfessiya vakillariga berildi.

Livan 1943-yilga kelib mustaqil davlat deb e'lon qilindi va mamlakat eski boshqaruv shaklini saqlab qoldi. Livanning 1943-yildan 1975-yilgacha bo'lgan davri uning eng gullab yashnagan davri sifatida talqin etiladi. Erkinlik indeksi bo'yicha ham Livan Freedom House talqiniga ko'ra, 1975-yilgacha Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mintaqasidagi ikki erkin davlatdan biri (ikkinchisi Isroil) sifatida e'tirof etilgan.

Livan 1975-yilgacha, ya'ni mamlakatda fuqarolar urushi boshlanguncha barqaror rivojlanayotgan davlatlardan biri edi. Mamlakatda turizm, qishloq xo'jaligi, bank va moliya tizimi rivojlandi. Livan Yaqin Sharqning Shveysariyasi edi.

Ammo shu yillarda mamlakatda bir qator ichki ijtimoiy ziddiyatlarga, shuningdek, Isroil davlatining tashkil etilganidan keyingi oqibatlar bilan to'qnashishga majbur bo'ldi. 1948-yildan boshlab 120 ming nafar falastinlik qochoq Livan hududiga qochib o'tdi. Mamlakat Isroil-Falastin muammosining asosiy ishtirokchilaridan biriga aylanib qoldi. Livandagi 1975–1990-yillarda bo'lib o'tgan fuqarolar urushi mamlakatni yana abgor holatga olib keldi. Urush yillarida mamlakatda 170 ming aholi halok bo'ldi. Mazkur fuqarolar urushi mamlakatning siyosiy va iqtisodiy inqirozlar girdobiga kirib qolishiga sabab bo'ldi.

Mamlakatni inqirozga olib kelgan sabablar

Mamlakatni inqirozga olib kelgan sabablardan yana biri davlatdagi jamoaviy nizolardir. Livanda o'ndan ziyod diniy konfessiya jamoalari mavjud bo'lib, ular o'rtasidagi nizolar zamonaviy Livan tarixini belgilab beradi. Ular o'rtasidagi nizolar dastlab hukmronlik uchun kelib chiqsa, keyingi sabab falastinlik qochoqlarning assimilyatsiyasidir.

BMT hisob-kitoblariga ko'ra, mamlakatda 450 mingdan ziyod falastinlik qochoq 40 dan ziyod hududda istiqomat qiladi. Ularning ba'zilar Falastinga qaytishni istasa, qolganlari fuqarolik olish ilinjida. Falastinliklarga fuqarolik berilishi to'rt million aholiga ega Livanda demografik o'zgarishlar keltirib chiqarishi mumkin. Bu esa sunniylar

sonining oshishiga olib keladi hamda nasroniy va shialarning noroziligiga sabab bo'ladi.

Falastinliklarning integratsiyasi ishsizlik darajasiga ham ta'sir qilishi livanliklarni tashvishga solayotgan muammolardan biridir. Shundoq ham ishsizlik bilan bog'liq holatlar juda yuqori. Fuqarolik urushi yillarida shialar ikki guruhga bo'linib ketdi va Hizbulloh guruhi tashkil topdi. Migrantlar muammosi 2011-yilgi Suriya fuqarolar urushi natijasida yanada kuchaydi va Assad zulmidan qochgan sunniy musulmonlar Livandan boshpana izlab keldi. Bu esa jamoaviy nizolarni yanada keskinlashtirib yubordi.

Livanda joylashgan Hizbulloh shia islomiy siyosiy va harbiy tashkiloti mamlakat tarixida va mintaqaviy siyosatning kengroq kontekstida muhim va murakkab rol o'ynadi. Hizbullohning paydo bo'lishi va uning Livandagi keyingi ta'siri bilan bog'liq davr 1980-yillarning boshidan boshlab bir necha o'n yilliklarni o'z ichiga oladi.

Hizbulloh 1980-yillar boshida, 1982-yilda Isroilning Livanga bostirib kirishi ortidan paydo bo'lgan. Dastlab Isroil ishg'oliga qarshi qarshilik harakati sifatida tashkil topgan Hizbulloh siyosiy, ijtimoiy va harbiy qanotlari bo'lgan ko'p qirrali tashkilotga aylandi. Harakat marginallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni boshidan kechirgan Livandagi shia musulmon jamoasidan yordam oldi.

Hizbulloh Isroil kuchlariga qarshi assimetrik urush olib bordi va keyinchalik o'zining harbiy salohiyati bilan mashhur bo'ldi, Livan janubida Isroil ishg'oliga faol qarshilik ko'rsatdi va Isroil harbiy nishonlariga qarshi hujumlar uyushtirdi. Bu davr Isroil-Livan chegarasida doimiy mojarolar va davriy keskinlashuvlar bilan ajralib turdi.

Vaqt o'tishi bilan Hizbulloh Livan siyosiy manzarasidagi ta'sirini kengaytirib, parlament saylovlarida qatnashib, Livan parlamentida o'rinlarni qo'lga kiritdi. Shu bilan birga, u sog'liqni saqlash, ta'lim va jamoalarga yordam ko'rsatadigan keng ijtimoiy xizmatlar tarmog'ini rivojlantirdi, ayniqsa shia aholisi ko'p bo'lgan hududlarda.

Hizbullohning harakatlari va ta'siri Livandan tashqariga chiqib, mintaqaviy geosiyosiy dinamikaga ta'sir qildi. Tashkilot kengroq Yaqin Sharqda, xususan, Isroil, Falastin fraksiyalari bilan o'zaro munosabatlarida hamda Suriya va Eron bilan hamjihatlikda muhim o'yinchi bo'lgan.

Hizbullohning zamonaviy Livandagi roli murakkab va ko'p qirrali bo'lib qolmoqda. U Livan siyosatida koalitsiya hukumatlarida ishtirok etuvchi va qaror qabul qilish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadigan asosiy

kuch bo‘lib qolmoqda. Uning harbiy salohiyati va mintaqaviy ittifoqlari uning mintaqaviy xavfsizlik dinamikasiga doimiy ta’sirini ta’kidladi.

Hizbullohning mintaqaviy mojarolarda ishtirok etishi va turli davlatlar, jumladan, AQSh tomonidan terrorchi tashkilot sifatida belgilanishi xalqaro oqibatlarga olib keldi va diplomatik keskinliklarga sabab bo‘ldi. Tashkilot faoliyati va uning davlat va nodavlat sub'ektlari bilan aloqalari mintaqaviy xavfsizlik dinamikasini rivojlantirishga yordam berdi.

Hizbullohning tarixiy rivojlanishini, uning mintaqaviy mojarolardagi ishtirokini, Livan va Yaqin Sharq ishlaridagi ko‘p qirrali rolini tushunish mintaqaning murakkab ijtimoiy-siyosiy dinamikasini tushunish uchun zarurdir.

Isroil hujumlariga qarshi qurollantirilgan Hizbulloh mamlakatdagi yangi nizolarning markazi bo‘lib kelmoqda. Tashkilot mamlakatdagi shialarning eng yaxshi himoyachisi sifatida ko‘riladi va davlat boshqaruvida katta nufuzga ega.

2005-yilning 14-fevral kuni mamlakat bosh vaziri Rafiq Hariri o‘ldirib ketildi va bu yangi mojarolarga olib keldi. Mamlakatda “Sidr inqilobi” yuz berdi. Inqilob paytida yangi allians tuzildi. Unga “14-mart” nomi berildi. Alliansga kirgan partiyalarning vakillari Suriyaning mamlakatdagi 1975-yildan buyon davom etayotgan mavjudligiga qarshi edi va Suriya kuchlarining mamlakatni tark etishini talab qilayotgan edi. Shu munosabat bilan 14-mart kuni Bayrutda 1,3 million kishi norozilik namoyishiga chiqqan edi.

Shu yildan keyin mamlakat bir nechta siyosiy inqirozlarni boshdan kechirdi, xususan, 2008-yil va 2014–2016-yillarda. Shu bilan birga, Livan mintaqaviy muammolarga ham aralashishiga to‘g‘ri keldi. Bu esa mamlakat iqtisodiyotiga ham jiddiy ta’sir qila boshladi. Ishsizlik darajasi oshib bordi, mamlakat pul birligi qadrsizlanib ketdi.

Mamlakatdagi hozirgi iqtisodiy va siyosiy inqiroz juda chuqur ildiz otgan. Fransiyaning Monten tadqiqotlar instituti mutaxassisi Anna Gadelning fikricha, iqtisodiy jihatdan Livandagi vaziyat misli ko‘rilmagan darajada yomonlashdi. FVF hisob-kitoblariga ko‘ra, 2020-yilgi iqtisodiy pasayish YIMning 10 foizi miqdorida belgilangan. Ishsizlik darajasi faol aholining 35 foizini qamrab olgan va bu yil oxiriga borib yanada o‘ssishi mumkin. Davlat qarzi YIMning 170 foizini tashkil qiladi. Mart oyiga kelib mamlakat qarzlarini to‘lay olmasligini ma’lum qildi va bankrotlik e’lon qildi. Shuningdek, hukumat budjet mablag‘larini moliyalashtira olmayapti.

Livan pul birligi o'z qadrini 80 foizga yo'qotdi va iyun oyiga kelib inflyatsiya darajasi 150 foizni tashkil qildi. Mamlakatda umumiy tushkunlik holati hukm surmoqda. Kichik biznesdan tortib makroiqtisodiyotgacha tushkunlik holatida.

Qisqa qilib aytganda, Livandagi iqtisodiy inqirozga biror yechim topilmasa mamlakat xavfli alternativlar qarshisida qoladi: Livan mamlakatni abgor ahvolga olib kelgan oilalar boshqaradigan xususiy banklar yoki mamlakat infrastrukturasiga investitsiya kiritishni ko'zlayotgan Xitoy tomonidan privatizatsiya qilinishi mumkin.

Livandagi ijtimoiy hayot ham havas qilarli darajada emas. Mamlakatda 50 foiz aholi kambag'allikdan past darajada, 20 foiz aholi esa o'ta qashshoqlikdan past darajada yashaydi. Mamlakatdagi o'rta qatlam inqirozdan eng ko'p jabr ko'rgan qatlam bo'lib turibdi. O'qituvchilar, injenerlar, davlat xizmatchilari oziq-ovqatga muhtoj qatlarga aylanib qolgan. Bunday qatlam "yangi kambag'allar" qatlami deb atalmoqda.

Inqiroz oqibatlari

Mamlakatdagi iqtisodiy inqiroz siyosiy inqirozni ham keltirib chiqardi. 2019-yil kuzda yuz bergan norozilik namoyishlari ortidan Saad Hariri hukumati iste'foga chiqdi. Ammo yangi hukumat ham inqirozdan chiqishga qodir bo'lmadi. Hasan Diab hukumati taklif qilgan islohotlar parlamentning ko'pchilik qismi tomonidan qabul qilinmadi.

Pandemiya esa Livandagi vaziyatni yanada izdan chiqardi. Shu bilan birga, 4-apreldagi Bayrut portida yuz bergan portlash vaziyatni butunlay izdan chiqardi va xalq norozilik namoyishlarini qaytadan boshladi. Natijada, 8-avgust kuni Hasan Diab muddatidan oldin saylovlar bo'lib o'tishini e'lon qildi va 10-avgust kuni hukumatning iste'foga chiqqanini ma'lum qildi. Masalaga Fransiyaning aralashuvi vaziyatni izga solishga turtki berishi mumkin.

Fransiya esa Livan hukumatiga islohotlar o'tkazish bo'yicha bosim qilmoqda. Aks holda yordam bermaslik bilan tahdid qildi. Fransiya prezidenti Emmanuel Makron Bayrut portlashidan keyin ikki marta, 6-avgust hamda 1-sentabr kunlari mazkur mamlakatga tashrif buyurdi. Livanning yuqori martabali kishilari bilan uchrashuvdan tashqari, Makron Katta Livan tashkil topganining 100 yillik tantanalarida ham ishtirok etgan.

Livanning siyosiy tizimi o'ziga xos va murakkab bo'lib, mamlakatdagi turli diniy va etnik guruhlar o'rtasida muvozanatni saqlashga intiladigan hokimiyatni taqsimlash tartibiga ega. Biroq, bu siyosiy tizim Livandagi siyosiy beqarorlik va iqtisodiy kurashlarga hissa qo'shgan ko'plab

muammolarga ham duch keldi. Livan konfessional xarakterga ega bo'lgan parlamentar demokratik respublika hisoblanadi. Mamlakat prezidenti parlament tomonidan saylanadi va nasroniy maronitlardan tanlanadi. Uning vakolatlari cheklangan bo'lib, asosiy vakolatlar vazirlar kengashining qo'lida jamlangan. Mamlakat bosh vaziri musulmon sunniylardan bo'lib, u parlament deputatlari va raisi oldida hisob beradi. Parlament raisi esa shia musulmonlaridan tayinlanadi. Bosh vazir o'rinbosari va hukumat matbuot kotibi pravoslav nasroniylari orasidan tayinlanadi. Parlamentda 128 deputatlik o'rni mavjud bo'lib, nasroniylar va musulmonlar o'rtasida taqsimlangan va deputatlar to'g'ridan to'g'ri ovoz berish yo'li bilan saylanadi.

Ushbu hokimiyatni taqsimlash kelishuvi birlik va barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lsa-da, u ko'plab muammolarni keltirib chiqardi. Eng katta muammolardan biri bu siyosiy qutblanish va mazhabchilikka olib keldi. Siyosiy partiyalar ko'pincha muayyan diniy guruhlarining vakili bo'lib, ular o'rtasida keskinlik va kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Buni boshqa mamlakatlarning Livan siyosatiga aralashuvi kabi tashqi omillar ham kuchaytirdi.

Livan siyosiy tizimi oldida turgan yana bir muammo bu - korrupsiya. Livanda korrupsiya keng tarqalgan bo'lib, siyosatchilar va hukumat amaldorlari davlat mablag'larini o'g'irlash, poraxo'rlik va boshqa moliyaviy qonunbuzarliklarda ayblanmoqda. Bu hukumatga ishonch yo'qligiga hissa qo'shdi va jamoatchilik g'azabi va noroziliklarini kuchaytirdi.

Livanning siyosiy tizimi ham mamlakatning iqtisodiy muammolarini hal qilishda qiynaldi. Mamlakat yuqori darajadagi qarzga duchor bo'lgan va sekin iqtisodiy o'sish bilan kurashmoqda. Bu ishsizlik va qashshoqlikning yuqori darajasiga olib keldi, bu esa ijtimoiy va siyosiy tartibsizliklarni yanada kuchaytirdi.

Nihoyat, Livanning siyosiy tizimiga mintaqaviy mojarolar va geosiyosiy keskinliklar ta'sir ko'rsatdi. Mamlakat Suriyadagi fuqarolar urushidan zarar ko'rdi, qochqinlar Livanga kirib, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni yanada kuchaytirdi. Bundan tashqari, Livan, Eron va Saudiya Arabistoni o'rtasidagi keskinlik o'rtasida qolib ketgan, har ikki davlat Livan siyosatiga ta'sir o'tkazishga intilmoqda.

Umuman olganda, bu siyosiy muammolar Livandagi beqarorlik va tartibsizliklarga hissa qo'shib, mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy muammolarini hal qilishni qiyinlashtirdi. Ushbu muammolarni hal qilish

Livanning kelajakda barqarorligi va farovonligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Livan siyosati hokimiyatni birgalikda taqsimlash tizimidan kelib chiqadigan yuqori darajadagi qutblanish bilan tavsiflanganligi sababli, siyosatni ishlab chiqishda rasmiy va norasmiy ishtirokchilari juda ko'p sonli zarar ko'radi. Shuning uchun milliy masalalarga oid qonunchilikni qabul qilish partiyalar va mazhablar o'rtasida keng konsensusni talab qiladi, siyosiy munozarali qarorlarni kechiktirishga moyil. Siyosiy tartibni tahlil qilish, siyosiy subyektlarning ustuvorliklari bir-biriga bog'langan masalalarni aniqlaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Livanning siyosiy tizimi o'ziga xos va murakkab bo'lib, mamlakatdagi turli diniy guruhlarini muvozanatlashtirishga intiladigan konfessiyaviy hokimiyat taqsimotiga ega. Biroq, bu tizim siyosiy qutblashish, korrupsiya, iqtisodiy kurash va mintaqaviy mojarolar kabi ko'plab muammo va muammolarga duch keldi. Ushbu muammolarni hal qilish Livanning kelajakda barqarorligi va farovonligi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Ma'ruza bo'yicha savollar:

1. Livan davlatining paydo bo'lish tarixi haqida aytib bering
2. Mamlakatda yuzaga kelayotgan muammolarning asl sabablari nimada?
3. Hizbulloh tashkilotining paydo bo'lish va uning Livan siyosiy tizimidagi ta'siri qanday?
4. Hizbullohning mintaqaviy xavfsizlik masalasidagi ahamiyati qanday?
5. Livanning iqtisodiy holati haqida nimalarni bilasiz?
6. Livan davlatining ijtimoiy-siyosiy muammolarining kelib chiqish sabablari nimada?

6-MAVZU. YAMANDAGI INQILOB VA NIZOLAR

Reja:

1. Yamanning qisqacha tarixi
2. Janubiy va Shimoliy Yaman davlatlarining shakllanishi
3. Birlashgan Yaman ammo tugamagan ichki nizolar

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Baxtli Arabiston”, Yaman sotsialistik partiyasi, Janubiy va Shimoliy Yaman, birlashgan Yaman, salafiyalar zaydiylar, husiylar, Yaman hukumati.

Bir paytlar mintaqaning eng baxtli va gullab-yashnagan mamlakati boʻlgan va rimliklar bosib olgandan keyin farovon va unumdor degan maʼnoni anglatuvchi “Arabia Feliks” (Baxtli Arabiston) deb atagan Yaman koʻp yillar davomida ichki nizolar va inqiloblar bilan kurashmoqda.¹ Ummon va Saudiya Arabistoni oʻrtasida joylashgan Yaman, dengizga va dengiz savdosiga ochilgan koʻrfazdagi Arabiston yarim orolining yuzi boʻlsa, Baab al-Mandab boʻgʻozi nafaqat Yamanni, balki Eritreya, Sudan, Misr, Isroil, Iordaniya, shuningdek, Saudiya Arabistoni kabi mamlakatlarni Hind okeaniga va shu tariqa jahon savdosiga bogʻlaydi.² Shunindek, Bosfor dengiz yoʻllari ichida neft tashish boʻyicha dunyodagi toʻrtinchi eng muhim nuqta hisoblanadi va faqat 2013-yilda Baab al-Mandab boʻgʻozi yordamida kuniga 3,8 milliard barrel neft tashilgan.³ Yamanning ushbu strategik joylashuvi mamlakat ichidagi tarixiy nizolar va mojarolar, jumladan, mintaqaviy-xalqaro ishtirokchilar bilan bogʻliq boʻlgan global tus olgan mojaro va fuqarolar urushi jarayonini tushunishda muhim nuqtani tashkil etadi.

Yamanning qisqacha tarixi

Arabiston yarim orolining janubi-sharqida joylashgan Yaman 75 000 kvadrat kilometr maydonga ega va Qizil dengizning Hind okeaniga kirish eshigi hisoblanadi. Yaman ana shunday strategik joylashuvi bilan butun dunyo tarixida hamisha buyuk davlatlarning eʼtiborini tortgan, biroq hech bir xorijiy davlat bu davlat ustidan muvaffaqiyatli boshqaruv oʻrnata olmadi.

¹ YEMEN: A Brief Background, <https://unfoundation.org/what-we-do/issues/peace-human-rights-and-humanitarian-response/yemen-a-brief-background/> Maʼlumot olingan sana: 19.09.2022.

² Alain G., Les damnés de la mer: les pirates somaliens en mer Rouge et dans l’océan Indien, Diplomation, 40, 2009, http://archives-fig-st-die.cndp.fr/actes/actes_2009/gascon/article.html Maʼlumot olingan sana: 19.09.2022.

³ U.S. Energy Information Administration, World Oil Transit Chokepoints, Overview, 2014 https://www.connaissancedesenergies.org/sites/default/files/pdf-pt-vue/world_oil_transit_chokepoints.pdf: Maʼlumot olingan sana: 20.09.2022.

Qadimgi kitoblarda Yaman al-Maymun, Arabiyetus'saide, l'Arabie heureuse, Arabia Felix deb atalib, Yamanning baxtli va farovon mamlakat ekanligi ta'kidlangan. Buning sababi shundaki, u Qizil dengizni Hind okeani bilan bog'laydigan joy bo'lgani uchun savdo markazidir. Biroq mamlakatning hozirgi ahvoli bu gaplardan yiroq.

Miloddan oldin Seba malikasi Belkis (miloddan oldin Bilqis) bilan tanilgan, mamlakat uzoq yillar Habash podsholigi ta'sirida bo'lgan, uzoq yillar Rim va Forslar tomonidan bosib olingan va hazrat Ali tomonidan 632-yilda islom dini qabul qildirilgan. Muhammad (s.a.v) vafotidan keyin Yaman qabilalari qo'zg'olon ko'tardilar ammo birinchi xalifa hazrat Abu Bakr Yamanni nazorat ostiga oldi va Arabiston yarim orolining yaxlitligini tiklaydi. Yaman xalqi hazrat Alini juda yaxshi ko'rganlari uchun shialikni qabul qiladilar. Shialik dinining bir tarmog'i bo'lgan Zaydiylik IX asrda Yamanda sulola tuzadi.¹

Salohiddin Ayyubiyning ukasi Turxonshoh 1173-yilda Yamanni bosib oladi, keyin ularni vorislari deb qaraluvchi Mamluklar davlatiga o'tadi. Yavuz Sulton Salimning Misr yurishi chog'ida Mamluklar davlati tugatilgach, mamluklarning Yaman hokimi 1517-yilda Yamanni Usmonlilar qo'liga topshiradi. Biroq 1536-yildan boshlab Buyuk Qosim boshchiligidagi Zaydiy qabilalari isyon ko'taradi va u bir to'xtab, bir boshlanib 1676-yilgacha davom etadi. 1676-yil Imom Ismoil vafotidan keyin Yaman yana turklar hukmronligi ostiga o'tadi. Ammo, Usmonli davlati Yaman ustidan to'liq hukmronlik qilgan deb bo'lmaydi. Chunki, Usmonlilar Zaydiy qabilalari bilan murosas qilishga majbur edi va boshqa davlatlar bilan to'g'ridan aloqalardan tashqari Zaydiy qabilasi ichki ishlarida mustaqil edi.²

Bundan tashqari, Janubiy Yaman, Adan va uning atrofidagi hududlar 1513-1518, 1538-1547-yillar orasida Portugaliya hukmronligi ostida edi. 1547-1645-yillarda Usmonlilar hukmronligiga bir muddat o'tgan bo'lsada, 1645-yildan keyin esa Lahich mahalliy sultoni hukmronligi ostida bo'lgan. Inglizlar Hindistonni bosib ola boshlagan paytlarda Hindistonga boradigan yo'l ustida joylashgan Janubiy Yamanni 1839-yilda bosib oladi. Ushbu sanadan keyin Janubiy Yaman to'liq mustaqillikka erishgunga qadar Britaniya hukmronligi ostida qoladi.³

¹ Armaoğlu F., Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, s. 174.

² Armaoğlu F., 1989, o'sha manba 175-bet.

³ Clark V., Yemen: Dancing on the Heads of Snakes. London: Yale University Press, 2010.

Janubiy va Shimoliy Yaman davlatlarining shakllanishi

Janubiy Yaman 1967-yilgacha inglizlar qo‘l ostida ekan, shimoliy Yaman 1918-yil Birinchi jahon urushi tugashi arafasida Hamiduddinlar oilasidan Zaydi Imom Yahyo boshchiligida mustaqilligini e‘lon qiladi. Shia Zaydiylarining e‘tiqodiga ko‘ra, xalqqa shia imomlari rahbarlik qilishlari kerak, chunki hukmronlik huquqi Payg‘ambar avlodlaridan bo‘lgan imomlarning huquqidir. Imom Yahyo asos solgan tuzum shialikka asoslangan monarxiya bo‘lib, bu tuzum davlat amaliyoti sifatida 1948-yilgacha davom etdi. 1948-yil avgust oyida saroy to‘ntarishi natijasida Imom Yahyo o‘g‘li Ahmad tomonidan lavozimidan chetlashtiriladi va ko‘plab ichki tartibsizliklardan so‘ng Imom Ahmad mamlakatni nazoratga oladi. Ba‘zi manbalarga ko‘ra, Imom Yahyo Al-Ahror inqilobi natijasida ag‘dariladi.¹ Al-Ahror inqilobi bilan Shimoliy Yamanda Milliy majlis quriladi va parlamentar boshqaruv o‘rnatiladi. Ammo ko‘p o‘tmay Imom Ahmad yana monarxiya tizimini qayta tiklaydi.

Imom Ahmad ingliz ta‘sirini muvozanatlash maqsadida sovuq urush davri qutblaridan biri bo‘lgan Sovet va Xitoy blokiga yaqinlashdi va mintaqada Misr bilan yaqin aloqada bo‘ldi. Bu yo‘nalishda Shimoliy Yaman 1958-yilda Misr va Suriya ittifoqchiligida qurilgan “Birlashgan Arab davlati”ga 1961-yilda a‘zo bo‘ldi, biroq o‘sha yili Ittifoq tarqatib yuborildi. 1962-yilda vafot etgan Imom Ahmadning o‘rniga uning o‘g‘li Imom Bedr o‘tgan bo‘lsa-da, polkovnik Sallal Misrning kuchli dastaklari bilan mamlakatda harbiy to‘ntarish amalga oshirib, “Shimoliy Yaman Respublikasi”ni tuzdi.²

Inglizlarning qo‘l ostida bo‘lgan Janubiy Yamanda dastlab Sharq, G‘arb va Adan ko‘rinishidagi uch boshqaruv tuziladi va shu tariqa shimoldagi Zaydiylar bilan janubdagi sunniylar o‘rtasida muvozanatni saqlashni maqsad qiladi. 1952-yilgi Misrdagi davlat to‘ntarishi bilan arab millatchiligi asoschisi Jamal Abdul Nosirni hokimiyatga kelishi va 1956-yilgi Suvaysh inqirozi Yamanga ta‘sir qilmay qolmasdi. Buni sezgan inglizlar Janubiy Yamanni qattiqroq nazorat ostiga olish maqsadida bu yerda protektoratlarni birlashtirishga qaror qiladi va 1959-yil 11-fevralda Janubiy Arab Amirliklari Federatsiyasini tuzadi. Bu Federatsiya 1963-yil Janubiy Arabiston Federatsiyasi nomini oldi.³

Janubiy Yamandagi inglizlar hukmronligi mintaqaga liberal g‘oyalar, turli tuzilmalar va harakatlar olib keldi, marksistik, sotsialistik tashkilotlar

¹ al-Abdin A. Z., *The Free Yemeni Movement (1940-48) and Its Ideas on Reform*. Middle Eastern Studies, Vol. 15, No. 1 Jan., 1979, pp. 36-48, <https://www.jstor.org/stable/4282728>

² Clark V., 2010, o‘sha manba.

³ Carapico S., *The Economic Dimension of Yemeni Unity*, Middle East Report 184 23, 5(9)., 1993, p. 11.

va uyushmalar paydo bo'ldi. Mintaqaviy jihatdan o'sha davrning mashhur shaxsi Misr Prezidenti Jamal Abdul Nosir va u rahbarlik qilgan arab sotsializmi g'oyalari Janubiy Yamanda ham o'z javobini topdi va Nosirparast tashkilotlar tuzildi. 1963-yilda Misr tarafdori Katan ash-Shaabi boshchiligida Sanada tashkil etilgan Milliy ozodlik fronti (NLF) mintaqada inglizlarga qarshi qurolli qo'zg'olon ko'tardi.¹ Bu qurolli qarshilikdan so'ng, 1967-yilda inglizlar Yamandan o'z qo'shinlarini olib chiqib ketishganida, Janubiy Yaman Xalq Respublikasi tashkil topdi. 1969-yilda Milliy ozodlik frontining sovetparast qanoti hokimiyatni qo'lga kiritgach, al-Shaabi ag'darildi, marksistik rejim o'rnatildi va davlat nomi 1970-yil 30-noyabrda Janubiy Yaman Xalq Demokratik Respublikasiga o'zgartirildi.²

Qurulgan har ikki Yaman davlatida tinchlik bo'lmadi. Shimolda polkovnik Sallalning hukumatini birinchi Misr va keyin Sovet Ittifoqi tanidi ammo monarxiyaning ag'darilishiga qarshi reaksiyalar AQSh, Buyuk Britaniya, Saudiya Arabistoni va Erondan keldi. Natijada Sallal respublikasiga qarshi Saudiya Arabistoni o'z chegarasiga yaqin hududlarda Shia Zaydiylariga harbiy texnika va qurol-yaroq bilan yordam bera boshladi. Bu Shimoliy Yamanni uzoq davom etgan ichki nizoga, ya'ni fuqarolar urushiga sabab bo'ldi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1962-1970-yillardagi monarxistlar va respublikachilar o'rtasidagi fuqarolar urushida ko'plab Misr va Saudiya askarlari, shuningdek, yamanliklar halok bo'ldi. Urush respublikachilarning g'alabasi bilan yakunlangan bo'lsa-da, qurbonlar soni 100-200 ming kishi orasida ekanligi aytilgan. Hatto, Shimoliy Yaman o'sha paytda Misr armiyasining yuqori harbiy yo'qotishlari tufayli "Misr Vetnami" deb ta'riflangan.³

Fuqarolar urushida respublikachilarni g'alabasi ham Shimoliy Yamanga tinchlik olib kelmadi. 1974-yil boshqa bir Misrparast polkovnik al-Hamdiy harbiy to'ntarish qilib hokimiyatni egallasa, 1977-yilda polkovnik al-Hamdiy o'ldirilib, uning o'rinbosari al-Gasmi hokimaytga keladi, ammo, 8 oydan keyin u ham xuddi shunday o'ldiriladi. Faqat 1978-yilda Shimoliy Yaman Arab Respublikasining rahbari bo'lgan Ali Abdulloh Solih (Saleh) vaziyatni bir muncha tinchlantirishga erishdi. Solih hokimiyatga kelganidan keyin mamlakatda kommunistlar bilan ziddiyatlar kuchaysa-da, bu tartibsizlikni tinchlantirish uchun 1980-yilda hukumat tomonidan milliy dialog boshlanadi, unda barcha siyosiy guruhlar (musulmon birodarlar, baaschilar, marksistlar, liberallar, mustaqillar)

¹ Al-Deen S. M., *Federalism in Yemen: A Catalyst for War, The Present Reality, and the Inevitable Future*, The Sana'a Center for Strategic Studies, 2019, http://sanaacenter.org/files/Federalism_in_Yemen.pdf

² Al-Deen S. M., 2019, o'sha manba.

³ Corcoran M., *Timeline: A Century of Conflict in Yemen*, ABC News, 2015.

hukumat tomonidan taklif qilinadi. Ikki yil o'tgach, bu guruhlarning barchasini o'z ichiga olgan "Umumiy xalq kengashi" tashkil etiladi.¹

Janubiy Yamanda ham hokimiyat uchun kurash to'xtamadi. 1978-yili davlat to'ntarishi bilan hokimiyatga kelgan Abdulfattah Ismoil, Milliy ozodlik fronti nomini Yaman Sotsialistik partiyasiga o'zgartirdi. Bu jarayonning davomi sifatida 1980-yilda ichki to'ntarish natijasida hokimiyatdan ag'darilgan va Sovet Ittifoqiga surgun qilingan Ismoil 1985-yili surgundan qaytadi va mamlakatda jiddiy ichki urush boshlanadi. Qonli fuqarolar urushi natijasida minglab insonlar hayotdan ko'z yumgan bo'lsa, Ismoil vafot etdi va hokimiyat tepasida bo'lgan uning raqibi Ali Nosir Muhammad Shimoliy Yamandan panohtopadi.² Shimoliy Yaman bilan birlashish g'oyasiga nisbatan mo'tadilroq va iliqroq bo'lgan moskvaparast Yaman Sotsialistik partiyasining bosh kotibi Ali Salim al-Beyd 1986-yilda hokimiyat tepasiga keladi va shu tariqa 1990-yilda tashkil etilgan Yaman Respublikasiga yo'l ochiladi.

Birlashgan Yaman, ammo tugamagan ichki nizolar

Yamanning birlashish g'oyasi har doim bo'lgan. Janubiy Yamanda inglizlarning hokimiyati sal kam 1970-yilgacha davom etishi bu g'oyani amalga oshirish imkonini bermagan. Shunga qaramay, Janubdagi Adan, shimoldagi Sano va Taiz birlashish tarafdori millatchilar to'plangan shaharlarga aylandi. Britaniya mustamlakasi janubdan chiqib ketib, shimolda respublika tashkil etilgach, yamanlik ziyolilar va millatchilar birlashish o'z-o'zidan bo'lishini ta'kidladilar. Biroq, hech qancha vaqt o'tmay shimolda boshlangan ichki nizo va janubdagi hokimiyat uchun kurash birlashish g'oyasini orqaga surib keldi.

Bu orada 1972-yilda Liviya rahbari Muammar Qaddafiy vositachiligida 1972-yil 28-noyabrda tomonlar Tripolida poytaxti Sana bo'lgan Yaman davlatini birlashtirish to'g'risida shartnoma imzoladilar. Biroq, bu kelishuvni amalga oshirishning iloji bo'lmadi. 1979-yilda ikki Yaman o'rtasida chegara hududlar uchun urush boshlandi, bu urushda AQSh va Sovet Ittifoqi ham ishtirok etdi. Janubiy Yaman Sovetlar va Kuba ko'magida Shimoliy Yaman hududiga hujum qilganda, AQSh va Saudiya Arabistoni Shimoliy Yamanga qurol-yarog' va harbiy yordam berdi. Urush Arab Ligasi imzolagan sulh bitimi bilan yakunlandi. O't ochishni to'xtatishdan 14 kun o'tib Yamanning ikki davlat rahbari qo'shilish bitimini imzoladi, ammo bu kelishuvni ham amalga oshirishning imkoni bo'lmadi.³

¹ Corcoran M., 2015, o'sha manba.

² Day S., The Political Challenge of Yemen's Southern Movement, Carnegie Endowment, 108. 2010.

³ Katz M., Yemeni Unity and Saudi Security, Middle East Policy, 1. 1992.

Ikki Yamanni birlashtirish yoʻlidagi eng muhim motivatsiya manbalaridan biri 1984-yilda Saudiya Arabistoni va Yaman chegaralari hali toʻliq aniqlanmagan shimoldagi Maribʻul Javf hududida neftning topilishi edi.¹ Saudiya Arabistoni va AQSh birlashgan va neftga ega Sovet tarafdori Yaman gʻoyasidan qoʻrqishgan boʻlsa-da, 1989-yilda Berlin devorining qulashi va ikkala Yamanda ham oxirigacha birlashish istagi holatni oʻzgartirgan edi. 1980-yillarda, sovetlarning taʼsiri sezilarli darajada yoʻqolgan paytlarda ikki Yaman davlati 1989-yilda neft konlarida birgalikda qidiruv ishlarini olib borish toʻgʻrisidagi shartnoma birinchi marta imzolandi. Birlashish yoʻlida 1986-yilda Janubiy Yaman Sotsialistik partiyasi ichidagi 12 kunlik hokimiyat uchun kurash natijasida Prezident Ali Nosir Muhammad oʻzining 40 ming tarafdori bilan Shimoliy Yamandan panohtopadi. Raqibi Abdulfattoh Ismoil hayotdan koʻz yumadi. Birlashish yoʻlida boʻlgan ikki davlat oʻrtasidagi munosabatlar bu holat bilan yana keskinlashgan boʻlsada, muammo Quvayt va Liviya vositachiligida tez va yuqori darajada hal qilinadi. Bu jarayon oxirida umumiy konstitutsiya loyihasi kelishib olinadi va 1990-yil 22-mayda poytaxti Sana boʻlgan Yaman Respublikasi tashkil etiladi.²

Birlashgan Yamanda ham nizo va toʻqnashuvlar tugamadi. Shimoliy Yaman rahbari Solih mamlakat prezidenti, janub rahbari Al-Bayd esa prezident oʻrinbosari (vise prezident), mamlakat bosh vaziri janubdan Haydar al-Attas boʻldi. Hukumatning asosiy organi 5 nafar, shimoldan 3 nafar va janubdan 2 nafar yamanlikdan iborat boʻlsa-da, birlashishdan soʻng yangi tashkil etilgan tizimda hokimiyatning asosiy kuchi shimol yetakchisi Solih egallab turdi.³ Boshqa tomondan, ikki tomonning qoʻshinlari birlashmagan edi. Yaʼni bir davlatda ikki mustaqil qaror qabul qilish va harakatlanish kuchiga ega armiyani boʻlishini oʻzi mamlakatni strukturaviy birlashmaganini koʻrsatardi.⁴

Shuningdek, birlashish yoʻlidagi Yamanning Saudiya Arabistoni va Fors koʻrfazi mamlakatlari tomonidan qoʻllab-quvvatlangan Shimoliy Yaman iqtisodiyoti janubdan kuchliroqdir. Janubiy Yaman siyosiy, harbiy va iqtisodiy jihatdan Sovet Ittifoqining yordamiga qaram, ammo 1980-yillarning oxirida Sovet Ittifoqi tanazzulga uchragan va 1990-yilda qulashi sababli Janubiy Yaman iqtisodiyoti qiyinlashdi. Birlashgandan keyin poytaxt Sana sifatida qabul qilingan boʻlsa-da, iqtisodiy markaz Janubiy

¹ Day S., 2010, oʻsha manba, 6-bet.

² Katz M., 1992, oʻsha manba, 4-bet

³ Katz M., 1992, oʻsha manba, 3-4 betlar.

⁴ Day S., 2010, oʻsha manba, 4-bet.

Yamandagi Adan shahri bo'lib, u yerda shaharning eng yirik porti joylashgan.¹

Aslida urush va nizolardan boshi tinmagan har ikki Yaman birlashgandan oldin ham birlashgandan keyin ham iqtisodi juda nochor ahvolda qolgandi. Bir tarafdin ishsizlik va kambag'allikning oshib borishi boshqa tomondan resurslar uchun elitalar o'rtasidagi kurash mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan tarang ahvolga olib kelgandi.

Hokimiyat va resurslar uchun kurash 1992-yil kuz oylarida janubiy siyosatchilarning Sanada o'ldirilishiga sabab bo'ldi. Bu orada saylov bo'lishi kerak edi, u ham olti oyga kechikib 1993-yil 27-aprelida bo'lib o'tdi. Saylovda Solihning partiyasi hisoblanuvchi Umumxalq kengashi partiyasi parlamentdagi jami 301 deputatdan 143 o'rin bilan parlamentning ko'p qismini qo'lga kiritdi.² Solih tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan salafiy partiya Isloh partiyasi ikkinchi partiya sifatida 62 o'rinni, asli janubiy yamanlik bo'lgan Yaman Sotsialistik partiyasi esa uchinchi partiya sifatida 57 o'rinni qo'lga kiritdi. Saylovlar natijasida Umumxalq partiyasi va Isloh partiyasi o'rtasida koalitsiya tuzildi, ammo Adanda joylashgan janubliklar shimol hukmronligi ostida tuzilgan yangi hukumatni qabul qilmagani va talab bilan boshlangan to'qnashuvlar bosqichma-bosqich ichki urush muhitini yaratdi. Urushda shimol armiyasi janubni mag'lub etganidan so'ng, janub rahbari al-Bayd mamlakatni tark etdi, unga Yamanda o'lim jazosi qo'llanildi va Human Rights Watch hisobotiga ko'ra, 1500 kishi halok bo'ldi va 6000 ga yaqin odam fuqarolar urushida yaralangan.³ Bu jarayondan keyin qochgan janubliklarning ish joylari va uylari shimolliklar tomonidan bosib olindi, ularning uy-joylari tortib olindi va bu holat janubiylarning shimolliklar tomonidan mustamlaka qilinganligi haqidagi gaplarni keltirib chiqardi.⁴ Natijada nizo davomiylik tusiga kirdi, vaqti-vaqti bilan bu nizo jiddiy janglarga aylandi. Shunday mojarolardan biri 2007-2008-yillari bo'lib o'tdi, janubliklar alohida ajralib chiqish talablarini qo'ydi.

Bu paytda bir zamonlar shimoliy Yamandan Saudiya Arabistoniga qochgan zaydiylar yetakchilari Yaman birlashganidan keyin mamlakatga qaytib siyosiy harakatlar (tuzilmalar) shakllantira boshlagandi. Shulardan biri Shayx Husayn Badraddin al-Husiy boshchiligida 1991-yilda tashkil etilgan Mo'min yoshlar harakati bo'lib keyinchalik u Al-Haqq partiyasiga aylanadi. Maqsadlari Yamanda shialik, xususan, zaydilikni saqlanib

¹ New York Times, 1990.

² Day S., 2010, o'sha manba, 5-bet.

³ Corcoran, 2015, o'sha manba.

⁴ Day S., 2010, o'sha manba, 6-bet.

qolishini himoya qilish bilan birga, Amerika, Isroil va yahudiylikka qarshi kurashuvchi ushbu harakat namoyondalari husilar yoki Husiylar hamda Ansorulloh yoki Shabob al-Mo‘minin deb nomlanadi.¹

Al-Husiy va uning tarafdorlari 90-yillarda siyosatga kirib kelib, Solih hukumatiga qarshi fikrlarini ilgari surib kelgan bo‘lsa-da, Husiylar va Solih hukumati bilan jiddiy qarama-qarshilik 2003-yil AQShning Iroqga bostirib kirishi va 2004-yil Al-Qoidaga qarshi kurash maqsadida Yamanni AQSh harbiylari tomonidan bombalashi bilan boshlandi. Husiylar Solih hukumatini AQShga yordam berganlikda aybladi, Solihga qarshi kurashda husiylarga hukumatdan norozi bo‘lib yurgan janubiy yamanliklar yordam bera boshladi. Keyinchalik urush Shimoliy Yamanda kuchaydi. Sababi zaydiylarning aksaryati shimolda yashardi. Husiylarga qarshi Yaman armiyasining harbiy amaliyoti natijasida 2004-yilda husiylar yetakchisi Husayn al-Husiy o‘ldiriladi, uning o‘rniga 2006-yil boshida otasi Badraddin al-Husiy, keyin esa ukasi Abdulmalik al-Husiy keladi.²

Husiylar va Yaman hukumati kuchlari o‘rtasida 2004-2010-yillar oralig‘ida jami oltita yengil shiddatli fuqarolik urushlari bo‘lib o‘tdi. 2009-yilda Qatar amiri vositachiligidagi mojaroni tinchlantirish urinishi davri ham bo‘lgan. Ushbu urushlarda taxminan 100 000 shimoliy yamanliklar boshqa hududlarga ko‘chib o‘tishga majbur bo‘ldi.³

Bu vaqtda Yamanda Al-Qoida terror tashkilotining Yaman qo‘li tashkil topgandi. Yaman Al-Qoidasi AQShning Yamandagi elchixonasiga va harbiylariga muntazam terror hurujlarini qilib turardi. Qolaversa, ancha oldin boshlangan Saudiya tomonidan qo‘llab-quvvatlanib kelgan vahhobiylik va salafiylik harakatlari kuchayib boradi.

2011-yilda butun Arab Mag‘ribini qamrab olgan keyin Yaqin Sharqqa kirib kelgan Arab bahori paytida Yamanda vaziyat yanada yomonlashdi. Solih ikki muhim kuch bilan koalitsiya tuzib o‘z hokimiyatini mustahkamladi: 1-zirhli brigada qo‘mondoni general Ali Muhsin va shimoldagi ikki yirik qabiladan biri bo‘lgan Hoshid konfederatsiyasi yetakchisi va “Musulmon birodarlar”ning Yamandagi bo‘limi Isloh partiyasi rahbari Hamid Al Ahmar.⁴ Namoyishlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘ttiz yildan ortiq hokimiyatda bo‘lgan Solih va uning koalitsiyaga asoslangan

¹ Al-Deen S. M., 2019, o‘sha manba.

² Исаев Л., Коротаев А., Йемен: неизвестная революция и международный конфликт. Мировая экономика и международные отношения, 2015, № 8, с. 78-88.

³ What is The Houthi Movement?, Tony Blair Institute for Global Change, 2016. <https://institute.global/insight/co-existence/what-houthi-movement>

⁴ Исаев Л., Коротаев А., o‘sha manba.

hokimiyatini nishonga oldi va hukumat armiyasi namoyishchilarni zo‘ravonlik bilan bostirilishiga harakat qildi.¹

Uzoq davom etgan norozilik namoyishlaridan so‘ng prezident Ali Abdulla Solih avvaliga 2011-yil oktabrida hokimiyatni tark etishini e‘lon qildi, keyin esa 2011-yil 23-noyabrda rasman iste‘foga chiqdi. Ma‘lumotlarga ko‘ra, Liviya rahbari Muammar Qaddafiyning halokatli tarzda o‘ldirilgani, armiyaning o‘z ichida bo‘linib ketgani va Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashining uning o‘z lavozimini zudlik bilan tark etishi, aks holda uning aktivlari muzlatilishi va embargo joriy qilinishi haqidagi qarori Solihning iste‘foga chiqishida asosiy omil bo‘lgan. Fors Ko‘rfazi hamkorlik kengashining sa‘y-harakatlari bilan Saudiya Arabistonida Qirol Abdullohning yonida iste‘foga chiqqan va davolanish uchun AQShga ketgan Solihning vakolatlari uning yordamchisi Abid Rabbu Mansur Hadiyga o‘tdi.²

Hadiyning prezident bo‘lishidan keyin ham Yamanda barqarorlikka erishib bo‘lmadi. Birinchidan, Hadiy hokimiyatini Husiylar va boshqa ko‘plab etnik qabilalar tan olmadi, chunki uni Solih hokimiyatga qo‘yib ketgandi. Ikkinchidan, Hadiy ma‘muriy-hududiy islohot qilish orqali mamlakatni oltita hududga bo‘lish rejasini ma‘lum qilishi yanada buyuk norozilikka sabab bo‘ldi. Uchinchidan, Hadiyning zayifligidan foydalangan va zaydiylarning dushmani bo‘lgan Ahmar oilasining hukumatni barcha kuchlarini egallab olishi edi. Boshqa tomondan, Yaman Saudiya Arabistoni va AQSh, shuningdek, xalqaro raqiblari bo‘lgan Eron, Rossiya va Xitoy bilan geosiyosiy to‘qnashuv hududlardan biriga aylandi. Shuningdek, “Al-Qoida”ni o‘z ichiga joylashtirgani sababli AQSh tez-tez aralashib turadigan va harbiy amaliyot o‘tkazadigan poligoniga aylanib qoldi.

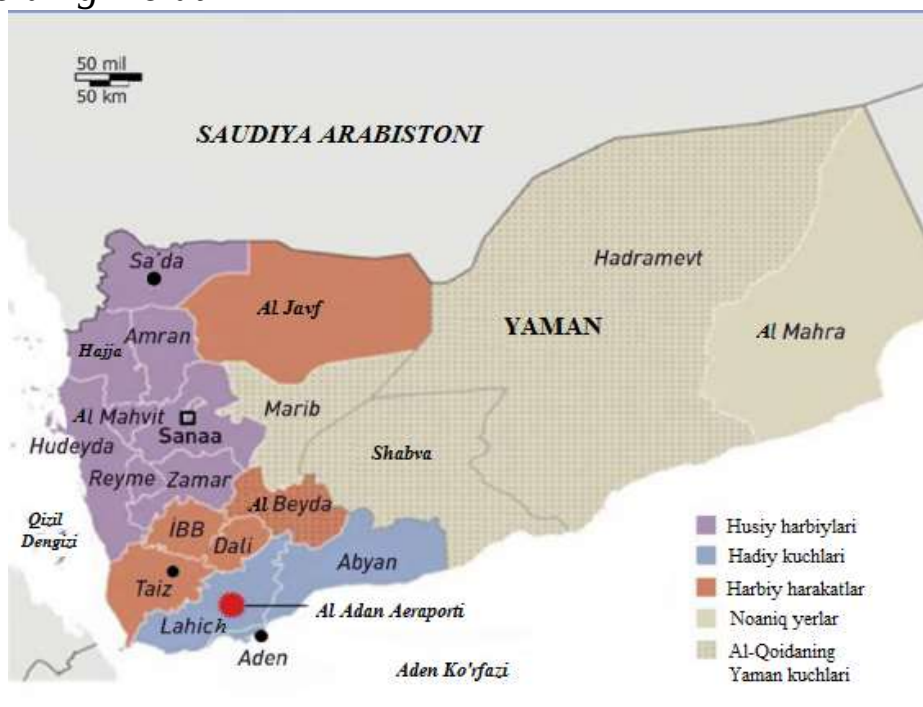
2015-yilgi Husiylar bilan jangda Hadiy Saudiyaga qochib ketadi va u Saudiya Arabistonidan Fors ko‘rfazi arab davlatlari hamkorlik kengashi, Arab davlatlari Ligasi va xalqaro hamjamiyatni mamlakatdagi vaziyatni to‘g‘irlash uchun husiylarning harakatini to‘xtatish uchun harbiy aralashuvga chaqirdi. Saudiya Arabistoni boshchiligidagi o‘nta davlat, jumladan Ummondan tashqari Fors ko‘rfazi davlatlari bu chaqiruvga 2015-yil 26-martda boshlangan “Hal qiluvchi bo‘ron” harbiy amaliyoti bilan javob berdi va Hadiyni hokimiyati yana qayta tiklandi.³

¹ Cole S. The Economic Disaster Behind the Yemen Civil War. The Foreign Analyst, 2019. <http://theforeignanalyst.com/the-economic-disaster-behind-the-yemen-civil-war>.

² Finn Tom, “Yemen President Quits After Deal in Saudi Arabia”, The Guardian, November 23, 2011.

³ Niaz Ahmed, Yemeni Civil War: Causes, Consequences and Prospects, Jurnal Dinamika Pemerintahan Vol.2, No. 2, Agustus 2019, pp. 82-91.

1-rasm. Saudiya boshchiligidagi koalitsyon kuchlarning Yamanga kirishidan oldingi holat

Manba: Reuters, M. Izady, Gulf/2000 Project, Columbia University, 2015.

2015-yildan beri Yamanga koalitsiya tomonidan amalga oshirilgan harbiy aralashuv dengiz blokadasini, havo operatsiyalari va Yaman hukumati harbiy kuchlarini logistika bilan ta'minlashni o'z ichiga olgan bo'lsa-da, operatsiyadan ko'zlangan asosiy maqsad husiylarning olg'a siljishining oldini olish va mamlakatda barqarorlikni ta'minlash edi. Ammo bu harbiy harakatlardan mamlakat gumanitar inqirozga uchradi. The Armed Conflict Location and Event Data Project hisobotiga ko'ra, 2015 va 2019-yillar oralig'ida Saudiya Arabistoni boshchiligidagi koalitsiya Yamanda tinch aholini to'g'ridan-to'g'ri nishonga olish bilan bog'liq xabar qilingan taxminan 11,700 o'limning 8,000 dan ortig'i uchun javobgar hisoblanadi. Xuddi shu hisobotda keltirishicha, 11,700 tinch aholi o'limidan taxminan 4,500 tasi to'g'ridan-to'g'ri nishonga olingan. 2015-2021-yillarda Yamanda vafot etganlar soni 145.000 dan ortiq kishini tashkil qildi.¹

Hadiy hukumati Saudiya Arabistoni va uning ittifoqchilaridan yordam olgan bo'lsa, husiylar Eron dan iqtisodiy yordam ola boshladilar. Elizabet Kendall, Atlantika Kengashi uchun qilgan hisobotida, AQSh maxsus xizmatlari hujjatlariga asoslanib, Eron tomonidan husiylarga to'g'ridan-to'g'ri yordam bo'lmagan bo'lsa-da, 2004-2010-yillar oralig'ida Yaman hukumati va husiylar o'rtasidagi to'qnashuvlarda, Eron dan moliyaviy yordam olgan bo'lishi mumkin. Husiylar shialiklarga mansubligi Eron

¹ Sharp M. J., Yemen: Civil War and Regional Intervention. Congressional Research Service, 2021. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R43960.pdf>

tizimini eksport qilishda pragmatik bo'lgan qurol va moliyaviy yordam olishini yozadi.¹ Eron uchun ham mazhab, ham Yamanning dengiz yo'llari bo'yicha geosiyosiy maqsadlarida Saudiya Arabistoni bilan raqobat qilishida husiylar bilan hamkorlik juda muhimdir.

So'ngi paytlarda, IShID terror tashkilotining faolligi Yamanda xavfsizlikni yanada izdan chiqarmoqda.² Bir tomondan qabilachilik va mazhab urushlari boshqa tomondan tashqi kuchlarning geosiyosiy to'qnashuvlari maydoniga aylangan Yamanda tinchlikni o'rnatish juda murakkab bo'lib bormoqda. "Sovuq urushi" davrida AQSh va Sovet Ittifoqining ideologik va harbiy to'qnashuvlarining ta'sirida qolgan Yaman hokimiyat uchun kurash, qabilalar va mazhablar orasidagi murosasizlik bir paytlar barakatli yerlar deb ta'riflangan mamlakat bugun juda xarob holatga kelib qolgan. Bundan shuni xulosa qilish mumkinki, har bir davlat va har bir millat o'z taqdirini, o'zining ichki muammosini tinch va murosasizlik bilan hal qilishdek oliy ne'mat yoqdir. Zero, tinchlikni qadriga yetmaslik, murosasizlik, mazhabchilik va qabilachilik tashqi kuchlar uchun o'zlarining siyosiy maqsadlari uchun katta o'lja bo'lib xizmat qiladi xolos.

Ma'ruza bo'yicha savollar:

1. Nega Yamanda ikki davlat paydo bo'ldi?
2. Yamandagi ichki nizo va ziddiyatlar sabablari nimada?
3. Yamanning birlashishi qanday sodir bo'ldi?
4. Nega birlashgan Yamanda tinchlik o'rnatilmadi?
5. Yamandagi inqilob va nizolarda tashqi kuchlarning o'rni va ta'siri qanday?
6. Yamanda tinchlikni ta'minlashga ta'sir qiluvchi omillarni ayting?
7. "Arab bahori" inqiloblaridan keyin Yamanda nima o'zgarishlar bo'ldi?
8. Yaman fuqarolar urushidan qanday xulosa chiqardingiz?

¹ Kendall E., Iran's fingerprints in Yemen: Real or Imagined?, The Atlantic Council, 2017. https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2017/10/Irans_Fingerprints_in_Yemen_web_1019.pdf, pp. 2-3.

² Фролов А.В. Йемен: маргинальная война?. – Обозреватель-Observer. – 2017. – № 12. – С. 31-43.

7-MAVZU. YAMANDAGI SALAFIY-ZAYDIYLAR IXTILOFINING ILDIZLARI

Reja:

1. Zaydiylik e'tiqodi
2. Zaydilarning siyosiy nufuzi
3. Yamanda salafiylik harakatlarining paydo bo'lishi va zaydiylar bilan ixtiloflari

Tayanch tushunchalar va iboralar: ummaviylar, salafiylar, zaydiylar, husiylar, Yaman hukumati, Isloh diniy harakati, Ahmarlar.

Yaman aholisi nisbatan zich yashaydigan arab davlatidir. 2017-yilgi ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatda 27 millionga yaqin odam yashaydi. Musulmon aholisining qariyb uchdan bir qismi (10 million kishigacha) zaydiy shialar bo'lib, asosan Shimoliy Yaman hududida - sobiq Yaman Arab Respublikasi va hozirgi poytaxti Sanada joylashgan. G'arbda marksistik deb atalgan sobiq Janubiy Yaman hududida istiqomat qiluvchi shofe'iy va hanafiy mazhabidagi sunniylar ko'pchilikni tashkil qiladi.¹ Mazhablarning qabilalar hayotida muhim ahamiyatga egaligi, Yamandagi ichki nizolarda, qabilalar o'rtasida resurs va hokimiyat uchun kurashlarda mazhab ayrimining kuchayishi yoki mazhablarning siyosiy lashuvi, oxir-oqibat davlat xavfsizligini izdan chiqaradigan urushlarga olib keldi.

Zaydiylik e'tiqodi

Zaydiylik o'z nomini Muhammad payg'ambar(s.a.v)ning nabirasi Hazrati Husaynning nabiralari Zayd ibn Alidan kelib chiqadigan e'tiqoddur. Zayd ibn Ali hijriy 122-yilda, milodiy 740-yilda Umaviylarga qarshi qo'zg'olon ko'taradi va shu qo'zg'olon paytida vafot etadi. Qo'zg'olonning asosiy sababi hazrat Husaynning Karbaloda shahidligi uchun qasos olish g'oyasi edi. Bu qo'zg'olondan oldin Tevvabun, Muxtor es-Sakafiy kabi qo'zg'olonlar bo'lgan bo'lsa-da, bu qo'zg'olonlar ham Umaviylar ma'muriyati tomonidan bostirildi. Zayd ibn Ali qo'zg'olonida, xuddi boshqa qo'zg'olonlarda bo'lgani kabi, ummaviylar tomonidan imomat va xalifalikning nohaq bosib olingani haqidagi g'oya asosiy falsafani tashkil qildi. Xalifa Abu Bakr va hazrat Umar xalifaligining qonuniyligini muhokama qilish muhim omil bo'ldi. Zayd tarafdorlarining ba'zilari har ikki xalifaning xalifalikni o'zlashtirganini e'lon qilmoqchi bo'lsalar ham, Zayd har ikki xalifaning xalifaligi gasb (bosib olish) yo'li bilan qo'lga kiritilmagan, balki Umaviylar ma'muriyati xalifalikni zo'rlik

¹ Фролов А.В. Йемен: маргинальная война? – Обозреватель-Observer. – 2017. – № 12. – С. 32-33.

bilan qo‘lga kiritgan, degan fikrni ilgari surdi. Zaydning xalifalik masalasida turlicha fikrlashi natijasida, boshqa guruh Zaydning qarashlaridan ajralib, Zaydning jiyani Jafar-i Sodiqqa qo‘shilib, rofiziylar tariqatini o‘rnatdilar. Rofiziylar bugungi o‘n ikki imom shialikning asosini tashkil qilgan bo‘lsalar, zaydiylar esa tor doirada o‘z e‘tiqodlarini saqlab qolishda davom etdilar. Zaydiylarning Umaviylarga qarshi qo‘zg‘oloni aniq va darhol muvaffaqiyatga erishmagan bo‘lsa-da, uzoq muddatda muvaffaqiyatli bo‘ldi, chunki u ummaviylarga qarshi qo‘zg‘olon to‘lqinlarini qo‘zg‘atgandi.¹

Zaydiylar zaydlikni shialikning bir tarmog‘i emas, balki islomning beshinchi mazhabi sifatida tavsiflaydilar. Ular o‘n ikkinchi imomning yo‘qolganiga va bir kun kelib Mahdiy bo‘lib qaytishiga ishonmaydilar. Zaydiylarning Jarudiyye, Suleymaniya, Jaririyye, Butriya va Solihiyye kabi besh tarmog‘i mavjud. Zaydiylar shia sifatida qabul qilinadigan bo‘lsa, ular jami shia aholisining 20 foizini tashkil qiladi.² Zaydiylarning e‘tiqodiy jihatidan ustun turuvchi siyosiy tomoni imomat/davlat rahbari haqidagi qarashlarida elitist ekanligi ko‘rinadi. Chunki, zaydiylarning aytishicha, imom yoki davlat rahbarini saylash juda muhim masala bo‘lib, uni xalq ixtiyoriga qoldirish mumkin emas. Zaydiylarning fikricha, imom/davlat rahbari hokimiyatga vasiyat bilan kelishi kerak. Zaydilar imomning olim, mard, zohid va saxovatli bo‘lishi shartligini ta’kidlaydilar. Qolaversa, mutlaq zohir bo‘lish, odamlarni bay’atga da’vat qilish, urushlarni shaxsan o‘tkazish zarurligini ta’kidlaydilar. Ular g‘oyib imom tamoyilini qabul qilmaydilar va taqiyaning rad etadilar. Imom urush usullari va siyosatini ham yaxshi bilishi kerak. Faqat zaydiyyaning bir tarmog‘i bo‘lgan Jarudiyya imomiyat kabi tayinlanishning malakali bo‘lishi mumkinligini da’vo qilib, imomiyaga yaqin munosabatda bo‘ladi. U sahobalarni Ali-ga bay’at qilmaganliklari uchun kufirda ayblaydi.³ Zaydiylar imomlikni Ali-Fotima nasllaridan biri orqali davom ettirish kerakligini ta’kidlaydilar. Biroq, zaydiylarning Islom tushunchasiga ko‘ra, imomlar Isno-Ash’ariy (o‘n ikki imom e‘tiqodi) va Ismoilিয়া mazhablaridan farqli o‘laroq begunoh emaslar va ularning diniy masalalardagi ishlari ham so‘roq qilinishi mumkin.⁴

¹ Wilferd Madelung, Zaydiyya. In: The Encyclopaedia of Islam, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs, (E.J. Brill), Second Edition, Volume XI, 2002, pp. 477-481.

² Barak A. Salmoni; Bryce Loidolt; Madeleine Wells, ‘Regime and Periphery in Northern Yemen-The Huthi Phenomenon’. RAND Institute, Santa Monica, CA, USA, 2010, pp. 290-291.

³ Yaşaroğlu H., Zeydiyye’nin İmamet Görüşleri ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 2, Sayı: 3, 2013, s.113-132.

⁴ Wilferd Madelung, Zaydī Attitudes to Sufism. In: Islamic Mysticism Contested, Vol: 29, 1999, pp. 124-144.

Zaydiylarning siyosiy nufuzi

Yamanlik zaydiylar tarixan mamlakat shimolidagi siyosiy, qabilaviy va harbiy elitasida hukmronlik qilgan.¹ Zaydiylik Yamanga xos Islom maktabidir va u shia islomining bir tarmogʻi hisoblansa-da, odatda sunniy islom bilan teologik jihatdan koʻproq umumiyliklarga ega deb hisoblanadi. Zaidiylar anʼanaviy ravishda Yamanning shimoliy togʻli hududlarda nazoratni oʻz qoʻllariga olgan. Zaydiy aholisining aksariyati shimoliy Sanʼa, Amran, Saʼda, Hajja gubernatorliklari, Damarning bir qismi va Ibb viloyatidagi Samara togʻigacha choʻzilgan hududlarda istiqomat qilishadi. “Imomat” nomi bilan mashhur boʻlgan Zaydiy diniy avtokratiyasi Shimoliy Yamanni asrlar davomida boshqargan va tarixning turli nuqtalarida oʻz taʼsirini Yamanning janubiy hududlariga ham kengaytirgan. Zaydiy hukmronligi merosi Zaydiy iyerarxiyasining baʼzi aʼzolarida Yamanni boshqarishning ilohiy huquqiga ega ekanliklarini taʼkidlashadi. Bu eʼtiqodni, asosan, Muhammad paygʻambarning toʻgʻridan-toʻgʻri avlodlari deb daʼvo qiladigan Hoshimiylar oilasidan Zayd imomlarining kelib chiqqanligi bilan izohlashadi.²

Imomiyatning agʻdarilishi va Yaman Arab Respublikasining (YAR) tashkil topishiga olib kelgan 1962-yildagi Respublika inqilobi zaydiylarning siyosiy maydondagi hukmronligi va shimoldagi harbiy kuchlar darajasiga katta taʼsir koʻrsatmadi. 1962-1970-yillardagi fuqarolar urushi paytida Misr tomonidan respublikachilarga qarshi Saudiya Arabistoni tomonidan qirollik tarafdorlarining imomatni tiklashga urinishlari toʻliq muvaffaqiyatli boʻlmasa-da, yaxshi natijadorlikni koʻrsatadi.³ Respublika tarafdorilarida sunniy islomning shofiʼiy mazhabi vakillari ham koʻp edi. Shu bois, 1968-yil fuqarolik urushu tugagach ichki ziddiyat zaidiylar va shofiʼiylar oʻrtasida oʻzaro “hisoblashish” koʻrinishida namoyon boʻldi. Zaydiylarning maqsadi shofiʼiylar koʻp boʻlgan harbiy guruhlarini armiyadan haydab chiqarish yoki zayiflatish edi.⁴

¹ Adam Baron and Farea Al Muslimi, “The Politics Driving Yemen’s Rising Sectarianism,” Sana’a Center for Strategic Studies, May 30, 2016, <http://sanaacenter.org/publications/main-publications/40>

² Al-Deen S. M., *Federalism in Yemen: A Catalyst for War, The Present Reality, and the Inevitable Future*, The Sana’a Center for Strategic Studies, 2019, p.10-11.

³ Baʼzi maʼlumotlarga koʻra, fuqarolik urushi paytida ham Zaydiylar respublika armiya va xavfsizlik kuchlarida yuqori rutbalarda faoliyat yuritgan, xususan, Hoshid va Bakil qabila konfederatsiyalari aʼzolaridan vakillar qoʻmondonlik qilishda davom etdi. Respublika inqilobi davrida Yaman armiyasining tarkibi deyarli faqat Zaydiy edi. Respublika tarafida inqilobga Misr va uning oʻsha paytdagi prezidenti Jamal Abdul Nosir koʻmagida Hoshid va Bakil qabilalari konfederatsiyalari zobitlari boshchilik qilgan. Batafsilroq qarang: Maysaa Shuja Al Deen, “The Endless Battle in Taiz,” Atlantic Council, April 26, 2017, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/the-endless-battle-in-taiz>.

⁴ Al-Deen S. M., 2019, 10-11 betlar.

Fuqarolar urushining tugashi Shimoliy Yamanda barqarorlikni yaxshilay olmadi, chunki bir qator davlat to'ntarishlari va qotilliklar ketma-ket uchta prezident: Abdulrahmon al-Iryaniy, Ibrohim al-Hamdiy va Ahmad al-Gashmiyni taxtdan tushirdi. Har bir prezidentning ag'darilishida Shimoliy Yamanning harbiy va xavfsizlik apparatida zaydiylarning hukmronligiga hissa qo'shdi, chunki ular shimoliy qabilalaridan olingan ko'proq zaydiy zobitlarining tizimga kirib kelishiga yordam berdi.¹

1978-yilda hokimiyat tepasiga kelgan asli zaydiylik mashabidan bo'lgan Ali Abdulloh Solih (Saleh) ham o'zidan oldingilarning taqdirini tezda boshidan kechiradi, degan taxmin ko'pchilikda bo'lgan. Biroq, Solih o'zining shaxsiy hokimiyat tarmog'ini mustahkamlashga kirishdi, buning aksariyatini u asos solgan va vafotigacha boshqargan. Solih o'zining 33 yillik hukmronligiga asos bo'ladigan tarmoq asosan quyidagilar bilan belgilandi: (1) Sana janubidagi Solihning Sanxan tumanidagi ko'p sonli qabila a'zolarini o'z ichiga olgan oilaviy va qabilaviy harbiy va xavfsizlik apparatini tashkil qilish va (2) 1980-yillarning o'rtalarida neft topilganidan keyin sodiqlikni sotib olish uchun neft rentalarini taqsimlash.² Solih neftni puli va ba'zi qabilaviy konfederatsiyalar yordamida hokimiyatini mustahkamlar ekan, zaydiylar bilan munosabatlariga masofaviy yondasha boshlaydi. Ammo boshqa bir ma'lumotga ko'ra, Abdulloh Solih arab sotsialistik millatchiligi va Baas tipidagi partiyalarning umumiy g'oyalaridan ko'proq ilhomlanganligi uchun Yamanni mazhabga oid sabablar bilan emas, balki muvozanat siyosati bilan boshqarishga harakat qilgan.³ Umuman olganda, 80% qabilalardan tashkil topgan va qariyb 200 ga yaqin turli qabilalardan iborat Yamanda siyosat va qabila munosabatlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, tarafdorlikka asoslangan boshqaruv uslubi mamlakat siyosatini belgilab bergan.⁴

Abdullah Solih va undan keyingi Mansur Hodiy boshqaruvida zaydiylar husiy harakati sifatida hukumatga qarshi kurashga aylandi. Yuqorida bu haqda qisman to'xtalgan bo'lsak-da, Solih va Hadiy hukumatining Saudiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan salafiy harakatlari bilan yaqinlashuvi va keyinchalik Al-Qoida va ISHID xalqaro terror tashkilotlarining Yamanda paydo bo'lishi zaydiylarning kurashi

¹ Al-Deen S. M., 2019, 11-bet.

² Al-Deen S. M., 2019, 11-bet.

³ Jiadong Zhang, Terrorist Activities in Yemen and the US Countermeasures, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), Vol: 4, No:1, 2010, p. 109.

⁴ Jeremy M. Sharp, Yemen: Background and U.S. Relations, Congressional Research Service, Washington, 2015, p. 20.

mazhablarini himoya qilishga qaratilgan yashash uchun kurashga aylanib ketdi.

Yamanda salafiylik harakatlarining paydo bo'lishi va zaydiylar bilan ixtiloflari

Yamanning shimolida vahhobiylikning ildiz otishining sabablaridan biri Yaman imomat qirolligi qulagandan keyin monarxistlar Saudiya chegarasida joylashgan shimoliy Sa'da viloyatida to'planib, Yaman zaydiylarining tayanchi joyi sifatida ko'rila boshlashi edi. Bu holatda eng katta tahdid imomning hoshimiylardan bo'lishi va muayyan xususiyatlarga ega bo'lishi kerakligi haqidagi ta'limot edi. Shu bilan birga, Saudiya uchun eng katta tashvish, zaydiy qabilalarining mas'uliyati, jumladan, zolim yoki noqonuniy hukmdorga qarshi qurolli isyon ko'tarish imomlikka nomzod zimmasiga yuklanadi, degan pozitsiyasi bilan bog'liq edi. Bu ham Yaman hukumatini ham Saudiya podshoginini zaydiylikning g'oyalari podsholikka yoyilishidan tashvish uyg'otardi.¹

Shuni yodda tutish kerakki, 1962-yil Shimoliy Yamandagi inqilobdan oldin zaydiy diniy elitalari (sayyidlar va kadilar) va zaydiy qabilalarining shayxlari o'rtasida (Hindistondagi Brahma ruhoniylari va harbiylarni aks ettiruvchi Kshatriya kastasi ruhoniylari o'rtasidagi munosabatlarga o'xshash) kuchlarning o'ziga xos muvozanati mavjud edi.² Tartibga ko'ra, sayyidlar ierarxiyada eng yuqori mavqega ega edilar, ammo qabila shayxlari yuqori samarali qabila qo'shinlari shaklida ancha kuchli harbiy resurslarga ega edilar. Shu bilan birga, inqilobgacha sayyidlar va qabila shayxlari o'rtasida o'ziga xos manfaatli munosabatlar mavjud edi. Sayyidlar bu munosabatlarda birlashtiruvchi qabila hakamlari vazifasini bajargan bo'lsalar, qabilalar imomlikka zaruriy harbiy resurslarni yetkazib berganlar.

Yamandagi eng qudratli qabila konfederatsiyasi boshlig'i Hashid shayx Abdulla Ahmarning amalda qo'shilishi tufayli katta kuchga ega bo'lgan respublikachilar 1962-1970-yillardagi Yaman fuqarolar urushida monarxiyachi guruhlar ustidan g'alaba qozonishdi. Shayx yangi tashkil etilgan respublikada juda muhim rol o'ynaganini ta'kidlamoqchi bo'ldi. Ammo respublikachilarga qo'shib, ahmarlar aslida sayyidlar bilan ochiq to'qnashuvga kelishdi. Ahmarlar Shimoliy Yaman jamiyatidagi manfaatlar to'qnashuvini, asosiy muammolarning manbasini hammadan

¹ Salmoni B., Loidolt B., Wells M. Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon, Santa Monica, 2010, p. 64-66.

² Коротаев А.В. Два социально-экологических кризиса и генезис племенной организации на Северо-Востоке Йемена // Восток. № 6: 1996. – С. 18-28.

ko'ra chuqurroq bilishgan va shuning uchun ular Yaman Respublikasining oldingi saflarida bo'lishganda, ular uchun haqiqiy xavf zaydiy sayyidlaridan kelishini bilishardi.¹

Darhaqiqat, ahmarlar zaydiy sayyidlarining oddiy zaydiy fuqarolar orasida kuchli obro'-e'tiborini yaxshi bilishgan. Zaydiy sayyidlarning obro'-e'tibori yuqori ekanligi va Shimoliy Yaman aholisining ko'pchiligi (55 foizi) ham zaydiylarga amal qilishlari aniq edi. Shu bois, ahmarlar Yamanda Islomning vahhobiy talqinini yoyishga urinayotgan Saudiya Arabistoni muassasalarida kuchli ittifoqchi topdilar, chunki Shimoliy Yamanning "sunniylik" jarayoni ham u yerda zaydiy sayyidlarining katta ta'siriga putur etkazayotgan edi. Natijada, ahmariylar va vahhobiylar haqiqiy ittifoqchilarga aylanishdi. Vahhobiylikning tarqalishi ahmarlarning asosiy raqiblari mavqeini zaiflashtirgan bo'lsa-da, bu Ahmar hokimiyatiga xavf tug'dirmadi, chunki Yamandagi sunniy islom doirasida ahmarlarga zaydiy sayyidlari kabi nafrat va adovat yoq edi.

Bu holat Yaman prezidenti Abdurrahmon Ironiy (1967-1974) tashabbusi bilan Abdulla Ahmar va uning o'g'illari tomonidan qo'llab-quvvatlanib, keyinchalik amalga oshirilgan zaydiylarning "sunniylashtirish" siyosatiga zamin yaratdi. Bu haqda tadqiqotchilar Xaykel va Veyr yozganidek, bunday siyosatni amalga oshirish Saudiya Arabistoni ko'magida Yamanda salafiy madrasalarini tashkil etishga asoslangan bo'lib, bu yerda mazhablararo murosasizlik siyosati (asosan, zaydiylikni o'ta mazhabchi ta'limoti deb e'lon qilinishi tufayli) bo'lgan.² Bu maqsadda 1979-yilda Sa'da viloyatining Demmak shahrida vahhobiylik ta'lim muassasasi Dorul Hadis tashkil etilishi shahardagi zaydiylarning noroziligiga sabab bo'ldi.

Zaydiy ta'limotini himoya qilish maqsadida 1990-yilda Zaydiy sayyidlaridan Badraddin Husiy va mintaqadagi diniy yetakchilardan biri sifatida ko'rilgan va katta hurmatga ega bo'lgan Makdaddin Muayyidiy tomonidan "Haqq" partiyasi tashkil etiladi.³ Hukumatda eng ko'p tashvish uyg'otgan omil Hakk partiyasining asosiy e'tiboridagi zaydiy siyosiy falsafasi edi: imom Hoshimiylardan bo'lishi kerakligi va zaydiy diniy ta'limotini respublika boshqaruv tizimiga moslashtirish talablari edi. Ammo saylovlarda partiya garchi muvaffaqiyatsiz bo'lsa ham, zaydiy diniy yetakchilarining hukumat bilan murosaga kelishga va hatto

¹ Shuni ta'kidlash joizki, Zaydiy Sayyidlar dastlab ta'sir kuchi yuqori bo'lmagan Hoshid qabilasidan chiqqan Ali Abdulloh Solihga xavf tug'dirmagan edi. Koporaev A.B., 1996, o'sha manba.

² Weir S., A Clash of Fundamentalism. Wahhabism in Yemen', MER. The Arabian Peninsula 27, 2015.

³ Badraddinning otasi Abdulmalik Husiy Ansarulloh harakatining yetakchisi edi.

o‘zlarining mazhab tamoyillarini qayta tashkil etishga tayyorligini ko‘rsatdi.

Yamanda o‘rnashib qolgan vahhobiylik ta’limotiga qarshi zaydilar kurashidagi navbatdagi burilish 1995-yilda sodir bo‘ldi. Badreddin Husiy va uning o‘g‘li Husayn “Imonli yoshlar” deb atashgan (keyinchalik Ansorulloh harakatiga asos solgan) harakatni tuzish edi. Eng qizig‘i ushbu harakatni prezident Ali Solih ham Ahmarlar bilan munosabatlar yomonlashgan bir paytda, moliyaviy qo‘llab-quvvatlaydi.¹

Shuningdek, Husiylar Ahmariylarning Dorul Hadis va Yamandagi boshqa “ta’lim” muassasalaridagi vahhobiy siyosatining ba’zi metodlarini o‘zlariga moslashtiradi. “Mo‘min yoshlar” harakati qo‘llagan ko‘plab usullar salafiy tashkilotlardan olingani bejiz emas. “Mo‘min yoshlar” ustozlari butun musulmonlarning birligi va birodarligi g‘oyasini qo‘llab-quvvatlaymiz, deb da’vo qilishsa-da, vahhobiylarni “yosh musulmonlar orasiga adovat va nifoq solib, ularga o‘z qarashlarini singdirish uchun ma’lum masjid, madrasa va muassasalardan chiqqan haqiqiy terrorchilar...” deb ta’rifladilar.²

Zaydiylar va vahhobiylik ta’limotini yoygan ahmarlar hamda Musulmon birodarlarining Yamandagi tarmog‘i Islohga aloqador qabilalar o‘rtasidagi mafkuraviy to‘qnashuvlar 2004-yilda qurolli to‘qnashuvga aylanadi. Biroq Sa’da urushi boshida bunchalik to‘qnashuvga aylanib ketishi kutilmagan edi. Urushga sabab prezident Ali Solihning Sa’da masjidlaridan biriga nomoz qilgani kelganda AQShdan moliyaviy yordam olgani va Isroil bilan hamkorligini barchani oldida tanqid qilgan Husayn Badraddin Husiyning prezident huzurida AQSh va Isroilga qarshi aytgan og‘ir so‘zlari turtki bo‘ladi.³

Bunday holatda, “muammoli viloyat” Sa’daga qarshi harbiy amaliyotlar chinakam harbiy bo‘lib, butunlay Yaman Respublikasi xavfsizlik kuchlari tomonidan amalga oshirilishini kutish mantiqan to‘g‘ri bo‘lard. Ammo, prezident Solih Yaman hukumat harbiylarini emas, balki ittifoqchisi bo‘lgan Ahmar qabilasining kuchlarini yuborish orqali katta xato qiladi. Agar Sa’dada Husayn Husiy tarafdorlariga qarshi urush (o‘sha

¹ Gap shundaki, Ali Solih 2011-yil prezidentlikdan ketishini e’lon qilgan paytlarda o‘rniga dastlab o‘g‘li Ahmadni qo‘yishini ochiqdan ochiq ma’lum qiladi. Shu paytda Ahmarlar bunga qarshi chiqadi va Ahmarlarning obro‘li qo‘mondoni Ali Muhsin hokimyatga kelishini rejalashtirayotgani ma’lum bo‘ladi. Bu oz muddat bo‘lsa ham Ahmarlar va Solih kuchlari orasida harbiy to‘qnashuvga sabab bo‘ladi. Ammo bunday hokimyat uchun kurash Ahmarlarga ham Solihga ham qimmatga tushadi. Ahmarlar Hadiy davrida bir muddat de-fakto hokimyatni qo‘lga kiritishgan bo‘lsa-da, 2014-2015-yillardagi Zaydiylar bilan janglarda mag‘lubiyatga uchraydi va yetakchilari mamlakatdan qochib ketadi. Ali Solih esa o‘ldiriladi. Bunga sabab Ahmarlar ham Solih ham o‘z manfaatlarini har narsadan ustun qo‘yishi ittifoqdosh qabilalarining ishonchiga putur yetkazgandi.

² Weir S., 2015, o‘sha manba.

³ What Is the Houthi Movement? 7th September 2016, <https://institute.global/policy/what-houthi-movement>

paytda u qo'mondonligida bor yog'i 60 kishi bo'lgan) Ahmarlar "yordamida" qabilalararo mojaroga aylanmaganida edi, bunday keng ta'sirga ega bu inqiroz yuzaga kelmagan bo'lardi. Sa'da urush olib borgan asosiy rahbar Ali Muhsin Ahmar ekanligi qabilalararo urushning katta omili bo'ldi. Rus sharqshunosi Sergey Serebrov to'g'ri ta'kidlaganidek, "avvalgacha qurolsiz va zo'ravonlik harakatlarga qo'l urmagan zaydiy dissidentlariga qarshi favqulodda urush Isloh rahbari Shayx Abdulloh Ahmar Hoshid qabilasining harbiy kuchlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Bu omil, ehtimol, Marran mintaqasida va Hashid bilan raqobatlashadigan Sa'daga tutash hududlarda yashovchi Havlan va Bakil qabilalari va boshqa raqib qabila guruhlarining harbiylashishini tezlashtiradi. To'qnashuvlarning borishi qabila konfederatsiyalari ichida ko'plab bo'linishlar mavjudligini, ularning deyarli har birida rejimni qo'llab-quvvatlovchilar va Sayyid Husiylar tarafida kurashayotgan qabilalarning mavjudligini ko'rsatdi. Sayyid Husayn Husiyning tarafdorlari orasida nafaqat bu hurmatli Sayyidlar oilasi bilan an'anaviy bog'langan qabilalar, balki u yoki uning harakati bilan bevosita aloqasi bo'lmagan, balki rejim va Isloh guruhlarini qo'llab-quvvatlagan qabilalar bilan muammolari bo'lgan qabilalar ham bor edi".¹

Ahmarlar husiylarga qarshi jang qilish uchun sodiq qabila a'zolaridan tashqari minglab yollanma askarlarni (jumladan, Isloh harbiy xizmatchilariga qo'shimcha bo'lgan Darul-Hadisdan bo'lganlarni) jalb qilishlari bejiz emasdi. Ayni paytda, 2011-yilda Ali Solih prezidentlikdan ketganidan so'ng, ahmarlar husiylar bilan to'qnashuvlarida Isloh rahbari Shayx Zindaniy tomonidan "Nusra" deb nomlangan salafiylar guruhi va "Musulmon birodarlar"ning Yamandagi bo'linmasi tashkil etilishini qo'llab-quvvatlash taktikasini rivojlantirdi.²

Qolaversa, 1994-yildagi fuqarolar urushidan keyin ham xuddi shu usullarni Isloh janubiy yamanliklarga qarshi qo'llagan, o'shanda janubga nisbatan "ateistlarga" qarshi jihad e'lon qilgan Isloh diniy yetakchilarining (Zindaniy va Deylaniy) g'oyalariga asoslangan edi.³ Islohchilar bir paytlar janubiy yamanliklarga qo'llanilgan usullarini keyinchalik zaydiylarga ham qo'llanildi: zaydiy harakati yetakchilarini dinsizlikda ayblab, harakatning o'zi esa mintaqadagi sunniylarning mavjudligiga barham berishga harakat qilgan eronliklarning quroli sifatida ko'rsatildi. Shuning uchun 2015-yilda Saudiya Arabistoni

¹ Серебров С.Н. Революция и конфликт в Йемене // Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Под ред. В.В. Наумкина, Д.Б. Малышева. М., 2015. – С. 295.

² Weir S., 2015, o'sha manba.

³ Weir S., 2015, o'sha manba.

tomonidan tashkil etilgan Yamanga qarshi koalitsiyaning “Qat’iylik bo‘roni” harbiy amaliyoti ochiqdan-ochiq shialarga qarshi xususiyatga ega bo‘lsa, ajabmas.

Isloh va husiylar o‘rtasidagi mojarolarda burilish nuqtasi 2011-yilda, Yamanning shimoliy hududlaridagi mojarolar epitsentri Yamandagi salafiylarning asosiy instituti Dorul-Hadis joylashgan Dammaj shahriga ko‘chganida yuz berdi. Ushbu voqealar taraflarining pozitsiyalari mutlaqo qarama-qarshi edi, ammo ular qo‘llagan targ‘ibot usullari bir xil edi. Ya’ni bir-birni dinsizlikda va radikalizmga ayblash. Husiylar Dorul Hadis muassasasining to‘liq qurolsizlantirilishini va mazhablar o‘rtasida zaydiylarga qarshi fitna va nafrat tarqatuvchi ta’lim tizimlariga chek qo‘yishni talab qildilar. Ularning ritorikalariga ko‘ra, Dorul-Hadis Yamanda import qilingan mafkura va chet eldan moliyalashtirilgan radikalizm uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

Isloh nuqtai-nazariga ko‘ra, Dorul-Hadis zaydiylarning sunniylarga bo‘lgan diniy nafratiga bir dalil va shuning uchun Isloh Saudiya Arabistoni ko‘magida Yaman sunniylari o‘zlari uchun harbiylashishi kerak edi. Lekin Islohning bu siyosati barbod bo‘ldi. Yaman inqirozining dastlabki yillarida Ar-Riyod hukumatining ichki jarayonlarga aralashishni istamasligi va “Arab bahori” oldidan avjiga chiqqan qabilalararo mojaroni kuchayishi, Saudiyaning keyingi harbiy aralashuvi ham “Dorul-Hadis”ni yopilishini oldini ololmadi. Chunki, bu paytda husiylarning ta’siri kuchayib Islohning mavqeini muntazam ravishda yo‘qolib borayotgandi. Natijada 2014-yil sentabr oyida Ali Muhsin va bir vaqtlar nufuzli oilaning barcha nufuzli shaxslari Hamra qishlog‘ini, keyinroq poytaxt Sanani yo‘qotishiga olib keldi va mamlakatni tark etishga majbur bo‘ldilar.¹

Zaif siyosiy shaxs bo‘lgan Hodiylar deyarli qarshilik ko‘rsatmasdan, Ahmar oilasiga katta vakolatlar berilishiga va oxir-oqibat siyosiy maydonni nufuzli oilalar, keyinroq prezidentning o‘z qo‘lidan tortib olishga imkon berdi. Uning hukmronligi davrida Ahmar oilasi hokimiyatdagi mavqeini ochiqdan-ochiq mustahkamlab, boshqa siyosiy kuchlarning, xoh janublik bo‘lsin, xoh Taiz aholisi bo‘lsin, xoh shimolliklar yoki Solih atrofida vakillari bo‘lsin, manfaatlarini mensimadi. Natijada, 2014-yil yanvar oyi boshida Umumiy xalq kongressi (parlament) tarqatib yuborildi² va mamlakatda Ahmar oilasi va uning islomiy tashkilotlari (Isloh partiyasi, Musulmon birodarlar

¹ Исаев Л., Коротаев А., Йемен: неизвестная революция и международный конфликт. Мировая экономика и международные отношения, 2015, № 8, с. 78-88.

² Yemen’s Houthis seize national dialogue HQ, president insists group must leave Sanaa. Reuters, <http://www.reuters.com/article/2015/03/05/us-yemen-security-houthis-idUSKBN0M-11KX20150305>

Yamandagi bo‘limi va Salafiy Nusra) hokimiyati repressiyalariga qarshi norozilik kuchayib bordi.¹

2015-yilgi to‘qnashuvda Ansarulloh harakati mamlakat g‘arbi va shimoliy qismlarida, shuningdek poytaxt Sanada to‘liq hokimiyatni qo‘lga kiritdi va Ahmarlarning siyosiy va harbiy kuchiga jiddiy putur yetkazdi. Urush paytida mamlakatdan qochib ketgan prezident Hodiy keyinchalik Saudiya boshchiligidagi harbiy koalitsiya yordamida poytaxtni qaytarib olishga erishgan bo‘lsa-da, zaydiylarning kuchi va ta’siri har qachongidanda kuchli ekanligi ma’lum bo‘ldi.

Boshqa tomondan Saudiya boshchiligidagi koalitsiyaning Yamanga kirishi Yaman mojarosini ichki nizodan mintaqaviy va xalqaro darajaga ko‘tardi. Harbiy operatsiya boshlangan paytda Eron rahnamosi Oyatulloh Xomayniy o‘ta keskin chiqish qiladi: “Saudiyaliklarning Yamanda qilayotgan ishlari jinoyat va genotsiddir. Bolalarni o‘ldirishda, fuqarolarning uylarini vayron qilishda va mamlakatning hayotiy obyektlarini vayron qilishda aybdor bo‘lganlarning barchasi xalqaro miqyosda javobgarlikka tortilishi kerak. Yamandagi bu tajovuzni qabul qilib bo‘lmaydi va ular jinoyatlarini to‘xtatishlari kerakligi haqida ogohlantiraman”², degan bo‘lsa, bunga javoban Saudiya tashqi ishlar vaziri Saud al-Faysal ham salbiy javob qaytaradi: “Qanday qilib Eron bizni Yamandagi to‘qnashuvlarni tugatishga undaydi? Biz Yamanga qonuniy hokimiyatga tartibni tiklashda yordam berish uchun keldik. Eron Yaman uchun javobgar emas va unda hech qanday rol o‘ynamaydi”³, degan holda Saudiya boshchiligidagi koalitsiya o‘z harakatini BMT roziligida olib borayotganligini bildiradi.

So‘ngi paytlarda Yamandagi nizoga IShID va Al-Qoida terror tashkilotlari ham faol aralashmoqda. Bu haqda rus tadqiqotchi A. Florov quyidagilarni yozadi:⁴ Mamlakatda Al-Qoida hujayralari va guruhlarini paydo bo‘la boshladi va Arabiston yarim orolidagi Al-Qoida (AQAP – ing. Al-Qaeda in the Arabian Peninsula) nomi bilan mashhur bo‘ldi. Alohida hududlar va aholi punktlari ularning nazorati ostida edi. Ushbu tuzilmalarning shakllanishi ba’zilar uchun foydali bo‘lib chiqdi. Solih ular bilan jang qilish uchun AQShdan pul so‘rashi mumkin edi. Qo‘shma Shtatlar Yaman rahbariyatidan AQAPga qarshi harakat qilish va Yamanning butun hududiga amalda zarba berish, bu uchun Pentagondan

¹ Исаев Л., Коротаев А., 2015, о‘sha manba, 80-bet.

² Iqtibos manbasi: В. А. Кузьмин, Н. В. Соколов. Саудовская Аравия и Иран в йеменском конфликте в 2015-2016 гг. Международные отношения, 2017. С. 165-175.

³ В. А. Кузьмин, Н. В. Соколов, 2017, о‘sha manba, 167.

⁴ Фролов А.В., 2017, о‘sha manba, 35-36.

tegishli mablag‘ talab qilish huquqini oldi. Saudiya Arabistoni Yamandagi sunniy aholining ushbu tuzilmaga xayrixohligini hisobga olib, AQAP va o‘sha sunniylarga ham tegmaslikka harakat qildi. Ammo shu bilan birga, saudiyaliklar ularni murakkab kuchlar muvozanatida manipulyatsiya qilish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Natijada, Amerika Qo‘shma Shtatlari va Saudiya boshchiligidagi koalitsiya kuchlari o‘rtasida o‘ziga xos “mehnat taqsimoti” paydo bo‘ldi: birinchisi, asosan, AQAPga, shuningdek, “Islomiy davlat” (IShID)¹ga qarshi kurashsa, ikkinchisi – husiylarga qarshi kurash olib boradigan bo‘ldi.

Suriyada keng ko‘lamli vayronkorlik urushlarini olib borgan IShID tomonidan nazorat qilinadigan Yamanda ham anklavlari paydo bo‘la boshladi, bu esa siyosiy-harbiy vaziyatni yanada murakkablashtirdi. Umuman olganda, Suriyaga nisbatan AQAP va IShID o‘rtasidagi munosabatlarni ittifoqchi deb atash qiyin bo‘lsa-da, ikkala tuzilma ham o‘ziga xos ikki tomonlama kelishuvga rioya qiladi: bir-biriga qarshi kurashmaslik. Ular orasidagi xuddi shunday kelishuv Yamanda ham mavjudga o‘xshaydi.

Har ikki tashkilot terror va qo‘rqitishdan kurash vositasi sifatida foydalanadi, shu bilan birga, mablag‘, qurol-yarog‘ jalb qilish va qo‘lga kiritish, tarafdorlar to‘plash, musulmonlar ongiga ta’sir o‘tkazish sohasida ular o‘rtasida yashirin raqobat mavjud. Amerikalik tadqiqotchilar, xususan, O. K. Kronin, “Al-Qoida” “to‘ydirilgan obro‘ga” ega bo‘lganiga uning ishonchi susaygan, chunki ko‘plab musulmonlar uning vaxshiy portlatishlari va terrorining qurboni bo‘lishdi, buning natijasida, sotsiologik so‘rovlarga ko‘ra, uning faoliyati qo‘shni arab mamlakatlari aholisining 70 dan 90 foizigacha ma’qullanmagan.² IShID yoshroq, kofirlarga qarshi qaratilgan “jihod”i bilan jiddiyoq va tahlikali kuchdir.

Umuman olganda, harbiy harakatlar natijasida bugungi kunda Yaman hududi to‘rtta asosiy kuchga bo‘lingan: husiylar va Solih tarafdorlari, koalitsiya tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan prezident Hodiy tarafdorlari, IShID va AQAP nazoratidagi yerlar.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib Yamandagi ixtiloflar va nizolar bir qarashda mazhab ko‘rinishidan ko‘ra ko‘proq qabilalar o‘rtasidagi kurashga o‘xshab ketadi, Biroq, mazhab ayrimi yoki o‘z mazhabining farqliligiga urg‘u berishi vaziyatni yanada murakkablashtirib, mazhablararo urushga aylanib ketganini yoki

¹ Har ikki tashkilot O‘zbekistonda terror tashkiloti dep tan olingan va faoliyatlari qat’iy taqiqlangan.

² Iqtibos manbasi: Фролов А.В., 2017, o‘sha manba, 36.

mazhabning siyosiylashib ketganini ta'kidlashimiz mumkin. Dinning siyosiylashuvi shunaqa nuqtalarda o'rtaga chiqishini diqqatga olish juda muhimdir. Bu vaziyatdan tashqi buzg'unchu kuchlar ustalik bilan foydalanishi esa bugungi Yaman (keyingi mavzularda ko'radiganimiz Suriya) misolida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Yamandagi ichki nizolar, qabilalar orasida hokimiyat uchun kurash oxir-oqibat mazhablararo to'qnashuvga aylanib borishi, mojaroga mintaqaviy va xalqaro kuchlarning kirib kelishiga, turli terror tashkilotlarining faoliyatiga zamin yaratilishiga olib kelmoqda.

Mavzuga oid savollar:

1. Zaydiylik e'tiqodining asoslari va o'ziga xosliklari nimalardan iborat?
2. Zaydiylarning Yamandagi siyosiy nufuzi haqida nimalarni bilasiz?
3. Yamanda salafiy oqimlar qachon va nima uchun paydo bo'ldi?
4. Zaydiylar va salafiylarning ziddiyatlari qanday paydo bo'ldi?
5. Ahmarlar kimlar?
6. Ansarulloh harakati qachon paydo bo'ldi va maqsadi nima?
7. Nima uchun zaydiylarni Eron, salafiylarni Saudiya Arabistoni qo'llab-quvvatlamogda?
8. AQAP va ISHIDning Yamandagi faoliyatlari haqida nimalarni bilasiz?
9. Nima uchun prezident Ali Solih va Mansur Hodiylar Yamanda tinchlikni ta'minlay olmadi? Qanday xatolarga yo'l qo'ydi?

8-MAVZU. G‘ARBIY SAHROI KABIR – “KELISHMOVCHILIK OLMASI”

Reja:

1. G‘arbiy Sahroi Kabir haqida umumiy ma’lumotlar
2. G‘arbiy Sahroi Kabir muammosining paydo bo‘lish tarixi
3. Marokash va Jazoirning G‘arbiy Sahroi Kabir bo‘yicha kelishmovchiliklari

Tayanch tushunchalar va iboralar: G‘arbiy Sahroi Kabir, “kelishmovchilik olmasi”, Berlin konferensiyasi, “self-determination”, “Yashil yurish”, Polisario, MINURSO, “Qum urushi”

Musulmon davlatlari orasida turli muammolar mavjud bo‘lib, shulardan biri G‘arbiy Sahroi Kabir muammosidir. Ushbu muammo ba’zi siyosiy terminlarda “kelishmovchilik olmasi” («яблоко раздора», "apple of discord") deb nomlanib, uning ahamiyati butun Shimoliy Afrika xavfsizligi uchun juda muhimdir.

1884-yilda o‘tkazilgan Berlin konferentsiyasidan buyon Afrika qit’asida juda muammoli hudud bo‘lgan G‘arbiy Sahroi Kabir mintaqasi Sahroi Kabirning eng g‘arbiy qismida joylashgan. Atlantika okeani qirg‘og‘iga ega bo‘lgan mintaqqa shimolda Marokash, sharq va janubi-sharqiy chegaralarida Jazoir va Mavritaniya bilan o‘ralgan (1-rasmga qarang). Ijtimoiy-madaniy jihatdan asosan mahalliy berber amazig xalqidan tashkil topgan G‘arbiy Sahroi Kabir mintaqasida, etnik sahroviy, arab va musulmon xalqlari yashashadi. Iqtisodiy jihatdan mahalliy aholining aksariyati baliqchilik va chorvochilik bilan kun kechiradi, mamlakatdagi yirik fosfat konlari xalqaro investorlarning mintaqaga qiziqishini oshirmoqda. Mintaqaning inqirozli hududga aylanishining asosiy sababi G‘arbiy Sahroi Kabirda yashovchi tub aholining mustaqillikka bo‘lgan talabi va bundan tashqi kuchlarning foydalanishidir.

G‘arbiy Sahroi Kabir haqida umumiy ma’lumotlar

G‘arbiy Sahroi Kabir (arabcha الغربية الصحراء *As-Ṣaḥrā’ al-Ġarbīyya*, ispancha *Sáhara Occidental*) oldingi nomi – Ispan Saharasi, qadimgi nomi Vadi-Zahab (Rio-de-Oro) ya’ni “Oltin daryo” va Seguiet al-Hamra (“Qizil oqim”) deb nomlangan bo‘lib, Shimoliy Afrikadagi bahsli hududdir.

Maydoni taxminan 266,800 km². Shimolda Marokash, shimoli-sharqda Jazoir, sharq va janubda Mavritaniya bilan chegaradosh;

gʻarbdan Atlantika okeani yuvib turadi (1-rasmga qarang). Eng katta shahar - Al-Ayun.

1-rasm. Gʻarbiy Sahroi Kabirning geografik joylashuvi

Mintaqa 1958-yildan 1976-yilgacha Rio-de-Oro va Seguiet-el-Hamraning Ispaniya mulki (“Afrika provinsiyasi”) boʻlgan, shundan soʻng u Mavritaniya va Marokash oʻrtasida boʻlingan. 1979-yilda Gʻarbiy Sahroi Kabirning 80 foizi Marokash tomonidan bosib olinadi va Marokash (oʻzi qurgan) chegara devorining sharqidagi erkin zonaning taxminan 20 foizini egallamaydi. Devorning gʻarbiy qismidagi hududlarni Marokash boshqaradi, bu yerda mintaqa aholisining aksariyati yashaydi (2-rasmga qarang).

2-rasm. Marokash egallagan hududlar

Gʻarbiy Sahroi Kabir issiq, qurgʻoqchil iqlimi va toshloq, qumli tuproqlari tufayli oʻtroq dehqonchilik uchun mos emas. Koʻchmanchi chorvadorlar qoʻy, echki va tuya boqadilar. Gʻarbiy Sahroi Kabirda, ayniqsa Bou Kraada boy fosfat konlari mavjud. Kon maydonlarni oʻzlashtirish 1970-yillarning boshida boshlangan. Aholisi 2015-yil hisobiga koʻra, 586 000 kishini tashkil etib asosan berberlar va arablardir.

Gʻarbiy Sahroi Kabir muammosining paydo boʻlish tarixi

1884-yilgi Berlin konferensiyasidan soʻng Ispaniya mintaqadagi hukmronligini huquqiy tuzilmaga aylantirdi va Afrikadagi mustamlaka pirogidan oʻz ulushini oldi. 1946-yilda Marokash va Gʻarbiy Sahroi Kabir yerlari bir-biridan ajratilib ikkita alohida mustamlaka maʼmuriyati tashkil etiladi. Biroq, 1963-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tomonidan Gʻarbiy Sahroi Kabirni “oʻzini oʻzi boshqara olmaydigan hududlar” deb eʼlon qilinishi¹ ushbu mintaqaga boʻlgan qiziqishni oshirdi va bu masalani xalqaro maydonga olib chiqdi. Voqeadan keyingi davrda BMT Ispaniyani ketma-ket ikki marta, 1965- va 1966-yillarda “xalqlarning oʻz taqdirini oʻzi belgilashi” (self-determination) tamoyiliga rioya qilishi haqida ogohlantirdi. Bu paytgacha mamlakat ichidagi mustaqillik harakatlari rivojlanib, maʼlum bir saviyaga erishadi. Ayniqsa, 1972-yilda mamlakat sharqidagi Bukra (Bou Kraa) shahridagi boy fosfat konlarining topilishi mintaqadagi huquqlarni daʼvo qilgan Marokash, Mavritaniya va Ispaniyaning ishtahasini oshirgan boʻlsa, boshqa tomondan mustaqillik uchun harakatini keskinlashuviga sabab boʻladigan Polisario fronti guruhning tashkil topishiga olib keldi. 1973-yilda asos solingan Polisario sahroliklarning avval Ispaniyaga, soʻngra Marokashga qarshi mustaqillik yoʻlidagi qarshiligining ramzi sifatida qabul qilinmoqda.²

Gʻarbiy Sahroi Kabir yerlaridagi kelishmovchiliklar boʻyicha Xalqaro sudga topshirilganda – 1975-yilda chaqirilgan sud qarorida Gʻarbiy Sahroi Kabir xalqi “oʻz taqdirini oʻzi belgilash huquqiga” ega ekanligini eʼlon qiladi. Xalqaro Sud qaroridan soʻng Ispaniya mintaqada referendum oʻtkazishni taklif qiladi va uning natijasiga rioya qilish majburiyatini oladi. Ammo, Xalqaro Sud 1975-yil 16-oktyabrda Gʻarbiy Sahroi Kabir egasiz yer emasligi va Marokash sultoni va Sahara qabilalari oʻrtasida tarixiy bir sodiqlik munosabatlari mavjudligi toʻgʻrisida

¹ Shuni aytib oʻtish kerakki, Gʻarbiy Sahara bugungi kunda ham BMTning oʻzini-oʻzi boshqara olmaydigan hududlar roʻyxatida turibdi. Gʻarbiy Saharaning de-fakto 80 foizi Marokash, 20 foizi Polisario kuchlari nazoratida boʻlsa-da, hozirgacha oʻz taqdirini oʻzi belgilash borasida referendum oʻtkazilmaganligi bois, mintaq huquqan (BMTga koʻra) Ispaniyaga tegishli boʻlib turibdi.

² Juan A. Mora Tebas, The Sahara conflict: neither war... nor peace. In: Geopolitical overview of conflicts 2015, Spanish Institute of Strategic Studies, 2016, p. 24-25.

konsultativ xulosa chiqaradi. Bu xabardan keyin Marokash qiroli Hasan Muhammad II 1975-yil noyabrida “Yashil yurish”ni e’lon qilib, 350 ming marokashliklarning G’arbiy Sahroi Kabir hududiga kirishiga yo’l ochdi. Bundan rohatsizlangan Ispaniya referendumdan voz kechdi.¹

Xalqaro jamoatchilikning bosimidan keyin Ispaniya “yashil yurish”dan bir hafta o’tib Marokash va Mavritaniya bilan Madrid kelishuvini imzolaydi. Kelishuv bilan Ispaniya G’arbiy Sahroi Kabir ustidan o’z huquqlaridan voz kechdi. Bu qaror mintaqani jiddiy tartibsizlikka tortdi. Bu voqeadan so’ng mintaqaning uchdan ikki qismini o’z hukmronligi ostiga olgan Marokash xohlagan maqsadiga yuqori darajada erishdi, ammo tinchlikni o’rnata olmadi.

Kelishuvga ko’ra, Marokash G’arbiy Sahroi Kabirning shimoliy va markaziy qismini oldi, Mavritaniyaga esa janubiy qismi qaytarildi. Ispaniya 1976-yil 12-yanvarda G’arbiy Sahroi Kabirdan so’nggi askarini olib chiqdi. 1976-yilgacha mintaqada o’z mavjudligini qog’ozda saqlab qolgan Ispaniya, mamlakat rahbari Frankoning vafoti bilan mintaqadan butunlay chiqib ketdi.²

Ushbu voqealar sodir bo’layotgan paytda, Polisario fronti 1976-yil 27-fevralda Sahara Arab Demokratik Respublikasi (SADR) davlatini tashkil etilganini e’lon qildi. 1976-yil 14-aprelda Mavritaniya va Marokash o’rtasida G’arbiy Sahroi Kabirning bo’linishi to’g’risida shartnoma imzolangan ekan, boshqa tomondan ular bilan Polisario fronti o’rtasida to’qnashuvlar kelib chiqadi.

Polisario rahbari Mustafo es-Sayyid 1976-yil 9-iyunda Mavritaniya poytaxti Novakhotga qilingan hujumdan keyin Mavritaniya qo’shinlari bilan to’qnashuvda halok bo’ldi. Chegara xavfsizligi tahdidi va xalqaro bosim ostida Mavritaniya 1979-yilning 5-avgustida Polisario fronti bilan tinchlik shartnomasini imzolab, G’arbiy Sahroi Kabirda nazorat qilgan hududlardan chiqib ketar ekan, Marokash o’sha oyning 14-kunida bu hududlarni ham o’z nazoratiga oladi.³

1980-yilning mart-avgust oylari orasida Marokash G’arbiy Sahroi Kabirning fosfatga boy janubiy yerlarini himoya qilish uchun 1200 kilometr (ba’zi manbalarda 2700 km) uzunlikdagi “Marokash devori” nomli xavfsizlik devorini qurdi. Ammo bunga javoban Polisario fronti Marokashga qarshi qurolli kurash boshlaganini e’lon qildi va saharaliklarni o’z taqdirini o’zi belgilash tamoyili doirasida mintaqada

¹ Juan A. Mora Tebas, 2016, o’sha joyda.

² Juan A. Mora Tebas, 2016, o’sha manba.

³ Juan A. Mora Tebas, 2016, o’sha manba.

referendum o'tkazilishini talab qildi. Uzoq davom etgan qonli to'qnashuvlar va yo'qotishlardan so'ng, mintaqada referendum o'tkazish va bu referendumda ovoz beradigan odamlarni aniqlash maqsadida 1991-yil 29-aprelda BMTning 690-rezolyutsiyasi bilan G'arbiy Sahroi Kabirida Referendum bo'yicha BMT missiyasi (MINURSO) tashkil etiladi.¹

Keyingi jarayonda BMTning G'arbiy Sahroi Kabir uchun maxsus vakili Jeyms Beyker, tomonlar bilan olib borgan muzokaralari natijasida dastlab 2001-yilda, keyin esa 2003-yilda I. va II. Beyker rejalarini ilgari surdi. 2001-yilda ilgari surilgan va Polisario fronti tomonidan rad etilgan rejaga ko'ra, mustaqillik referendumi o'rniga Marokash hukmronligi ostidagi Sahara jamiyatining cheklangan muxtoriyati taklif qilinadi. Ikkinchi Beyker rejasi uch xil variantni o'z ichiga oladi: referendumda ovoz berishda mustaqillik, avtonomiya va Marokashga to'liq integratsiya taklifini berish. Beyker boshchiligidagi keng diplomatiya trafigiga qaramay, Marokash Ikkinchi Beyker rejasini rad etib, u yana inqirozni boshi berk ko'chaga olib chiqdi. Muzokaralar chog'ida har ikki tomon kelishmagan asosiy masalalardan biri bu o'tkaziladigan referendumda ovoz beradigan odamlarning kimlardan iborat bo'lishidir. 1991-yilda e'lon qilingan tinchlik sulhidan so'ng, Polisario, "Yashil marsh" bilan mintaqaga kirgan marokashliklarning referendumda ovoz berishini munosib ko'rmayotganini bildirdi. Marokash esa Jazoir chegaralaridagi Tinduf qochqinlar lageridagi sahroviylarning ovoz berishiga to'sqinlik qilishni talab qildi. Ushbu keskin kelishmovchiliklar natijasida G'arbiy Sahroi Kabir maxsus vakili Jeyms Beyker 2004-yilda o'z lavozimidan iste'foga chiqdi.²

Bunday salbiy muhitda Marokash tomonidan 2007-yilda BMTga taqdim etilgan "cheklangan muxtoriyat" rejasi mintaq bo'yicha muhokamalarning qayta boshlanishiga sabab bo'ldi. Rejaga ko'ra, sahrolklar o'zlarini avtonom tuzilma ostida boshqarar ekan, mudofaa va tashqi siyosat sohasida Marokashga sodiq qoladilar. Avtonomiya rejasi Polisario frontining qattiq tanqidiga uchradi va qabul qilinmadi. Keyingi yillarda inqiroz noaniq bo'lib qolishi bilan Polisario va Marokash armiyasi o'rtasidagi taranglik kuchaydi. Natijada, 2016-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashi (BMT Xavfsizlik Kengashi) chegara nuqtasi sifatida ko'rilgan Kerkeratni taranglikning bir qismi sifatida bufer hudud deb e'lon qildi. O'sha kundan beri pasaygan

¹ The United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara (MINURSO), <https://minurso.unmissions.org/mandate> (Ma'lumot olingan sana: 11.10.2022)

² Anna Theofilopoulou, The United Nations and Western Sahara. Special Report 166, July 2006, <https://www.usip.org/sites/default/files/sr166.pdf>

keskinlik muhiti 2020-yil 10-dekabrda, AQShning avvalgi prezidenti Donald Tramp G'arbiy Sahroi Kabirda Marokashning to'liq suverenitetini tan olishi, mintaqada zo'ravonlik muhitini qaytadan avj olishiga sabab bo'ldi. Hozirgi vaqtda MINURSO ning tashkil etilishi va rivojlanishi inqirozning ahamiyatini anglash nuqtai nazaridan yo'l ko'rsatuvchi bo'lib qolmoqda. Chunki, BMT qoshida faoliyat yurituvchi ushbu tashkilot o'z mandatini ko'p marta uzaytirdi, lekin tomonlar kelishiladigan yechimni ishlab chiqa olmadi. 1991-yilda inqirozga aralashganidan beri MINURSO o'z mandatini jami 12 marta uzaytirdi.¹

O'zaro kelishuvga erishish murakkablashib, cho'zilib borar ekan, muammoni harbiy yo'l bilan hal qilish borasidagi keskin chiqishlar, harakatlar ko'payib borishiga zamin yaratmoqda.

Marokash va Jazoirning G'arbiy Sahroi Kabir bo'yicha kelishmovchiliklari

AQSh sobiq prezidenti D. Trampning G'arbiy Sahroi Kabirda Marokash suverenitetini tan olishi, Marokash va Jazoir o'rtasida keskinlikni oshirdi. 2021-yil oxirida butun Afrika qit'asining ikkita eng yirik harbiy kuchlari - Marokash va Jazoir to'g'ridan-to'g'ri harbiy mojaro yoqasida edi. Mintaqadagi qurolli to'qnashuvlar haqidagi xabarlar tez-tez uchrab, siyosatchilarning bayonotlari keskinroq va tajovuzkor bo'lib bormoqda. Har ikki davlat strategik ahamiyatga ega G'arbiy Sahroi Kabirni to'liq nazorat ostiga olishni orzu qiladi.

1979-yilda G'arbiy Sahroi Kabirni Marokash bosib olganida, Jazoir Seguet al-Hamra va Rio-de-Oro xalq fronti (yani, Polisario fronti) boshchiligidagi mintaqa mustaqilligi uchun kurashni faol qo'llab-quvvatlay boshladi. Jazoir Sahara Arab Demokratik Respublikasi (uning amalda hokimiyati Polisario fronti) mustaqilligini tan oladi va uni barcha darajalarda qo'llab-quvvatlaydi.

Tadqiqotchi Jon Douga ko'ra, Jazoir faqat G'arbiy Sahroi Kabirdagi qardosh xalqini qo'llab-quvvatlashdek ezgu maqsadni ko'zlayotgani yoq, balki bahsli hududga egalik qilish orqali u yerning noyob resurslari va boyliklaridan foydalanishni maqsad qilmoqda. G'arbiy Sahroi Kabirning asosiy boyligi mineral o'g'itlar ishlab chiqarishda ishlatiladigan fosfatlardir.²

¹ United Nations Documents on MINURSO. Resolutions of the Security Council, <https://minurso.unmissions.org/security-council-resolutions-and-statements>; Meriem Naili, The Absence of a Human Rights Monitoring Component in the Minurso Mandate: a Qualitative Analysis of the UN Narrative Regarding Human Rights in Western Sahara. Dans L'Ouest Saharien, Vol. 12, No 2, 2020.

² Джон Доу, Сахара раздора: за что борются Марокко и Алжир? 13 декабря 2021, <https://regnum.ru/news/polit/3449947.html>

Dunyodagi fosfat konlarining katta qismi (taxminan 60%) Afrika qit'asiga to'g'ri keladi. Va ularning eng yirik eksportchisi Marokash bo'lib, uning zaxiralari (G'arbiy Sahroi Kabirdagi konlardan tashqari) 20-22 milliard tonnaga baholanadi. Qolaversa, Marokash qirolligi AQSh va Xitoy kabi gigantlar qatorida fosfatlar eksporti bo'yicha dunyodagi uchta yirik davlatdan biri hisoblanadi.

Fosfatlar eksporti Marokashning asosiy daromad manbai bo'lib, mamlakatda kuchli qayta ishlash sanoati yaratilgan. Shu munosabat bilan qirollik uchun G'arbiy Sahroi Kabirda joylashgan Bu-Kraa fosfat koniga egalik qilish nihoyatda muhimdir. U yerda konlarning umumiy hajmi 2-10 mlrd. tonnaligi aytilmoqda. Bundan tashqari, mahalliy fosfat rudalarida fosforitlarning ko'pligi Bu-Kraa konini o'ziga xos xususiyatga ega qiladi.¹

Jazoir uchun G'arbiy Sahroi Kabir mintaqasi nafaqat qimmatli konlari, balki geografik joylashuvi tufayli ham juda muhimdir. Jazoir hukumati uzoq vaqtdan beri Atlantika okeani sohilida o'z portini yaratish orzusini qadrlab keladi. Bu Jazoir neftini (u mamlakatning iqtisodiy farovonligining kalitidir) Gibraltar bo'g'ozini chetlab o'tib, dunyo bozoriga eksport qilish imkonini beradi.²

Aslida tarixiy jarayonlar va voqealarga qarasak, vaziyat yanada jiddiy va murakkab ekanligini ko'rishimiz mumkin. Shimoliy Afrika, xususan, Marokash, Jazoir, Mavritaniya, G'arbiy Sahroi Kabir Fransiya va Ispaniyaning mustamlaka yerlari edi. 1950-yillarning boshida Marokash qiroli Muhammad V va uning Istiqlol Partiyasi Fransiya qarshi mustaqillik kurashini boshlaydi. Qirol Muhammad V bu kurashda "Buyuk Marokash" g'oyasi asosida Buyuk Marokashni qayta tiklashni maqsad qiladi. "Buyuk Marokash" g'oyasiga ko'ra ispanlar tomonidan bosib olingan Ifni, Sabta, Melila shaharlari va G'arbiy Sahroi Kabir mintaqasi, Jazoirning Bashar va Tinduf provinsiyalari, Mali davlatining shimoliy-g'arbiy hududlari, Mavritaniyaning barcha hududi tarixiy Marokash hududlari ekanligi ta'kidlanadi.³ Biroq, Ispaniya va Fransiya mustamlakachilik davrida bu hududlardagi chegaralar boshqacha ya'ni hozirgi ko'rinishda chizilgandi. Kurashlar natijasida Marokash 1956-yil 2-martda Fransiya bilan mustaqillik shartnomasini imzoladi. Ispaniya ham Marokash mustaqilligini tan oldi va Ifni, Sabta, Melilla va G'arbiy Sahroi Kabirdan boshqa yerlardan chiqib ketishini e'lon qildi. Ammo,

¹ Джон Доу, 2021, о'sha manba.

² Джон Доу, 2021, о'sha manba.

³ Konrad Banaś, An Independent Country or a Part of Morocco? *Cahiers d'études africaines*, 2020, p. 94.

1957-yil Marokash Ispaniya bilan urushib harbiy yo'l bilan Ifni shahrini qaytarib oladi va keyin Marokash va Ispaniya o'rtasida kelishuv imzolaniadi. Shu bilan birga, G'arbiy Sahroi Kabir, Sabta va Melilla shaharlarini Marokashga berishdan bosh tortadi. Bugungi kunda ham Marokash shimolidagi Sabta va Melilla shaharlari hamon Ispaniya hukmronligi ostida.

Bu paytda Jazoir ham mustaqillik uchun kurash boshlanib ketadi. 1962-yil Fransiya mustamlakasidan ozod bo'lgan Jazoir o'z mustaqilligini e'lon qiladi. Chegaralar borasidagi noaniqlik 1963-yilda Marokash va Jazoir o'rtasidagi qurolli to'qnashuvga aylanib, "Qum urushi" deb nom olgan chegara to'qnashuvi yuz berdi. Afrika Ittifoqi tashkilotining vositachiligi natijasida urush to'xtatildi.¹ 1972-yilda Marokash Jazoir viloyatlaridagi hududiy da'volaridan voz kechganini e'lon qildi va bugungi Marokash-Jazoir chegarasi shakllandi. Xuddi shunday chegara inqirozi Marokash va Mavritaniya bilan ham yuz bergan va muzokaralar natijasida hal qilingan.²

Marokash hududiy masalada xususan G'arbiy Sahroi Kabir muammosi bo'yicha tarixiy omillarga tayanib ish tutmoqda, ya'ni G'arbiy Sahroi Kabir tarixan Marokash qirolligiga tegishli bo'lgan va mustamlakachi Yevropaliklar (ispan va fransuzlar) tufayli qirolikning yerlari qisqargan, tortib olib boshqa davlatlarga berib yuborilgan, deb hisoblaydi. Shu bois, G'arbiy Sahroi Kabirni Marokashga qaytarilishi tarixiy adolatni tiklanishi deb biladi. Jazoir esa mustamlakachilik merosi sifatida yaqinda paydo bo'lgan davlat bo'lganligi uchun chegara masalalarini mustamlakachilar tomonidan chizilgan chiziq asosida hal qilinishini va mustamlakachi davlatlar (Ispaniya va Fransiya) o'rtasida tuzilgan chegaraviy shartnomalarni huquqiyiligini tan olishni ilgari suradi. Xuddi shunday, G'arbiy Sahroi Kabir ham o'z taqdirini o'zi belgilashi kerakligini va bu ushbu mintaqa muammosi bo'yicha qabul qilingan xalqaro kelishuvlarda ham mavjudligini ilgari suradi. Qolaversa, Sahara urushu tufayli minglab qochqinlar Jazoirga o'tgan bo'lib ularning o'z vataniga qaytishi masalasi ham Jazoir-Marokash o'rtasida muammolarga sabab bo'lib qolmoqda. Jazoir ushbu qochqinlarni o'z yurti hisoblangan G'arbiy Sahroi Kabirga borish kerakligini ta'kidlayotgan bo'lsa, Marokash ularni muammo chiqaruvchi tahdid sifatida ko'rmoqda.

¹ Фокина Е.В. Пограничный вооруженный конфликт между Марокко и Алжиром в 1963 г. (Песчаная война). Гуманитарный акцент, № 2, 2017. – С. 60-64.

² Konrad Banaś, o'sha manba.

Mavritaniya G'arbiy Sahroi Kabir muammosi bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri ishtirokchi davlat bo'lsa-da, 1979-yildan buyon tarafsizligini bildirib kelmoqda. Aslida esa ushbu muammoni kuchayishidan nafaqat Mavritaniya balki butun mintaqa va xalqaro hamjamiyatda yetarlicha xavotir va kezi kelsa qo'rquv bor. Chunki mazkur mintaqada beqarorlikni kuchayishi noqonuniy terroristik guruhlar bilan o'ralgan shimoliy Mali kabi va bu guruhlarining Niger, Liviya va uning atrofidagi qurolli to'qnashuv hududlari bilan birlashib ketish muammosi va tahdidi bor. Bu hudud kontrabanda (giyohvand moddalar, odamlar va boshqa turdagi tovarlar va kontrabandalar) va terroristlar hududiga aylanishi va xavfsizlikka katta putur yetishi, Yevropaga busiz ham muammoga aylangan boshog'riq bo'lgan migratsiya muammosini kuchaytirishi mumkin.¹

Shu sababdan, Ispaniya ham ancha vaqtdan beri G'arbiy Sahroi Kabir masalasida tarafsiz ish yuritishni ma'qul ko'rmoqda va qochoqlar masalasida Marokash bilan yaqin hamkorlik qilmoqda. Fransiya mustamlakachi davlat sifatida Afrikada xususan shimoliy Afrikada hali hamon katta ta'sir kuchiga ega bo'lsa-da, G'arbiy Sahroi Kabir masalasida pozitsiyoni ko'proq Marokash tomonidadir. Chunki, uzoq vaqtdan beri Marokash Fransiyaning strategik hamkori hisoblanadi va Marokashga kiritilayotgan investitsiylarning 70 foizi Fransiya hissasiga to'g'ri keladi.² Fransiyaning Marokash tarafdori bo'lishi Jazoir mustaqillik uchun kurashi davrlariga borib taqaladi. O'sha paytlar Marokash Fransiya bilan yaqinlashgandi, shunindek Fransiya Jazoirning ta'siridagi G'arbiy Sahroi Kabirning qurilishini ham istamaydi. Qolaversa, AQShning Tramp va bugungi Biden hukumati G'arbiy Sahroi Kabirni Marokashniki deb tan olishi Fransiyaning bu boradagi yondashuvini yanada kuchaytirdi. AQShning bunday yondashuv siyosatiga Marokashning Isroil bilan diplomatik aloqalari o'rnatishi bilan bog'liq ekanligi ta'kidlanmoqda.³ Boshqa tomondan, Marokash dastlabki yillardan g'arbga qaratilgan siyosat yuritgan holda AQSh va Fransiya bilan yaqin hamkorlik qilgan bo'lsa, Jazoir mustaqillikni qo'lga kiritgan paytlarda sotsialistik yo'lni tanlaydi va SSSR hamda Xitoy bilan yaqin aloqalarni o'rnatgan edi. Bugungi kunda ham Rossiya va Xitoyning Jazoir bilan aloqalari yaxshi ekanligini ta'kidlash lozim.

¹ Geoffrey Jensen, War and insurgency in the Western Sahara. Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 2013.

² "GCC Countries Invest Heavily in Morocco". 23 October 2009, <https://www.memri.org/>

³ Majid Jacob. "Biden reportedly won't reverse Trump recognition of Western Sahara as Morocco's", The Times of Israel, 1 May 2021. <https://www.timesofisrael.com/biden-reportedly-wont-reverse-trump-recognition-of-western-sahara-as-morocco/>

Shu bilan birga, Yevropa davlatlaridan ba'zilar xususan Germaniya G'arbiy Sahroi Kabirning BMT qarori bilan hal qilinishi kerakligini (Fransiya ham yakuniy qarorni BMT berish kerak deb hisoblaydi) ilgari surgan holda Polisario vakillari bilan to'g'ridan yaqin aloqalar qilishini ko'rishimiz mumkin, bu holat hatto 2021-yilda Marokash va Germaniya o'rtasida diplomatik krizizgacha olib kelgandi.¹

Xulosa qiladigan bo'lsak, G'arbiy Sahroi Kabir masalasida kelishmovchilik asosan Marokash va Jazoir o'rtasida kechmoqda. Har ikki taraf o'zini haqli ekanligini aytishdan charchamayapdi, qolaversa bir-birini provokatsiyada ayblashi va kamsitishi ijtimoiy tarmoqlarda va OAV orqali hamda siyosatchilarning suhbatlarida uchratish mumkin. Ikki qo'shni davlat mintaqadagi eng katta (Misr armiyasidan tashqari) qurolli kuchlarga ega bo'lgani bilan vaziyat murakkablashmoqda. Har qanday keng miqyosli to'qnashuv muqarrar ravishda katta qurbonlarga olib keladi, biroq ekspertlarning fikriga ko'ra, biron tomonning g'alabasi bilan yakunlanishi dargumon.

Ma'ruzaga oid savollar:

1. G'arbiy Sahroi Kabir muammosi qachon va qanday paydo bo'lgan?
2. Polisario harakatining maqsadi nima edi?
3. Marokash va Jazoir nima uchun G'arbiy Sahroi Kabir masalasida kelisha olmayapti?
4. BMTning MINURSO missiyasi haqida nimalarni bilasiz?
5. G'arbiy Sahroi Kabir muammosi bo'yicha tashqi davlatlar Ispaniya, Fransiya, AQSh, Germaniya, Rossiyaning qarashlari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
6. G'arbiy Sahroi Kabir muammosi nima uchun xatarli va xavotirli?

¹ Morocco-Germany relations: What next after reconciliation? 8 June 2022, <https://www.middleeasteye.net/news/morocco-germany-relations-what-next-after-reconciliation>

9-MAVZU. “INQILOBDAN KEYINGI” MISRDA “MUSULMON BIRODARLAR” NING EVOLYUTSIYASI

Reja:

1. “Musulmon Birodarlar” tashkilotining qisqacha tarixi
2. Inqilobdan keyin “Musulmon Birodarlar”ning faoliyati

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Musulmon Birodarlar”, “HAMAS”, Hasan Al-Banna, *Amal* (harakat), *Tanziim* (tashkilot), *Fikra* (gʻoya, mafkura), “Ozod Ofitserlar” inqilobiy harakati.

Oʻtgan asrning 20-yillarida Britaniyaning Misrni bosib olishi va gʻarb madaniyatining kirib kelishiga qarshi tashkil topgan “Musulmon Birodarlar” (qisqacha, Birodarlar yoki Birodarlik deb ham nomlanadi) tashkiloti dastlab 1954-yil Misr prezidenti Jamal Abdul Nosir davrida (unga suiqasd qilishda gumonlanib) taqiqlandi. 1970-yillarda Anvar Sodotning prezidentlik davrida repressiyaga uchragan va faoliyati zayflashgan tashkilot, Husni Muborakning uzoq yillik prezidentlik davrida rasmiy taqiqlangan boʻlsa-da, ochiq faoliyat yuritdi. Muborak hukumati mamlakat konstitutsiyasida diniy partiyalarni taqiqlanganini taʼkidlab, “Birodarlar”ni siyosiy partiya tuzish huquqidan mahrum qilib keldi.

“Arab bahori” va uning oqibatida paydo boʻlgan “Tahrir” inqilobidan keyin uzoq vaqtdan beri Yaqin Sharqdagi “Birodarlar” Mursiy boshchiligida 2012-yilda Misrda oʻtkazilgan ilk saylovlarda hokimiyat tepasiga keldi. Mursiy hokimiyatga kelishi bilan yuqori martabali harbiy amaldorlarni tozalash orqali hukumatdagi armiya taʼsiriga qarshi kurashdi. Ammo uning eng katta ikki xatosi unga juda qimmatga tushdi: 1) oʻz qilmishlari uchun sudga tortilmaydi deb qaror qilishi koʻp qarshiliklarga duch keldi va demokratik yoʻl bilan hokimiyatga kelganiga qaramay uni “yangi firʼavn” deb atashga sabab boʻldi. 2) mamlakatda yangi konstitutsiyani qabul qilish masalasi edi. Yangi konstitutsiyada prezident vakolatlariga muhim cheklovlar va parlament vakolatlari kengaytirilgan boʻlsa-da, ayollar va diniy ozchiliklarni himoya qilish nazarda tutilmadi va barcha qonunlar islomiy xususiyatga ega boʻlishi kerakligi taʼkidlandi.¹

¹ The Muslim Brotherhood, <https://teachmideast.org/articles/spotlight-on-egypts-muslim-brotherhood/> (Maʼlumot olingan sana: 20.10.2022)

Yangi konstitutsiyadagi ushbu kamchiliklar va Mursiyning sudlardan daxlsizlik talabi millionlab odamlarni norozilik uchun ko'chalarga chiqardi. Mursiy zo'ravonlik va matbuot erkinligiga hujumlar bilan javob berdi. Aynan shu omil bilan Misr qurolli kuchlarining o'sha paytdagi mudofaa vaziri va amaldagi prezidenti Abdulfattoh as-Sisiy qo'mondonligida Mursiyni davlat to'ntarishi natijasida ag'dardi.

As-Sisiy "Musulmon Birodarlar"ni terror tashkiloti deb e'lon qildi, Mursiy va tashkilotning yana 105 nafar a'zosi 2015-yilda o'lim jazosiga hukm qilindi, ko'pchiligini uzoq muddatlarga qamab yubordi. Tashkilot yashirin faoliyatga o'tdi va ko'pchilik faollari xorijiy davlatlarga qochib ketdi. Sisiyning bunday qat'iy va keskin harakati dunyoda turli reaksiyalarga sabab bo'ldi. Fors ko'rfazidagi arab davlatlari Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirliklari "Birodarlik" tashkilotini o'zlarining sulolaviy boshqaruv tizimiga tahdid deb bilishgani bois, Sisini harakatini qo'llab-quvvatladi va har ikki davlat ham "Birodarlik" tashkilotini terrorchi guruh deb e'lon qildi. Biroq qo'shni Fors ko'rfazi davlati Qatar guruhni qo'llab-quvvatlashda davom etdi va tashkilotning taniqli a'zolariga Qatardan boshpana berdi. Turkiya prezidenti Toyiyb Erdo'g'on Mursiy hukumatini qo'llab-quvvatlagandi, shu bois Sisiyni qattiq tanqid qildi. Turkiya va Qatar tomonidan guruhni qo'llab-quvvatlashi Saudiya Arabistoni va Misr bilan munosabatlarini keskinlashtirdi.¹

2019-yilda AQSh prezidenti Donald Tramp "Birodarlik" guruhini terrorchi tashkilot deb e'lon qilish ustida ishladi, ammo bu ishni oxiriga yetkazmadi, yo yetarlicha ma'lumot to'play olmadi yoki prezidentlik muddati tugab qoldi. 2015-yilda Britaniya hukumati ham tashkilot faoliyatini o'rganib chiqdi ammo guruhni "Buyuk Britaniyadagi terrorchilik faoliyati bilan bog'liq va unga qarshi" emasligi ta'kidlandi. Shu bilan birga, guruh tarixan "imkoniyat bo'lganda siyosiy faoliyat bilan shug'ullangan. Yaqin Sharq va undan tashqarida ko'plab siyosiy partiyalar va kompaniya guruhlari o'zlarining kelib chiqishini "Birodarlik"ga bog'laydilar. Jumladan, "HAMAS" jangari guruhi "Birodarlar"ning Falastindagi bo'limi sifatida tashkil etilgan. "Birodarlik" harakati 1982-yilda qurolli qo'zg'olonni qo'zg'atishga yordam berganligi uchun Suriyada taqiqlangan", deb ko'rsatib o'tiladi.²

¹ The Indian Express, Explained: Egypt's Muslim Brotherhood and its history, 30-07-2022, <https://indianexpress.com/article/explained/explained-global/explained-egypts-muslim-brotherhood-and-its-history-8061232/>

² The Indian Express, o'sha manba.

Darhaqiqat, 1982-yilda Suriya birodarlari Xamada halokatli qo'zg'olon ko'tardilar va bu shahar aholisi uchun dahshatli oqibatlarga olib kelgandi.

“Musulmon Birodarlar” tashkilotining Yaqin Sharq va Misr siyosatidagi bunday ahamiyatli ta'sir kuchiga ega bo'lganining sabablarini aniqlash uchun tashkilot tarixiga qisqacha to'xtalib o'tamiz va shu orqali “Tahrir inqilobi”gacha bo'lgan davrni aniqlab, inqilobdan keyin uning ahamiyati, faoliyati va ta'sir kuchini ko'rsatib o'tishga harakat qilamiz.

“Musulmon Birodarlar” tashkilotining qisqacha tarixi

“Musulmon birodarlar” (arabcha, *Ihvân 'il-muslimîn*)ga Misrning Ismoilিয়া shahrida 1928-yilda maktab o'qituvchisi Hasan Al-Banna tomonidan asos solingan. Al-Banna ma'naviy tanazzul, iqtisodiy bankrotlikni dinga qarshi ta'limning natijasi deb hisoblagan. Urf-odat va dinga bo'lgan hurmatning susayganini Yevropa kuchlarining musulmon dunyosini zaiflashtirish va hukmronlik qilish uchun qasddan rejasi sifatida qaragan.¹

U paytlarda nafaqat Misrda balki ko'plab musulmon mamlakatlarida ham boshqa shunga o'xshash fikrlarni ilgari suradigan guruhlar bor edi, lekin “Musulmon birodarlar”ni ajratib turadigan narsa uning mamlakatdagi notinchlik va qiyinchilikni diniy talqinda tushuntirish va uni hal qilish uchun belgilangan asoslarini yaratish edi. Masalan, Birodarlik mahalliy ijtimoiy xizmatlar va jamoat loyihalariga homiylik qildi, ular guruhning jamoat farovonligiga bo'lgan g'amxo'rliklarini namoyish etdi va misrliklarning qalbi va ongini egallagan ishga yollash uchun yangi tizimlarni yaratdi. Vrach, stomatolog, farmasevt, muhandis, o'qituvchi va hokazo kasblarni tayyorlaydigan maktablar ochdi va ularni ish bilan ta'minlashni (aslida tanish-bilishga asoslangan nepotizm) tizimini yaratdi.

Bundan tashqari, “Birodarlar”ning xalq orasida obro' qozonishi turli ijtimoiy loyihalarda, masalan, yo'l qurish, suv chiqarish, maktab va boshqalarni amalga oshirishda mahalliy hokimiyatdan yordam olmagan holda o'zlarining tarafdorlarining homiylari orqali bajarishi va tashkilotni boshqarishda oliy ma'lumotli, siyosiy elitadan bo'lmagan va o'rtahol kishilarni rahbar bo'lishi edi. Xususan, Al-Banna bu masalalarga juda katta e'tibor bergan.²

¹ Nawaf Obaid, *The Muslim Brotherhood: A Failure in Political Evolution*. Harvard Kennedy School, Belfer Center for Science and International Affairs, 2017, pp. 5-6.

² Nawaf Obaid, 2017, o'sha manba, 5-6 betlar.

1928-yildan 1932-yilgacha “Musulmon birodarlar”ning asosiy maqsadi Ismoiliga atrofida a’zolarini kengaytirish edi. To’rt yil ichida tashkilot Suvaysh kanalining sharqiy va g’arbiy chekkalari bo’ylab filiallarga ega bo’ldi. Har bir shtab-kvartiraning tashkil etilishidan so’ng loyiha (masjid/maktab) yaratildi, bu esa jamiyat faoliyatining asosiy yo’nalishi bo’lib xizmat qildi. 1932-yilda Qohirada “Musulmon birodarlar”ning birinchi bo’limi tashkil topdi. 1949-yilga kelib ikki ming filial va 300-600 ming a’zosi bor edi.¹

Birodarlar dastlab ijtimoiy harakat ko’rinishida faoliyat yuritgan bo’lsa-da, ko’p vaqt o’tmay siyosiy strategiyalar ishlab chiqa boshladi. G’arb imperialistlari va sionistlarga nisbatan jihod e’lon qildi. 1930-yillarda Misr hukumatiga (bu paytda Misr de-fakto inglizlarning nazoratida bo’lgan konstitutsiyon monarxiya edi) muxolifat bo’lish bilan birga unga qarshi jihodni boshladi. Jihodni boshlash harbiylashtirishni anglatar edi va shunday ham bo’ldi. Ikkinchi jahon urushi arafasida Yevropaning fashistik yoshlar tashkilotlaridan ilhom olgan holda Javala (Kezuvchilar) va Kataib (Batalyonlar) kabi harbiylashtirilgan tashkilotlarni tuzdi. Shuningdek, hukumatdagi taniqli shaxslarga suiqaqd qilishga asoslangan “maxfiy apparat” bo’limini ham tuzadi. Ushbu maxfiy bo’lim 1942-yilda taniqli bir sudyani o’ldirgan bo’lsa, 1949-yilda 1-Arab-Isroil urushidagi Misrning mag’lubiyatidan so’ng bosh vazir Fahmi Nukrashiga suiqaqd qildi.²

Tadqiqotchi Wickhamga ko’ra, “Musulmon birodarlar” hech qachon o’zi yaratmoqchi bo’lgan islomiy tartib haqida batafsil va izchil tasavvurni taqdim etmagan. Bu guruh *Amal* (harakat) va *Tanziim* (tashkilot) hamda *Fikra* (g’oya, mafkura) ko’rinishida faoliyat yuritgan. Shu bois, guruhda qarama-qarshi fikrlar ko’p bo’lgan. Ba’zilar partiyaviy mojarolarni rad etib, keng qamrovli islomiy tartib o’rnatishga chaqiruvlarini davlat hokimiyatini qo’lga kiritish va o’z siyosatini kuch bilan o’rnatish uchun majburlash vositasini ishlatish kerak deb bilgan. Ba’zilar esa siyosiy raqobat orqali hukumatga kelish tarafdori bo’lgan, boshqalari esa ijtimoiy loyihalarni ko’paytirish orqali o’z tarafdorlarini oshirish, boshqa musulmon mamlakatlari xususan arab davlatlarida g’oyaviy faoliyatni ko’paytirish va u yerlarda ham tarafdorlarini oshirishga ahamiyat qaratish tarafdori bo’lgan.³

¹ Nawaf Obaid, 2017, o’sha manba, 5-bet.

² Wickham, Carrie R. *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*. Princeton University Press, 2013, pp. 20-45.

³ Wickham, Carrie R., 2013, o’sha joyda.

Shu boisdan bo'lsa kerak, ko'pchilik tadqiqotchilar "Musulmon Birodarlar" keyinchalik paydo bo'lgan turli islomiy ekstrimist, radikal va terrorist tashkilotlar uchun asos bo'lib xizmat qilganligini ta'kidlashadi.¹

Birodarlar ko'plab arab davlatlarida o'z filiallarini ochar ekan, guruhga a'zo barchaning tengligini ilgari sursa-da, vaqt o'tishi bilan boshqaruv masalasida Qohira murshidlariga itoatkor bo'lishini talab qilar edi. Ya'ni birodarlik markazi Qohira deb qaralishi, kezi kelganda markazdan talab va ko'rsatmalar bajarishi talab qilinardi.²

"Musulmon birodarlar"ning qo'llab-quvvatlashi 1950-yillardan 1970-yillarga qadar, birinchi navbatda, tashqi siyosiy keskinliklar va o'tish davrida arab dunyosi bo'ylab gullab-yashnadi. 1954-yildan 1970-yilgacha guruh prezident Nosirning nishoni bo'lib qoldi, guruh a'zolari qamoqqa tashlandi yoki mamlakatdan qochdi. Bu holat tashkilotning ba'zi a'zolarining mafkuraviy radikallashuvini yanada rag'batlantirdi va hukumatga qarshi qurolli kurash kerakligi borasidagi fikrlarini mustahkamladi.³

Bunday odamlardan biri "Birodarlar" yetakchisi Sayyid Qutb bo'lib, u qamoqxona kamerasidan tez-tez xat yozardi. U "Johiliya" (inson qonunlariga asoslangan barcha tizimlar) va "Hakimiya" (islom qonunlarini o'rnatish) tushunchalarini ishlab chiqdi va yoshlarni Xudoning qonunlariga asoslangan tizimni ishlab chiqish maqsadida zamonaviy johiliy tuzum va uni qo'llab-quvvatlaganlarning barchasiga qarshi muqaddas urush boshlashga tayyor avangardni shakllantirishga da'vat etdi. Uning ko'pgina fikr va g'oyalari 1970-yillarda bir qancha jangari islomiy guruhlarining paydo bo'lishiga turtki bo'ldi.⁴

Shuni aytib o'tish kerakki, Misrda 1952-1953-yillarda respublika tuzumi o'rnatilishida "Birodarlar" "Ozod Ofitserlar" inqilobiy harakatini qo'llab-quvvatlagan. Ammo ko'p o'tmay Jamol Nosir "Birodarlar" bilan kelisha olmadi. Bunga Nosirga suiqasd qilishda gumonlangani, Nosirning arab millatchiligi g'oyasi bilan Birodarlarning g'oyasi to'g'ri kelmagan yoki "Birodarlar" Nosirga boshqaruvni xaqi ixtiyoriga o'tkazishni talabini qo'yishi sabab bo'lgan degan farazlar bor. Bu paytda guruh yetakchisi Al-Banna noma'lum shaxs tomonidan o'ldirib ketilishi, guruhni o'zida ham tortishuvlar va kelishmovchiliklar ortishiga sabab bo'lgandi.

¹ Pargeter A. The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power. London: Saqi Books, 2010, pp. 46-52.

² Pargeter A., 2010, o'sha joyda.

³ Wickham, Carrie R., 2013, o'sha manba.

⁴ Pargeter A., 2010, o'sha manba.

Anvar Sodot davrida (1970-1981) Misrda jiddiy o'zgarishlar bo'ldi. Nosirdan farqli o'laroq, Sodot arab millatchiligi chizig'idan g'arbga qaratilgan harakatlari bilan anti-Nosir siyosat olib bordi va AQShga yaqinlashdi. Sodotning AQSh bilan yaqinlashishiga mamlakatning iqtisodiy ahvolini yaxshilash edi. O'z navbatida, AQSh ba'zi talablarni qo'ydi: SSSR bilan masofali munosabat yuritish, JVF (ing. International monetary fund – Jahon valyuta fondi) va Jahon banki bilan hamkorlikni o'rnatish, liberal va fikr erkinligini ta'minlash. Shu bois, Sodot boshqaruvining ilk yillarida "Birodarlar" uchun yengil nafas olishiga imkon berdi. Vakillarining ko'pchiligi qamoqdan ozod qilindi. Hatto, "Birodarlar"ga saylovlarda sekulyar partiyalar bilan ittifoqchilikda (koalitsyon) ishtirok etishiga ruxsat berildi. Ammo, bu iliqlik 1977-yilda Isriolga tashrifi va 1978-yilda Isroil bilan Kemp-Devid tinchlik shartnomasini imzolanishi bilan sovudi. "Birodarlar" Sodotni juda qattiq tanqid qildi, Misrda radikal islomchi guruhlar paydo bo'ldi va unga qarshi bir necha bor suiqasd uyushtirdi. Aslida Sadatning ilk boshqaruv yillarida "Birodarlar"ga yaxshi munosabatda bo'lishi, xatto o'zini yoshligida "Birodarlar"dan biri bo'lganini aytishi Isroil bilan bo'lajak tinchlik munosabatlarini o'rnatishda unga qarshi emas, balki uni qo'llab-quvvatlashidan umid qilgan edi. Ammo, Sadatning umidlari u o'ylaganidek bo'lmadi. Natijada, Sadat ham "Birodarlar"ga qarshi repressiyani kuchaytirdi.¹

1981-yilda radikal islomchilar tarafidan suiqasd bilan o'ldirilgan Sadatning o'rniga uning yordamchisi Husni Muborak hokimiyatga keladi. Muborak prezident bo'lishi bilan mamlakatda favqulotda holat e'lon qilib, bir nechta radikal islomchi guruhlar (masalan, Al-Jihod, Al-Islomiya, ba'zilar "Birodarlar"dan ajralib chiqqan edi) yetakchilari va vakillarini hibsga oldi, lekin "Birodarlar"ga biroz yaxshi muomilada bo'ldi. Masalan, Sadat davrida hibsga olingan guruhning yetakchisi Umar at-Tilmisani qamoqxonadan ozod qilinadi. Tadqiqotchilarga ko'ra, Muborakning bu strategiyasi asosida radikallarni markazdan uzoqlashtirib izolyatsiya qilish, mo'tadil islom modelini targ'ib qilish orqali o'z nufuzini saqlab qolish yotgan.²

Muborak davrida "Birodarlar" turli siyosiy partiyalar (1984-yilda Vefd partiyasi bilan, 1987-yilda Sotsialist ishchi partiyasi va Ahror partiyasi) bilan ittifoqda parlamentda saylovlarda ishtirok etib, bir nechta o'rinlarni olishga muvassar bo'ladi. Shu bilan birga, 1995 va 2004-2005-

¹ Wickham, Carrie R., 2013, o'sha manba.

² Pargeter A., 2010; Wickham, Carrie R., 2013.

yillarda yetarli dalillarsiz “Birodarlar”dan chiqqan deputatlar va guruh faollari hibsga olinib turildi.¹

2011-yil Tunisda boshlangan va keyin butun arab dunyosini qamrab olgan “Arab bahori” nomini olgan norozilik va inqiloblar Misrni ham ostun-ustun qildi. Aslida Muborakni 30-yillik boshqaruvi qashshoqlikni ko‘payishi, tor doiralarning boyib ketishi, boylar va kambag‘allar orasidagi daromad tafovuti, ishsizlikni ko‘payishiga olib kelgandi.² Shu bois, 2005 va 2008-yillarda norozilik chiqishlari ham bo‘lib o‘tgandi, ammo 25 Yanvar 2011-yilda Tahrir maydonida shu paytgacha shohidi bo‘lmagan 100 minglab kishi asosan yoshlar yig‘ildi va ular facebook, twitter kabi ijtimoiy tarmoqlarda xalqni norozilikka chaqirdi.

“Musulmon Birodarlar” bu harakatni orqasida turmaganini va uni ular tashkil qilmaganini ma‘lum qiladi. Ko‘pgina islomchilar, aslida, qo‘zg‘olonlarning bir chetida turishgan. Hatto, norozilikning ilk 3 kunida “Birodarlar” ishtirok etmadi, lekin 28-yanvardan norozilikka faol qatnashdi.³ Xalqning noroziligi Muborak hokimiyatini tugatdi.

Inqilobdan keyin “Musulmon Birodarlar”ning faoliyati

Muborak mamlakatdan qochib ketgandan keyin harbiylar tomonidan vaqtinchalik hukumat tuzildi. Birodarlar vaqtinchalik hukumat va harbiylar yonida turib inqilobchilardan masofali turdi, shuningdek yangi konstitutsiya qabul qilinishi borasida vaqtinchalik hukumat qarorini qo‘llab-quvvatladi. 2011-yil 30-aprelda Birodarlar Ozodlik va Adolat partiyasi deb nomlangan o‘z partiyasini tuzdi va AQShda tahsil olgan, muhandis va uzoq yillik guruh a‘zosi Muhammad Mursiyni olib keldi va partiyaga rahbar qildi.

2011-yil 28-noyabrda bo‘lib o‘tgan parlamentga umumiy saylovlarda Birodarlarning partiyasi 47% ovoz bilan birinchi o‘rinni egalladi. Islomiy blok esa 27,8 foiz bilan ikkinchi o‘rin oldi. 2012-yil 24-iyun kuni bo‘lib o‘tgan prezidentlik saylovlarida Mursiy raqibidan bir oz farq bilan 48,3 foizga 51,7 foiz ovoz bilan g‘alaba qozondi. Har holda, Mursiy tarafdorlari aytganidek, Misr xalqi o‘zining 7000 yillik tarixida ilk bor o‘z yetakchilarini erkin va adolatli saylovlar orqali tayinladi.⁴ Qolaversa bu, Misr tarixida birinchi marta islomiy yetakchining hokimiyat tepasiga kelishi edi. Ammo tadqiqotchilar islomiy masalada tortishmoqdalar. Islomiy partiyalar “arab bahori” saylovlarida o‘z platformalarida diniy

¹ Wickham, Carrie R., 2013.

² Beverley Milton-Edwards, The Muslim Brotherhood: The Arab Spring and its future face. Routledge, 1st Edition, 2016.

³ Beverley Milton-Edwards, 2016, yuqoridagi manba.

⁴ Hakkı Taş, İsmailiye’den Rabia’ya Müslüman Kardeşler. Ankara: İldem Yayınları, 2015, s. 88.

mavzular haqida kam gapirdilar. Al-Nur partiyasining 8876 soʻzdan iborat platformasida “shariat” besh marta tilga olingan; “Islom” 25 marta, “iqtisod” esa 58 marta tilga olingan. “Musulmon birodarlar”ning 12 639 soʻzdan iborat platformasida 14 marta “shariat” va 35 marta “iqtisod” soʻzlari bor edi. Nihoyat, Mursiyning 15 000 soʻzdan iborat prezidentlik saylovoldi platformasida 36 marta “islom”, 8 marta “shariat”, 158 marta “iqtisod” va 178 marta “taraqqiyot” soʻzlaridan iborat boʻlgan.¹

Olivye Roy “Journal of Democracy” jurnalidagi “Arab dunyosining oʻzgarishi” nomli maqolasida taʼkidlaganidek, “Islom teologik korpus sifatida oʻzgarmadi, lekin dindorlik oʻzgardi”. Misr nisbatan kam rivojlangan boʻlgani uchun uning kambagʻallarning ovoz beruvchi bloki uzoq muddatli vaʼdalarni emas, balki qisqa muddatli, yaʼni islomchilar tomonidan ularning kundalik hayotini osonlashtirishi mumkin boʻlgan ijtimoiy xizmatlarni koʻrib chiqish ustuvor vazifalardan edi.²

Shunindek, “arab bahori”da qatnashgan mamlakatlardagi musulmonlarning yosh avlodlari Islom yoki dinga eʼtibor qaratishmagan; aksincha, ular oliy oʻquv yurtlarini tugatgandan soʻng erishish mumkin deb oʻylagan ish oʻrinlariga ega boʻlish haqida qaygʻurdilar. Masalan, “arab bahori”davrida Qohiradagi kollej bitiruvchilarining 54 foizi ishsiz edi.³ Qolaversa, yosh avlodlarda ham dindorlik susayib bormoqda edi. Ijtimoiy tarmoqlar ularni kiyinish, jinsiy munosabatlarida sekulyarlashganini koʻrsatadi. Jazoir, Iordaniya, Livan, Marokash, Falastin, Quvayt va Yamanda oʻtkazilgan soʻrov natijalariga koʻra, 18 yoshdan 24 yoshgacha boʻlgan odamlarning 60 foizdan kamrogʻi oʻzini dindor deb tan olingan.⁴

Bu holatda, islomiy partiyalar saylovlarda qanday qilib gʻalaba qozondi degan savolga turli fikrlar ilgari surilsada, asosiysi jamiyat uchun yangi subyekt va muammolarni hal qilishda yangi umidlar boʻlgan. Rossiyalik tadqiqotchi Elena Galkinaning fikricha, islomiy tashkilotlarning gʻalabasi, birinchi navbatda, misrliklarning idrokida dunyoviy loyihalar: liberal va sotsialistik loyihalar oʻz davrida barbod boʻlganini koʻrsatdi. Islomchilar siyosiy maydonda doimo muxolifatda

¹ Nawaf Obaid, 2017, oʻsha manba, 9-bet.

² Roy Olivier, The Transformation of the Arab World, Journal of Democracy, vol 23, no 3, 2012, pp. 5-18.

³ Noueihed Lin, and Alex Warren. “An Arab Malaise.” The Battle for the Arab Spring. Yale University Press, 2012, pp. 11-23.

⁴ Michael Hoffman and Amaney Jamal, The Youth and the Arab Spring: Cohort Differences and Similarities. Middle East Law and Governance 4, 2012, pp. 168-188.

bo‘lgan, hali o‘z utopiyasini amalga oshirishga harakat qilish imkoniyatiga ega bo‘lmagan yagona kuch bo‘lib qolgandi.¹

Parlament va prezidentlik saylovlarida “Birodarlar” g‘alaba qozondi. Biroq, “Birodarlar” bilan haqiqiy sinov bu jarayondan keyin boshlandi. Chunki inqilobni amalga oshirgan yagona “Musulmon Birodarlar” emas edi, hatto boshlovchilari ham emasdi. Misr jamiyatining deyarli har bir qatlamidan odamlar maydonlarni to‘ldirishgandi. Tashkil etilganidan beri muxolifatda bo‘lgan va siyosiy partiyadan tashqari Al-Banna tomonidan chizilgan tamoyillar doirasida islomiy tartib o‘rnatishga intilgan “Birodarlar”, bu yangi davrda siyosiy partiya orqali mahalliy va global darajada siyosatni shakllantirish va amalga osirishga to‘g‘ri keldi. Shu bois, shu paytgacha olib borilgan munozaralarni amaliy sohada qanday aks ettirish juda muhim edi.²

Mursiy boshchiligidagi hukumat xalqni muammolarini hal qilishda, xalqaro hamjamiyatga ijobiy ko‘rinish berishda yetarlicha muvaffaqiyatli harakat qila olmadi. Bu haqda, turkiyalik tadqiqotchi Hakki Tash shularni yozadi: Birinchi mushohada, “Musulmon birodarlar” partiyalashishi kerakmidi yoki yo‘qmi masalasidir. “Birodarlar”larning siyosiy o‘tmishi borligi inkor etib bo‘lmaydigan haqiqatdir. Biroq, eng asosiysi, harakat o‘ziga xoslikka asoslangan jamoa va partiya edi. Qolaversa, shu jihatdan ham xalqning hammasini qamrab olishi mumkin emas edi. Ikkinchidan, “Birodarlar” dastlab va‘da qilganidek, prezidentlikka nomzodini qo‘ymasligi ham mumkin edi; biroq ular yangi tartibga kiritilmasligidan qo‘rqib, fursatdan unumli foydalanishga intilib, mamlakat rahbariyatiga ko‘rsatildi. Biroq inqilob bilan xalqning umidlari ortdi, demokratiya kelishi bilan ishsizlikdan tortib adolatsizlikka qadar har bir muammo birdaniga hal bo‘ladi, degan tushuncha paydo bo‘ldi. Ammo aksincha, ko‘plab iqtisodiy muammolar paydo bo‘la boshladi. Vaziyat ichki iqtisodiyotda ham, tashqida ham yomonlashdi. Ustalik Birodarlar boshqa inqilobiy guruhlarini qabrab olmadi.

Tahrir inqilobi ko‘plab turli guruhlarining birgalikdagi sa’y-harakatlari bilan amalga oshirilgan bo‘lsa-da, “Birodarlar” inqilobning barcha afzalliklarini o‘zlashtirib oldi, degan fikr bor edi. U inqilob ruhiga ham, o‘z harakatlarida ham, kadrlarni shakllantirishda ham, qo‘llagan nutqida ham to‘g‘ri kelmasdi. Hokimiyatda o‘rinlarga adolat va

¹ Галкина Е., Революция в Египте: от Арабской весны к весне «Братьев-мусульман»? «Левая Политика», № 17-18, 2012. – С. 186.

² Kılavuz T., Mercan H., Güder S., Orta Doğu’da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda. İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği. İstanbul, 2012, s. 39.

loyiqligiga ko'ra tayinlash tizimi o'rniga tashkilotdanmi yoki yo'qmi, tashkilot ichidagi ma'lum tanish-bilishlariga qarab lavozimga keldi.¹

Bu holat muholif kuchlar, harbiylar va inqilobchi xalq orasida tezda hukumatga bo'lgan noroziligini shakllantirdi. Ustiga ustak, mavzu boshida aytib o'tganimizdek diniy tartiblarni ko'zda tutadigan yangi konstitutsiyani qabul qilish borasidagi chiqishlari, eski tizim tarafdorlari bilan mojarolari, tashqi kuchlarning, xususan, AQSh, Isroil, Saudiya Arabistoni va BAAning qo'rquvi Mursiy hokimiyatini bir yilga to'lishi bilan qulashiga olib keldi.

Bugungi kunda "Musulmon Birodarlar" Misrda terror tashkiloti sifatida e'lon qilingan. Shu bois, tashkilotning Misrdagi holatini bilish juda qiyin. Aksariyat vakillari chet elga qochib ketgan bo'lsa, Misrdagilari yashirin ish yuritmoqda yoki umuman tashkilot haqida unutgan. Shu bilan birga, tashkilotning Falastin, Iordanya, Tunis, Ko'rfaz davlatlarida, Yevropa va Amerikada a'zolari va filiallari hali hamon faol ekanligi ilgari surilmoqda.

Mavzuga oid savollar:

1. "Musulmon Birodarlar" qachon va nima maqsadda tashkil etilgan?
2. "Birodarlar"ning Misr prezidentlari Nosir, Sadat, Muborak davridagi holati va faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
3. "Birodarlar" tomonidan tuzilgan salafiy va radikal tashkilotlar qaysilar?
4. Tahrir inqilobi nima uchun yuz berdi?
5. Tahrir inqilobida "Birodarlar"ning o'рни va roli qanaqa edi?
6. Mursiyning hokimiyatga kelishi va muvaffaqiyatsizligining sabablarini ayting?
7. Sisi prezidentligi davrida "Birodarlar" qanday ahvolga tushdi?

¹ Hakkı Taş, İsmailiye'den Rabia'ya Müslüman Kardeşler. Ankara: İldem Yayınları, 2015, s. 89-90.

10-MAVZU. LIVIYADAGI ICHKI NIZOLAR VA MOJAROLAR

Reja:

1. Liviyaning o'ziga xosligi
2. Liviyaning siyosiy rivojlanish tarixi
3. Qaddafiydan keyingi Liviyada ichki nizolarning kuchayishi va tashqi omil

Tayanch tushunchalar va iboralar: Kirenaika, Tripolitaniya, Senussiylar harakati, Al-Abaidat, Avaqir, Zuvayyani, Avlad Sulaymon, Magariha va Tebu qabilalari, Umum Milliy Kongress (GNC), Al-Sarach hukumati, general Xaftar hukumati.

2011-yil "Arab bahori" bilan boshlangan ichki nizolar Liviya davlatini har tomonlama (ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy) cho'kish va beqarorlikni vujudga keltirish, xavfsizlik tizimini izdan chiqari va tashqi (xorijiy davlatlar) kuchlarning to'qnashuv va tortishuv hududiga aylantirdi. Ushbu ma'ruzada Liviya qanday qilib bu holatga tushdi, ichki nizolar va mojarolarning paydo bo'lishi va holati haqida o'rganamiz.

Liviyaning o'ziga xosligi

Liviya uchta asosiy mintaqaga bo'linadi: shimoli-g'arbda Tripolitaniya, sharqda Kirenaika va janubda Fezzan (1-rasmga qarang). Mojaro va bo'linishlar asosan Kirenaika va Tripolitaniya o'rtasida bo'lgan. Mazkur uch mintaqaga ikkita asosiy farq bilan bo'linadi:¹ birinchisi geografik va har uch mintaqaning ma'muriy markazlari orasidagi masofaning uzoqligi va ekologiya, ya'ni farqli iqlim sharoitiga egaligi, birlashtiruvchi cho'l, daryolar va infratuzilmaning yo'qligi (2-rasmga qarang) yagona markaziy davlatni yaratishga doim to'sqinlik qilgan. Ikkinchisi qabilaviy bo'linish bo'lib, ular har bir mintaqaning chegaradosh davlatlari bilan bog'liq. Misol uchun, Kirenaika va Misrning g'arbiy qismidagi ba'zi qabilalar o'rtasida kuchli aloqalar mavjud bo'lsa, Tripolitaniyadagi qabilalar Tunis bilan, Fezzandagilar esa "Chad ko'li" deb nomlanuvchi mintaqaholisi bilan ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarga ega. Bundan tashqari, har bir mintaqaga o'ziga xos qabila tarkibiga ega. Tripolitaniya uchta asosiy qabiladan - Varfalla, Qadhadfiya va Zinten qabilalaridan, Kirenaika esa Al-Abaidat, Avaqir va Zuvayyani qabilalaridan, Fezzan esa Avlad Sulaymon, Magariha va Tebu qabilalaridan iborat. Ularning qabilaviy tarkibi bu hududlar o'rtasidagi

¹ Cherif Bassiouni, Libya: From Repression to Revolution: A Record of Armed Conflict and International Law Violations, 2011-2013. Martinus Nijhoff Publishers, 2013.

munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va hududiy bo'linishlarning mustahkamlanishiga olib keldi.¹

1-rasm. Liviyaning uch mintaqaga bo'linishi

2-rasm. Liviyaning ekologik bo'linishi

Liviyaning siyosiy tarixi

Usmonlilar imperiyasi 1517-yilda Kirenaikani, 1551-yilda Tripolitaniyani egallaydi va orada bir muddat qabilalarning yarim mustaqil hukumronligidan keyin 1835-yilda yana Kirenaika va Tripolitaniyani qayta egallash bilan birga Fezzanni ham egallaydi.² Usmonlilar davrida ham har uch viloyat alohida hududlar bo'lib kelgan. 1911-yilda italiyaliklar Tripolitaniya jangida Usmonlilarni yengib Liviya kirib kelganda, ularga nisbatan munosabat mintaqalarda har xil bo'ldi. Tripolitaniya kuchli qarshilik ko'rsatmadi va hatto uning bir qancha qabilalari italiyaliklar bilan hamkorlik qildi. Fezzan va Kirenaika italyan mustamlakachilari bilan hamkorlik qilishga unchalik moyil emas edi.³ 1917-yilda Kirenaika rahbari Idris boshchiligidagi senussiylar harakati Tripolitaniyani bosib olishga urindi, biroq chekinishga majbur bo'ldi. Bu voqea ushbu mintaqalar o'rtasidagi munosabatlarning notinchligini ko'rsatdi.⁴ Tripolitanliklar 1918-yilda birinchi arab respublikasini tuzishga harakat qilishdi, lekin ichki bo'linishlar tufayli rejaları barbod bo'ldi. 1920-yilda Idris Kirenaika amiri deb e'lon qilindi, ammo Liviya faqat 1939-yilga kelib bir hukmdor ostidagi uch mintaqaning ittifoqi sifatida paydo bo'ldi.⁵ Ammo ko'p o'tmay ingliz va fransuzlar bosib oldi.

Iqtisodiy darajada, Italiya bosib olgan Tripolitaniya Kirenaikaga qaraganda ancha yaxshi infratuzilmaga, xususan, yo'llar va temir yo'l

¹ Mohamed Ben Lamma, "The Tribal Structure in Libya: Factor for Fragmentation or Cohesion," Fondation Pour La Recherche Stratégique, 2017.

² Dirk Vandewalle, A History of Modern Libya. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

³ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁴ Cherif Bassiouni, 2013, o'sha manba.

⁵ Nadine Schnelzer, Libya in the Arab Spring: The Constitutional Discourse Since the Fall of Gaddafi. Erlangen: Springer, 2016.

tarmog'iga ega bo'ldi. Poytaxt Tripolida joylashganligini hisobga olib, Tripolitaniyada xalqaro savdo va bank ishi ham ancha rivojlandi. Shunga o'xshash vaziyat qishloq xo'jaligida ham mavjud edi. Ikkinchi Jahon urushi Tripolitaniya yoki Fezzanga qaraganda Kirenaikaga qattiqroq ta'sir qildi. Kirenaika Britaniya armiyasi uchun operatsiyalar maydoniga aylandi, Bengazi shahri infratuzilmasini vayron qilgan 1000 ta havo hujumini boshidan kechirdi.¹

Ikkinchi jahon urushidan keyin Tripolitaniya va Kirenaika Britaniya hukmronligi ostiga tushdi, Fezzan esa Fransiya hukmronligi ostida edi. Natijada ularning ta'lim tizimi bir-biridan farq qildi: Tripolitaniya Misr va Falastin modeliga, Kirenaika misrliklari va Fezzan esa Tunis va Jazoirning modeliga ergashdi.² Italiya istilosi demografik oqibatlarga ham olib keldi: Kirenaika aholisi ikki baravar kamaydi, Tripolitaniyada esa 40 000 kishidan iborat kuchli italiyan jamoasi paydo bo'ldi, ularning aksariyati mustamlaka fermalarida yashardi.³

Italiya istilosi tugagach, Tripolitaniya Kirenaika va Fezzanga qaraganda siyosiy jihatdan ancha rivojlangan edi. 1944-1947-yillarda Tripolitaniyada ko'plab siyosiy guruhlar mavjud edi: Millatchilar partiyasi, Birlashgan milliy front, Erkin milliy blok, Misr-Tripolitaniya ittifoqi partiyasi, Ishchilar partiyasi va Liberal partiya. Bundan tashqari, bir qancha siyosiy guruhlar va italiyalik ko'chmanchilar tomonidan tuzilgan tashkilotlar mavjud edi. Tripolitaniyadagi siyosiy guruhlarining xilma-xilligi uni yagona rahbarlik bo'yicha konsensusga erishishga to'sqinlik qildi. Siyosiy jihatdan kam rivojlangan Kirenaika esa Idris al-Senussining rahbarligi haqida kelishib oldi.⁴

1948-yilda yagona Liviya g'oyasi juda muhim nuqtaga yetdi. Kirenaika Idris al-Senussi boshchiligidagi davlat bo'lishini xohlardi, Tripolitaniya esa bunga qarshi chiqdi va Fezzan boshqa ikki mintaqaga qo'shilish yoki Fransiya hukmronligi ostida qolish haqida o'yladi.⁵ Rejim turi bo'yicha ham farqlar mavjud edi. Kirenaika monarxiyani, Tripolitaniya esa respublikani yoqladi.⁶ 1949-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti Liviya 1952-yil 1-yanvargacha mustaqil bo'lishi kerakligi haqida rezolyutsiya chiqardi. Britaniya va Fransiya harbiylari mamlakatni tark etdi. Bu BMT yordami va vositasi bilan qurilgan birinchi mustaqil davlat ham bo'ldi. 1951-yilda Liviya

¹ Ronald Bruce St. John, *Libya: From Colony to Revolution*. Oxford: One world, 2012.

² Ronald Bruce St. John, 2012, o'sha manba.

³ Mansour Omar El-Kikhia, *Libya's Qaddafi: The Politics of Contradiction*. Gainesville: University Press of Florida, 1997.

⁴ Mansour Omar El-Kikhia, 1997, o'sha manba.

⁵ Cherif Bassiouni, 2013, o'sha manba.

⁶ Ronald Bruce St. John, 2012, o'sha manba.

mustaqilligini e'lon qildi va Misrda surgunda yurgan Idris Liviyaga qaytib keldi va qirol bo'ldi. Shuningdek, Tripolitaniyaning yangi davlatdagi hukmron mavqei va u yerda aholining uchdan ikki qismi istiqomat qilganligi sababli Kirenaika va Fezzan federativ tizimni talab qildi. Qolaversa, Kirenaika Bengazini poytaxt qilish uchun bosim o'tkazdi. Shunga qaramay, Liviya, poytaxt Tripoli bo'lgan uch mintaqaning birlashgan hukumati sifatida federal tizim tashkil topdi.¹

Qirollik davrida Idris Kirenaikalik bo'lganligi uchun Kirenaikaliklar ma'muriy boshqaruvning episentri bo'ldi, ko'pchilik kireneykaliklar vazirlar kengashida lavozimlarni egallab, byurokratiya, jumladan, diplomatik xizmatda yuqori lavozimlarga tayinlandi. Bundan tashqari, kirenaikaliklar politsiya va xavfsizlik sohasida yuqori lavozimlarni egallagan: 1962-yilda xavfsizlik kuchlarining bosh qo'mondoni Kirenaikalik general-mayor Mahmud Bu Gvitin edi. Eng asosiysi, Ikkinchi Jahon urushigacha Kirenaika armiyasi bo'lgan Senussi armiyasining faxriylari, yangi Liviya armiyasi asosiy qismini tashkil etdi. Kirenaikaning Liviya ustidan hukmronligi, ayniqsa, Kirenaikada neft topilganidan keyin iqtisodiy jihatdan ham kuchaydi.²

Iqtisodiy nuqtai nazardan, 1960-yillarda Liviyaga katta daromad keltira boshlagan qirollik boshqaruvining ikki xil bosqichini ajratib ko'rsatish muhimdir. Qirol hukmronligining birinchi o'n yilligi qashshoqlik bilan tavsiflangan. Liviya o'z mustaqilligini e'lon qilganida, u infratuzilmasi vayron bo'lgan va ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlari juda past bo'lgan dunyodagi eng qashshoq mamlakatlardan biri edi: ishsizlik juda yuqori, jon boshiga daromad yiliga atigi 25 dollarga teng bo'lgan, aholining 92 foizini tashkil etgan juda yuqori savodsizlik va chaqaloqlar o'limi 40 foizgacha (ya'ni salkam tug'ilgan har ikki boladan biri nobud) bo'lgan. Qirollik hukmronligining birinchi yillarida Liviyada Tripolitaniya va Kirenaikadagi bir nechta to'qimachilik va poyabzal fabrikalarini hisobga olmaganda og'ir sanoat deyarli yo'q edi.³

Qirollik hukmronligining ikkinchi o'n yilligida 1960-yillarda neft kashfiyoti bilan iqtisodiyotda keskin o'sish yuz bergan. Liviya neftining eksporti 1961-yilda yiliga 3 million dollar daromad beradigan 6 million barreldan, 1969-yilda 1,175 million dollar daromad keltiradigan 1120 million barrelga ko'tarildi.⁴ Neft kashfiyoti va uning daromadlari Liviya iqtisodiyotini sezilarli darajada o'zgartirdi. Liviya qoloq iqtisodiyotdan

¹ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

² Ronald Bruce St. John, 2012, o'sha manba.

³ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁴ John Wright, A History of Libya. London: Hurst Publishers, 2010.

gullab-yashnayotgan iqtisodiyotga aylandi: dastlabki yillarda 25 dollarni tashkil qilgan aholi jon boshiga daromad 1967-yilda 1000 dollarigacha ko'tarilib, mustaqillikning dastlabki yillarida bo'lgani kabi endi tashqi yordamga muhtoj davlat emas edi.¹ Mustaqillik yillarida maktabda o'qish imkoniyatiga ega bo'lgan bolalar 10 foizdan 1968-yilda qariyb 85 foizga yetdi. Liviya infratuzilmasi ham yaxshilandi. 1967 va 1968-yillarda ko'plab maktablar, kasalxonalar va 50 000 dan ortiq aholiga ega bo'lgan yangi shaharlarga qo'shimcha ravishda 2000 kilometrlik yo'llar qurildi.²

Shu bilan birga, 1969-yilda neftdan tashqari iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanmagan edi. 2 million aholidan faqat bir necha yuz nafari neft sanoatida ishlagan, YaIMda qishloq xo'jaligining ulushi 2,4 foizni, ishlab chiqarishning ulushi esa atigi 2 foizni tashkil qilgan.³ 1963-yilda qirol federal tizimni bekor qildi va Liviyaning unitar davlat deb e'lon qildi. Uning qarori birinchi navbatda neftning topilishi bilan bog'liq edi. Neft kashfiyoti Kirenaikada bo'lgani uchun federal tizim tufayli asosan ushbu mintaqaga ko'proq foyda ko'rardi. Shu bois, qirol (o'zi kirenaikalik bo'lsada) federal tizimni tugatish to'g'risida qaror qilar ekan neft barcha liviyaliklar uchun mintaqasidan qat'iy nazar teng bo'ylik ekanligini ta'kidlaydi. Biroq, markazlashgan byurokratiyani qurish zarurati mintaqaviy va mahalliy holat, davlat subyektlari, masalan, harbiylar va mahalliy amaldorlarning afzalliklariga mos kelmasdi.⁴ Natijada, bir guruh harbiylar Muammar al-Qaddafiy boshchiligida birlashib qirolni ag'dardi. Boshqa bir ma'lumotlarga ko'ra, Qaddafiy boshchiligidagi bir guruh harbiylarni qirolni ag'darishdagi asosiy motivi monarxiya tizimini tugatib sotsiyolist respublika tuzish bo'lgan. Qaddafiy yosh harbiylik chog'idan Misr yetakchisi Jamol Nosirning arab millatchiligiga asoslangan sotsialist bir davlat haqidagi go'yalaridan juda ta'sirlangan va ilhomlangan. Qirol Idris esa g'arb tarafdori edi, shu bois uni ag'darish fikri bir nechta ofitserlar va harbiylarda mavjud edi.⁵

Qirol Idris 1969-yilda Qaddafiy boshchiligidagi harbiy to'ntarish natijasida ag'darilishi bilan davlat tuzilmasini ham tubdan o'zgartirdi. Islom va sotsiyalizmning birlashgani (adabiyotlarda islom sotsiyalizmi deb nomlanadi) *Jamahariya* tashkil topganini va monarxiya tugatilganligini e'lon qildi.⁶ Ijroiya va qonun chiqaruvchi institutlardagi elitalar o'zgardi; 1969-yildan 1975-yilgacha Inqilobiy qo'mondonlik kengashining (oliy hokimiyat) besh a'zosi g'arbdan, to'rtta sharqdan va ikkitasi janubdan edi. Xuddi

¹ Ronald Bruce St. John, 2012, o'sha manba.

² Mansour Omar El-Kikhia, 1997, o'sha manba.

³ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁴ Alia Brahimi, "Libya's Revolution," The Journal of North African Studies 16, no. 4, 2011, pp. 605-624.

⁵ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁶ Alia Brahimi, 2011, o'sha manba.

shunday, 1969-yildan 2006-yilgacha vazirlar kengashi a'zolarining 44 foizini tashkil etgan ijroiya organlari tarkibida g'arbliklar ustunlik qilgan.¹

Qolaversa, Qaddafiy (asl kelib chiqishi mamlakat g'arbida joylashgan Sirt shahridan edi) qarindoshlari, oilasi va o'zining Qadhadfiya qabilasini, shuningdek, uni qo'llab-quvvatlagan qabilalar a'zolarini, xususan, Varfalla ("g'arbdan") qabilasini harbiy va xavfsizlik idoralarida yuqori lavozimlarga ega bo'lishni ta'minladi.² Kirenaikadan kelgan qirollik paytda boshqaruvning asosini tashkil etgan Senussi zobitlarini armiya va xavfsizlik tizimidan chetlatishni boshladi. Bundan tashqari, Qaddafiy o'zining kitobi "Yashil kitob"da belgilangan siyosiy-iqtisodiy mafkurasini majburan joriy qilar ekan, Senussiy harakatini diniy tashkilot sifatida uning mafkurasi ya'ni davlat mafkurasiga to'g'ri kelmasligini ma'lum qilgan holda noqonuniy deb topdi.³

Qaddafiy 1969-yilda davlat to'ntarishi natijasida hokimiyatni qo'lga kiritganida qirollik davridagi qabilachilik, qarindosh-urug'chilik va ijtimoiy adolatsizlikni yo'q qilishga va'da bergan edi. Biroq, Qaddafiy inqilobi "mafkuraviy majburiyatni o'rnatish" shiorini qabul qildi va bir paytlar o'zi tanqid qilgan qabilachilik va qarindoshchilikni rivojlantirdi.⁴ Bir so'z bilan aytganda Qaddafiy "davlatni o'zi" bo'lib qoldi.

Iqtisodiy jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, Liviya Qaddafiyning birinchi o'n yilligida yaxshi o'zgarishlar yuz berdi. Aholi jon boshiga daromad 1980-yilda 10 000 AQSh dollarigacha ko'tarildi, kunlik neft daromadi esa 3 million dollarni tashkil etdi. Biroq, daromadning faqat neftga bog'lanib qolganligi Liviya daromadlarini 1981-yildagi 21 milliard dollardan 1986-yilda 5,4 milliard dollargacha kamayishiga ham sabab bo'ldi.⁵ Bundan tashqari, neft daromadi xalqqa teng taqsimlanmadi, aksincha ma'lum bir elita va qabila qo'lida qoldi. Neftga asoslangan iqtisodiyot tufayli ishlab chiqarish sanoati rivojlanmadi.⁶

Boz ustiga, Qaddafiy Tripolitaniyani mamlakatning biznes va iqtisodiy markaziga aylantirish maqsadida hukumat idoralarini Bengazidan Tripoliga ko'chirdi va ba'zi muhim iqtisodiy tuzilmalar, masalan Olimpiya qo'mitasi va milliy aviakompaniyani ko'chirdi, natijada Kirenaika iqtisodiy tanazzulga yuz tutdi.⁷ Bu va yuqorida aytib o'tganimiz qabilachilik Bengazida muxolif

¹ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba, 105-126 betlar.

² Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

³ Anthony Bell and David Witter, *Roots of Rebellion*. Washington: Institute for the Study of War, 2011.

⁴ Ronald Bruce St. John, 2012, o'sha manba.

⁵ John Wright, 2010, o'sha manba.

⁶ Dirk Vandewalle, 2012, o'sha manba.

⁷ Thomas Hüskén, "Tribes, Revolution, and Political Culture in the Cyrenaica Region of Libya," in *Local Politics and Contemporary Transformations in the Arab World*, ed. Malika Bouziane et al. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.

kuchlarning kuchayishiga olib keldi. 1976-yilda Bengazi universitetida talabalar norozilik harakati sodir bo'ldi va u qattiq bir shaklda bostirildi.¹

1980-yillarda rejimga asosiy muxolifat Liviya Najot fronti tashkil topgan bo'lsa, 1990-yillarda islomchilar asosiy muxolifat harakati vakili bo'lib, uning a'zolari sharqdagi Ajdabiya, Bengazi, Bayda, Derna va Tobruk kabi shaharlardan edi. 2000-yilda va 2005-yilda Bengazida Qaddafiyga qarshi norozilik namoyishlari bo'lib o'tdi.² Har safar hukumat kuchlari tomonidan bostirildi.

2011-yilda Tunisda boshlangan "arab bahori" to'loqida Qaddafiy hukumatiga qarshi Kirenaika norozilik va muxolifatning markazi bo'lib chiqdi. Tripolitaniya esa Qaddafiy rejimining tarafdoriga aylandi. Norozilik boshlangan joyi va markazi Bengazi edi. 2011-yil fevral oyida Liviya qo'zg'oloni boshlanganda, u sharqiy Bengazi, Derna, Tobruk va Bayda shaharlaridan boshlanib katta hududiy o'lchamga ega edi. G'arbiy Liviya aksincha muhim namoyishlarga guvoh bo'lmadi, Bani Valid (Varfalla) kabi bir nechta qabilalar Qaddafiyga sodiq qoldi va inqilobchilarga qarshi kurashgan.³

2011-yil mart oyiga kelib, inqilobiy kuchlar Kirenaikani to'liq egallab olishdi va Milliy o'tish kengashini tuzdilar va g'arbga ya'ni Tripolitaniyaga o'tishni boshladilar. Tez orada Liviya qo'zg'oloni qurolli to'qnashuvga aylandi. BMT dastlab Qaddafiyga muammoni harbiy yo'l bilan emas, muzokara yo'li bilan hal qilishga chaqirdi. Natija bo'lmagach BMT Xavfsizlik Kengashining 1973-sonli rezolyutsiyasi asosida NATO (AQSh, Britaniya, Fransiya harbiylaridan iborat kuchlar) mojaroga aralashdi va Liviya hukumat qo'shinlarini tor-mor qildi.⁴ Qaddafiy 2011-yil oktabr oyida o'zi tug'ilib o'sgan Sirtida inqilobchilar tomonidan qo'lga olinib o'ldirildi. Shunday qilib, Qaddafiyning 42 yillik hukmronligi tugadi.

Qaddafiydan keyingi Liviyada ichki nizolarning kuchayishi va tashqi omil.

Qaddafiy o'limi Liviyaga huzur keltirmadi. Aksincha, vaziyat tamomiyla yomonlashdi. Xavfsizlik va barqarorlik butunlay izdan chiqdi. Qaddafiy o'limidan keyin Liviyada o'tish hukumati tuzildi. Liviyaning o'tish davri hukumati 2012-yil iyulida yangi saylangan Umum Milliy Kongressga (inglizcha qisqartmasi, GNC) vakolat berdi, biroq GNC ko'plab muammolarga duch keldi. Jumladan, 2012-yil sentabrida islomiy jangarilar

¹ Ali Abdullatif Ahmida, "Libya, Social Origins of Dictatorship, and the Challenge for Democracy," The Journal of the Middle East and Africa 3, no. 1, 2012, pp. 70-81.

² Ali Abdullatif Ahmida, 2012, o'sha manba.

³ Peter Cole, "Bani Walid: Loyalism in a Time of Revolution," in Peter Cole, and Brian McQuinn (eds), The Libyan Revolution and its Aftermath. 2015, pp. 285-302.

⁴ Cherif Bassiouni, 2013, o'sha manba.

tomonidan AQShning Bengazidagi konsulligiga hujumi hamda IShID va boshqa qurolli guruhlarining butun mamlakat bo'ylab tarqalishi yuz berdi.¹

Umum Milliy Kongress vaqtinchalik hukumat tuzsada hukumatlar faoliyati uzoqqa bormay tortishuv va kelishmovchiliklar tufayli to'xtab qolar va samara bermas edi. Buning sababi, iyulda bo'lib o'tgan parlamentga saylovlarda "demokratik tamoyillar asosida o'tkazish" maqsadida siyosiy partiyalar tuzishga erkinlik berishi (partiya tuzish uchun bir saylov okrugidan ro'yxatdan o'tsa bo'ldi edi) yuzlab partiyalarning qurulishiga sabab bo'ldi va bu ayni paytda qabilaviy, hududiy, mintaqaviy, diniy xususiyatlarga ega partiyalarning paydo bo'lishini ham anglatardi. Bu esa parlamentda haddan tashqari qutblashgan tizimni yaratar ekan, konsensus va konsolidatsiya masalasi juda qiyin ahvolga tushub qoldi. Natijada, ilk saylangan bosh vazir Mustafo Abushagur faoliyati 3 oyda tugatildi. Uni o'rniga saylangan Ali Zeydanning bosh vazirligi 2014-yil 11-martgacha (1,5 yil) davom etgan bo'lsada, majlisdagi kelishovchiliklar tufayli samarali faoliyat yurita olmadi. U o'z faoliyatining samarasizligida "Musulmon Birodarlar"ga yaqinligi bilan bilingan Adolat va Qurilish partiyasini aybladi. Adolat va Qurilish partiyasi esa Ali Zeydani korrupsiyonerlik, qabilachilik va netopizmga aybladi.² Funksiyonal bir hukumatning yo'qligi xalqning qiynab turgan muammolari ustida emas hokimiyat uchun kurashi fuqarolar noroziligini yana oshirdi.

Bu paytda Liviya bo'ylab nafaqat turli terror guruhleri, balki qabilaviy ko'rinishdagi qurollangan guruhlar ham ko'payib, ma'lum bir yerlarda o'zlarining qoidalarini o'rnatib olgan va markazga bo'ysunmas edi. Qolaversa, mamlakatda eski tuzumni himoyachilari ya'ni Qaddafiy tarafdorlari va yangi tartib tarafdorlari orasida ziddiyat saqlanib qolgan edi. Bu guruhlar o'rtasida to'g'ridan to'g'ri qonli to'qnashuv 2014-yil 25 iyunda saylovlar natijalarini tan olmaslikdan kuchayib ketdi. Aslida ular orasida harbiy urushning boshlanishiga bir bahona kerak bo'lib turgan edi va bu saylov natijasi bilan boshlangan bo'ldi. Natijada, markazi Tripoli va Tobruk bo'lgan ikkita bir-birini tan olmaydigan hukumat paydo bo'ldi va oralaridagi muammoni harbiy yo'l bilan hal qilishga kirishdi.³ Tadqiqotchi Johnathan Winerga ko'ra, Qaddafiydan keyin paydo bo'lgan ichki nizoning asl sababi turli guruhlar o'rtasida davlatning moliyaviy resurslari va neft konlari

¹ Instability in Libya, <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/civil-war-libya>, Updated August 03, 2022.

² Suleiman Al-Khalidi, Libyan islamists urge PM to resign over corruption, security. SEPTEMBER 10, 2013. <https://www.reuters.com/article/us-libya-islamists-idUSBRE9890TD20130910>

³ Оганисян Л.Д. Становление новой ливийской государственности и политика евроатлантического сообщества (2011–2017). Вестн. Моск. ун-та. Сер. 25: Международные отношения и мировая политика. № 3, 2017. – С. 181.

ustidagi nazorat qilish da'vosidan kelib chiqqan edi.¹ Shunday qilib, Liviya salkam 10 yildan buyon davom etayotgan fuqarolar urushiga kirdi.

Liviyaning nazorat qilish uchun kurash qabilaviy, shahar va mintaqaviy, siyosiy va diniy chegaralardan iborat bo'ldi. Har bir koalitsiya boshqaruv institutlarini yaratdi va harbiy boshliqlarni tayinladi va ularning har biri ichki parchalanish va bo'linishga duch keldi. Vaziyat shu darajaga keldiki, ma'lum bir shaharni qo'lga olgan harbiy guruhlar o'z mavqeyini saqlab qolish uchun bir-birlari bilan to'qnashish bilan birga, vaziyatga qarab tarafdorliklarini o'zgartirib turardi. Bu narsa qabilalar va diniy qurollangan guruhlar orasida ham yashadi. Ular asosan mamlakatdagi ikki katta kuch o'rtasida vaziyatga qarab taraflarini o'zgartirib turardi. Birinchisi, BMT tarafidan tashkil etilgan va tan olingan Umum Milliy Kongress kuchlari, ikkinchisi general Xaftar kuchlari edi.

1948-yil tug'ilgan general Xaftar 1969-yilda qirol Idrisni ag'darishda Qaddafiyning qo'llab-quvvatladi va uni yonida turdi. Qaddafiy davrida eng yuqori harbiy unvonga sazovor bo'ldi. SSSRda ikki marta (1977 va 1983-yillar) harbiy ta'lim olgan Xaftar 1986-yil AQShning Bab al-Azizdagi harbiy bazasiga zarbalar berdi. Ammo, 1987-yillarda Chaddagi harbiy harakatlarda katta harbiy xatoga yo'l qo'yishi oqibatida Liviya armiyasi og'ir yo'qotishlarga uchradi va Xaftarning o'zi ham asirga tushdi. Natijada, Qaddafiy undan voz kechvoradi, bundan Xaftar juda xafa bo'ladi va Qaddafiyga qarshi guruh tuzishini ma'lum qiladi. AQSh bilan o'zaro kelishib Amerikaga ketadi va Virjinya shtatida 20 yil yashaydi. Bu orada CIA (Markaziy razvedka boshqarmasi) bilan hamkorlikda bir necha bor Qaddafiyga qarshi suiqasdlarda ishtirok etgan Xaftar, 2011-yil Liviya qaytib keladi va Bengazida o'z qarorgohini tuzadi.² Bengaziga bejis kelmagandi, yuqorida ham aytganimizdek, aynan shu yer Qaddafiy rejimiga qarshi markaz edi, ammo shuni ham aytish kerakki, Xaftar Qaddafiy o'ldirilgandan keyin Liviya qaytgandi.

Bengaziga kelishi bilan Xaftar Qaddafiy davrida kamsitilgan, ishdan ketgan yoki e'tiborsiz qolgan harbiylarni o'z atrofiga yig'di va harbiy forma kiygizdi. Birlashgan Arab Amirliklarining moliyaviy yordami bilan harbiylarga katta maosh bera boshladi. Bundan tashqari, mamlakat janubidagi qabilalarni bir-biriga xusumatlaridan foydalanib ba'zilarini o'z tarafiga oldi. Shuningdek, chegaralari aniq bo'lmagan va nazoratsiz bo'lgan Chad va Nigerdan o'tib keladigan yollanma askarlar, keyinchalik Xususiy harbiy kompaniya – Vagner askarlardan iborat katta qo'shinga ega bo'ldi. Bu

¹ Winer J. M. Origin of the Libyan Conflict and Options for Its. Middle East Institute, 2019, pp. 4-7.

² Sana Chaudhry, "General Khalifa Haftar", Danu Strategic Forecasting Group, 2016, p. 1.

ishlarini amalga oshirishda uni moliyaviy jihatdan BAA va Saudiya qo‘llab-quvvatlar ekan, siyosiy jihatdan Misr, Fransiya va Rossiya qo‘llab-quvvatladi.¹

Liviya-dagi ichki nizolar va beqarorlik holatidan foydalanib islomiy jangari guruhlar ham tuzildi. Jumladan, shulardan biri Saudiya Arabistoni tomonidan qo‘llab-quvvatlangan Medhali Salafiylari bo‘lib, ular dastlab BMT tan olgan hukumat tarafida harakat qilgan bo‘lsa, keyinchalik general Xaftarning 2014-yil Tripoliga hujumi paytida uning tomoniga o‘tib ketdi. Vahhobiylar oqimiga amal qiluvchi Medhali Salafiylari bu paytda Sirta shahrini egallab olgan edi. Sirta shahri neft tashuvchi strategik port shahar bo‘lganligi Medhali Salafiylarning Xaftar tomoniga o‘tib ketishi generalning salohiyatini yana kuchaytirdi.² Xaftar orqali Liviya neftlaridan o‘z ulushini olish Misrni ham quvontirmoqda.

Boshqa shunday jangari guruhlardan yana biri Al-Qoidaga yaqin ekanligi ilgari surilgan Misrata shahar jangarilaridan tashkil topgan “Liviya G‘arbiy Mudofaasi” bo‘lib, ular 2014-yil 3 iyulda Zintan qabilasiga qarshi Zintan harbiylari nazoratidagi Tripol aeroportini qo‘lga kiritish uchun “Liviya oqshomi” nomi ostida hujum uyushtirdi. Shuningdek, ISHIDning Suriyada paydo bo‘lishi bilan Liviya-dagi ham faoliyat ko‘rsatib Derna shahrini egallab oladi. Ammo, 2017-yilga kelib Milliy kelishiv hukumati Al-Sarax qo‘shinlari Sirte, Misrata, Derna shaharlarini islomiy jangari guruhlardan (salafiylar, al-Qoida va ISHIDdan) tozalaganini ma’lum qildi.³

Yana bir islomiy jangari guruh mamlakat sharqida paydo bo‘lgan va Xaftarga qarshi kurash olib borgan Ansor ash-Sharia guruhi ham bor edi. Ansor ash-Sharia 2012-yilda AQShning Bengazidagi konsulxonasiga hujum qilgan va bosh konsul hamda uch diplomatni o‘limiga ham sabab bo‘lgandi. Bengazi va Tobruk uchun kurashlarda katta yo‘qotishlarga uchragan Ansor ash-Sharia 2017-yil may oyida o‘z faoliyatini tugatganini ma’lum qildi. Shunday qilib, 2017-yilga kelganda Liviyaning g‘arbi ham sharqi ham turli

¹ Batafsilroq ma’lumotlar uchun manbalar: Barak Barfi, “Khalife Haftar: Rebuilding Libya from the Top Down”, The Washington Institute for Near East Policy, 2014, vol: 2, pp. 2-3; Sticker V. How armed groups are plundering Libya’s banks. The Middle East Eye. <https://www.middleeasteye.net/news/how-armed-groups-are-plundering-libyas-banks>, 11.04.2017; The Middle East Eye. US Accuses UAE of Funding Russian Mercenaries in Libya. The Middle East Eye. <https://www.middleeasteye.net/news/uae-libya-russia-us-accuses-funding-mercenaries>, 1.12.2020; Kamel M. Libya: UN report reveals Haftar’s botched mercenary plan. Africa Report. <https://www.theafricareport.com/29592/libya-how-marshall-haftars-mercenaries-have-fallen-into-the-ridicule/> Ma’lumot olingan sana: 10.06.2020.

² Warfalli A. Libyan commander Haftar’s forces say they have taken Sirte. Reuters. <https://uk.reuters.com/article/uk-libya-security-idUKKBN1Z51L0>, 06.01.2020.

³ Abdelsalam Mohamed Elhudairi and Hüseyin İşıksal, The Role of ISIS as a Religious Terrorist Group in the Instability of Libya in the Post-Gaddafi Era: The Case of Sirte. Religions, 13(516), 2022, pp. 1-21.

diniy jangari guruhlardan (salafiylar, al-Qoida, IShID, Ansor ash-Sharia va boshqalardan) tozalangan bo'ldi.¹

Biroq, mamlakatda qo'shhokimoyatchilik davom etmoqda va ikki bir-biriga raqib kuchlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash hali ham davom etmoqda. Birinchisi, 2014-yil saylovlardan keyin o'rta chiqqan kelishmovchiliklarni tinch yo'l bilan hal qilish uchun Tripoli va Tobruk vakillarining Marokashda o'zaro kelishuvi orqali tuzilgan va BMT tomonidan tan olingan Milliy kelishuv hukumati va bosh vazir al Sarach, ikkinchisi general Xaftar. Al-Sarach hukumatini BMT tan olishi bilan birga, uni Turkiya, Qatar va qisman Germaniya qo'llab-quvvatlamogda. AQSh, Britaniya va Italiya kabi davlatlar bu masalada betaraf holatida. General Xaftarni qo'llab-quvvatlovchi tashqi kuchlar (BAA, Saudiya Arabistoni, Misr, Fransiya va qisman Rossiya va Xitoy) ko'p bo'lishiga qaramasdan bugungacha (ya'ni 2022-yil holatigacha) Liviyada to'liq hokimiyatni qo'lga kiritish olmadi.

Albatta, Xaftarning kuchi hozir ham ancha yuqori. U 2019-yil mamlakatni 90 foizida nazoratni o'rnatgandi, biroq poytaxt Tripolini qo'lga kiritish harbiy amaliyotidan biroz oldin ya'ni 2019-yil noyabrda al-Sarach hukumatiga Turkiyaning harbiy yordami vaziyatni o'zgartirdi. Qatarning moliyaviy, Turkiyaning harbiy yordami bilan al-Sarach qo'shinlari nafaqat Xaftarning hujumini qaytardi, balki Tripolinining janubida joylashgan Vutiya, Tarhuna, Bani Valid yashash manzillari, Tunisga chegaradosh dengizbo'yi hududlarni ham qaytadan qo'lga kiritdi.²

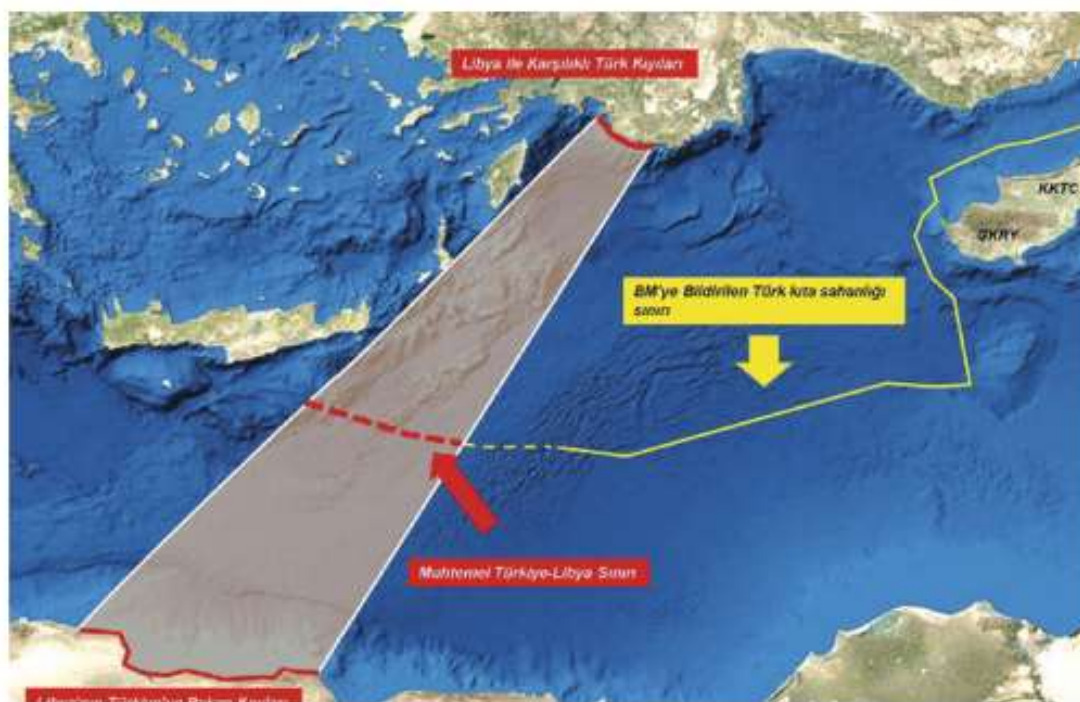
Turkiyaning al-Sarachni himoya qilishda geosiyosiy va geoiqtisodiy manfaatlari yotibdi. Geosiyosiy jihatdan Yaqin Sharqda BAA, Saudiya va Misr uchligiga qarshi Qatar va Turkiya ittifoqi o'rin olgan bo'lsa, geoiqtisodiy jihatdan O'rta Yer dengizi bo'ylab o'tadigan energetik va tijoriy tarmoq ustidan nazoratni qo'lga kiritish (3-rasmga qarang) va bu yo'lda unga raqib Isroil-Yunoniston-Misr va Fransiya hamkorligini muvozanatlash, kuchayib ketishini oldini olishdir. Chunki, Isroil-Yunoniston-Misr va Fransiyaning O'rta Yer dengizi bo'yicha hamkorligi Turkiyaning iqtisodiy manfaatlariga jiddiy ziyon keltirishi mumkin.³

¹ Ansar al-Shariah (Libya) was a Salafi-Islamist militant organization operating in Libya. July 2018, <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/ansar-al-shariah-libya>

² Murat Aslan, Libya's enduring ambiguity: to abstract a single correct from many faults, and an outcome from impasse. Turkish Journal of Political Science, vol. 4, issue 1, 2021, pp. 1-20.

³ Sigvart Nordhov Fredriksen and Zenonas Tziarras, The Libya Conflict and its Implications for the Broader Region. Peace Research Institute Oslo (PRIO), Report 4/2020.

3-rasm. Turkiya va Liviya Milliy kelishuv hukumati (GNA) o'rtasida O'rta Yer dengizi bo'yicha kelishuv

The Turkey-GNA deal according to Turkish media. Source: <https://www.yenisafak.com/>

Yuqorida ko'rib chiqqanimizdek, Liviya muammosi bugun liviyaliklarning istak-xohishi va umidlarini hisobga oladigan emas, balki tashqi kuchlarning manfaatlarini ko'zda tutuvchi maydon bo'lib qoldi. Xalqaro ekspertlar Liviyaning doimiy parchalanishidan xavotir bildirishda davom etmoqda, chunki qurolli jangari guruhlar mamlakatni siyosiy va qabilaviy chegaralar bo'yicha bo'lishga urinishlari davom etmoqda. Bundan tashqari, birlamchi boshqaruv organi mavjud emasligi sababli migratsiya va odam savdosi muammoliligicha qolmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochqinlar bo'yicha agentligining hisob-kitoblariga ko'ra, davom etayotgan janglar natijasida Liviya 217 mingdan ortiq odam o'z uyini tashlab ketgan va 1,3 millionga yaqin kishi gumanitar yordamga muhtoj.¹

Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti (OPEK) a'zosi bo'lgan Liviya neft daromadlari Liviya umumiy eksportining 80 foizdan ortig'ini tashkil qiladi. Qurolli guruhlar neft konlari ustida jang qilishda va ishlab chiqarishni cheklashda davom etar ekan, mamlakat o'zini iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladimi, degan xavotirlar ham ortmoqda.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Liviya qabilalar o'rtasidagi mojarolar, hokimiyat uchun kurash, diniy guruhlariga ayrilishi, hukumatning korrupsiyalashganligi va nepotizmning yoyilishi, aholining siyosiy

¹ Thomas M. Hill, Four Things to Know About Libya's Conflict and Foreign Interference, July 8, 2020 <https://www.usip.org/publications/2020/07/four-things-know-about-libyas-conflict-and-foreign-interference>

savodxonligi yetarli emasligi, mamlakatning tarixan uchga bo'linishi (Tripolitanya, Kirenaika, Fezzan) va bir butun davlat bo'la olmasligi 2011-yilgi "arab bahori" natijasida jiddiy ichki nizo va fuqarolar urushi girdobiga tushdi. Katta miqdorda neft zaxiralariga egaligi, O'rta Yer dengizi bo'yida joylashganligi geosiyosiy va geoiqtisodiy manfaatlaridagi tashqi kuchlarning mojaroga aralashishiga va muammoning yanada murakkablashishiga olib keldi. Yaman va Suriya misolida bo'lganidek, Liviya misolida ham ko'rishimiz mumkin bo'lgan xususiyat ichki nizolar tashqi kuchlarning vositasi va manfaatlari to'qnashgan hamda proxy urushlarini olib boradigan maydonga aylanishi vaziyatni yanada izdan chiqarmoqda. Bundan esa oddiy xalq a'zob chekmoqda. Liviya misolida minglab odam o'ldi, milliyonlab odam gumanitar inqirozga uchradi.

Mavzuga oid savollar:

1. Senussiylar harakati haqida nimalarni bilasiz?
2. Liviyaning bir butun davlat bo'lishidagi qanday muammolar bor?
3. Muammar al-Qaddafiy hokimiyatga qanday kelgan edi?
4. Muammar al-Qaddafiy davrida Liviya ijtimoiy-iqtisodiy holati qanday edi?
5. "Arab bahori"dan keyin Liviyada nima bo'ldi va ichki nizo qanday boshlandi?
6. Muammar al-Qaddafiy nima uchun ichki nizoni bartaraf qila olmadi?
7. General Xalifa Xaftar kim?
8. Liviya mojarosida BMTning ishtiroki qanday?
9. Liviyada diniy jangari guruhlar haqida nimalarni bilasiz?
10. Liviya ichki nizosida tashqi kuchlarning ta'siri va manfaatlari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?

11-MAVZU. SURIYA MOJAROSI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Suriyaning qisqacha tarixi

2. 2011-yil Suriyada ichki nizolarning boshlanishi va fuqarolar urushi

Tayanch tushunchalar va iboralar: Suriya mojarosi, fransuz mandati, Baas partiyasi, Birlashgan Arab Respublikasi, alaviylar, “Musulmon Birodarlar”, Ozod Suriya Armiyasi.

Suriyadagi mojaro 2011-yilda mintaqaning boshqa joylarida yuz bergan “arab bahori”dan ilhomlangan bir qator yoshlar 2011-yil mart oyida mamlakatning janubiy-g‘arbida joylashgan Dera shahrida devorlarga siyosiy yozuvlarni yozib ketishi va xavfsizlik kuchlari tomonidan ularni qo‘lga olib qiynoqqa solinishi va bir muddatga qamab qo‘yishi natijasida ushbu bolalarni ozod qilishni talab qilib chiqqan xalqqa nisbatan kuch ishlatar organlarning qattiq munosabati mamlakat bo‘ylab turli namoyishlarga sabab bo‘lishi ortidan boshlandi.¹ Dastlab tutqundagi bolalarni ozod qilishni talab qilib chiqqan xalq keyin siyosiy islohotlarni talab qila boshladi. Prezident Asad bu vaziyatga birinchi navbatda islohotlar bilan javob berdi. U ko‘plab siyosiy jinoyatchilarni ozod qildi, hukumatni tarqatib yubordi, 48 yillik favqulodda holatni tugatdi va mamlakat shimolida yashovchi etnik guruhlarining (kurd va turkamanlar) fuqarolik olishini osonlashtirishini (garchi amalga oshmagan bo‘lsada) ma’lum qildi.² Biroq xalq tinchimadi. Vaziyat keskin yomonlashib etnik va diniy (mazhab) qarama-qarshilikka aylanib ketdi, bu esa fuqarolar urushining kuchayishi bilan birgalikda, xalqaro (tashqi) kuchlarning o‘zaro proxy urushining (O‘z mohiyatiga ko‘ra, proksi urush (ing. Proxy war) - bu chet el davlati - mojaroning uchinchi tomonidan-qo‘zg‘atiladigan yoki uning faol resurs, siyosiy va harbiy yordami bilan olib boriladigan fuqarolar urushi), turli terroristik tashkilotlar, jangari guruhlarining qurilishi va bir-biri bilan qurolli to‘qnashuvining kuchayishiga olib keldi. Suriya mojarosi XXI asrning eng fojiali va qonli nizosiga aylanganini e’tirof etayotgan tadqiqotchilar mojaroning Dera shahridagi bir nechta bolani devorga yozib ketgan so‘zlari bilan bunchalik

¹ Syrian Civil War. By The Editors of Encyclopaedia Britannica, Last Updated: Oct 20, 2022, <https://www.britannica.com/event/Syrian-Civil-War/Uprising-in-Syria-2011>

² BBC News, “Syria Profile: Timeline”, May 6, 2016, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14703995>

tus olmaganini, balki mamlakat tarixidagi jarohatlarning birdan o‘z aksini ko‘rsatganini ta’kidlashmoqda.¹

1-rasm. Suriyaning siyosiy xaritasi

Suriyaning qisqacha tarixi

Birinchi jahon urushi paytida 1918-yil inglizlar tomonidan qo‘llab-quvvatlangan amir Faysal boshchiligidagi arab qo‘shinlarining Damashqqa kirishi bilan 400 yillik Usmonli turklarning hukmronligi yakunlanadi. Amir Faysal hozirgi Suriya va Livanni o‘z ichiga olgan hududda o‘zini qirol deb e‘lon qildi. Biroq, urushning tugashi va 1920-yilda San-Remo konferensiyasi bilan mintaqa inglizlar va fransuzlar o‘rtasida taqsimlandi. Suriya ustidan nazoratni o‘z qo‘liga olgan fransuzlar tez orada qirol Faysalni mamlakatni tark etishga majbur qildi. Bu voqea, shuningdek, Suriyadagi Fransiya mandatining boshlanishini ham belgiladi. 1930-yil 14 mayda Fransiya mandatidagi Suriya davlati Suriya Respublikasi deb e‘lon qilindi va Fransiya Oliy komissari tomonidan Suriyaning yangi konstitutsiyasi taqdim qilindi. Suriyani 26 yil (1920-1946-yillar) boshqargan Fransiya mandati Suriyani 3 muxtor qismga (alaviy, druz va suriya) ajratdi.²

Bu qismlardan biri mamlakatdagi muhim ozchilik guruhlaridan biri bo‘lgan druzlarga, ikkinchisi esa alaviylarga katta imkoniyat berdi.

¹ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, yuqoridagi manbalar. Afret, Y. B., “The Social and Political Roots of the Syrian Revolution”, 2016, <http://en.daam.org.il/?p=774>

² Dostal J. M. Syria and the Great Powers (1946-1958): How Western Power Politics Pushed the Country Toward the Soviet Union. Syria Studies, 7(4), 2015, pp. 7-56.

Muxtoriyat berilgan ozchiliklar ko'pincha fransuzlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan va bu yo'l bilan o'sha davrning mafkuraviy qarashlaridan biri bo'lgan arab millatchiligining oldini olishga harakat qilingandi. Ammo bu holat mamlakatda ko'pchilikni tashkil etuvchi sunniylarga nisbatan bosim muhitini keltirib chiqardi va bu ozchilik guruhlar bilan sunniy ko'pchilik o'rtasida adovatning kuchayishiga olib keldi.¹ Shunday bo'lsa-da, fransuz mandatiga qarshi kurashda ular birlashar va mustaqillik uchun harakat qilardi. 1946-yil Fransiya armiyasining mamlakatni to'liq tark etishi bilan Suriya mustaqil davlat bo'ldi.

Suriyaliklarning birlashib mustaqillik uchun harakati 1947-yilda Damashqda Baas partiyasini qurilishiga olib keldi. Asoschilari Mishel Aflaq (xristian), Salah-ad-Din al-Bitar (sunnii musulmon) va Zeki al-Arsuzi (ateist) tomonidan qurilgan Baas partiyasi suriyaliklarning g'oyaviy birlashuvini kuchaytirdi. Partiyaning asosiy mafkurasida arab millatchiligi, arab sotsializmi, panarabizm va militarizmning uyg'unligi edi.² Bu g'oya asosida 1958-yilda Suriya va Misr birlashib, Birlashgan Arab Respublikasini tuzdilar. Misr prezidenti Jamol Abdul Nosir davlat boshlig'i bo'ldi. Biroq, Nosir unga qarshi fikr va tanqidlarning ortishi bilan Baas partiyasiga qo'shib boshqa barcha partiyalarni tugatilishini talab qildi. Natijada, Baas a'zosi bir guruh harbiylar 1963-il davlat to'ntarishini amalga oshirib o'z hokimiyatlarini mustahkamlaydi.

Shu o'rinda aytish kerakki, 1963-yilgacha Suriyada bir nechta (1949, 1954 va 1961-yillarda) davlat to'ntarishi bo'lgan va ushbu davlat to'ntarishlarini sunniy musulmon bo'lgan harbiylar amalga oshirgan. Bu o'sha paytda mamlakatda sunniy musulmon bo'lgan harbiylarning mavqeyi va ta'siri kuchli bo'lganligini ko'rsatadi. Ammo, sunniy musulmon harbiylarning bir-biri bilan hokimiyat uchun talashishi xavfsizlik va mudofaa organlariga alaviylarning kirib kelishi va mavqeyining o'sib borishiga zamin tayyorlaydi.³

Kelib chiqishi alaviy bo'lgan Hofiz Asad talabalik chog'ida Baas partiyasiga qo'shiladi. 1963-yilgi davlat to'ntarishi paytida Suriya havo kuchlarida leytenant bo'lgan Asad, to'ntarishidan so'ng Suriya havo kuchlariga rahbar etib tayinlanadi. 1966-yildagi navbatdagi davlat to'ntarishidan keyin u mudofaa vaziri etib tayinlandi.⁴ Bu vaqtda u 35 yoshda edi. Shu paytdan boshlab mamlakatda tobora mavqeyi oshib

¹ Dostal J. M., 2015, o'sha manba.

² John Galvani, Syria and the Baath Party. MERIP Reports, No.25, Feb. 1974, pp. 3-16, <https://www.jstor.org/stable/3011567>

³ Hinnebusch R., Syria: From 'authoritarian upgrading' to revolution? International Affairs 88(1), 2012, p. 96.

⁴ Hinnebusch R., From Westphalian Failure to Heterarchic Governance in MENA: The Case of Syria. Small Wars & Insurgencies, 29:3, 2018, pp. 391-413.

borayotgan Asad, 1970-yil qurolli kuchlar bosh qo'mondoni Saloh Jadidni ag'darib, ham Baas partiyasini hamda mamlakat rahbari bo'ldi.¹ 1970-yil davlat to'ntarishi bilan hokimiyatga kelgan H.Asad 2000-yil vafot etgunicha mamlakat prezidenti bo'ldi. Rahbarligining dastlabki yillarida Hofiz Asad Baas partiyasining davlat va jamiyat ustuni (rahbari) sifatida o'ziga xos mavqega ega ekanligini e'lon qildi va avtomatik ravishda mamlakatdagi boshqa siyosiy partiyalarni noqonuniy deb e'lon qildi. Asad Baas partiyasining dunyoviy mafkurasini alaviy ozchilikni shtatdagi muhim lavozimlarga olib chiqish imkoniyati sifatida ko'rdi va bu orqali o'zi uchun kadrlarni ta'minlash strategiyasini amalga oshirdi.²

1970-yilda Asad hokimiyatga kelgach, mamlakatda kuchayib borayotgan keskinlik asta-sekin shiddatli isyonga aylana boshladi. Bu nizolarning asosiy ishtirokchilari alaviy Asad rejimining hokimiyatini shubha ostiga qo'ygan sunniy "Musulmon Birodarlar"dir. Suriya "Musulmon Birodarlar"i tashkiloti 1946-yilda tashkil topgan. O'sha davrda unga asosan hurmatga sazovor yer egalari yoki savdogarlar qo'shilgandi, shunga qaramay, parlamentda islomchilarning o'rnini juda kam edi. Yangi tuzumning qudratli odamlari asosan musulmon ozchilik bo'lib, ular asosan qishloqlaridan kelgandi. "Musulmon Birodarlar" a'zolari, aksincha, shaharlik sunniy o'rta sinfdan iborat edi.³

1960-yillarda Baas to'ntarishi bilan o'z faoliyatini asosan yashirincha davom ettirgan "Musulmon Birodarlar", 70-yillarda Yaqin Sharq mintaqasida ko'tarilgan islomiy harakatlar fonida o'z kuchlarini mustahkamladi. Hali prezidentligining dastlabki yillaridayoq Hofiz Asadga "Musulmon Birodarlar" va boshqa sunniylarning mamlakatni Islomiy respublika deb e'lon qilish talablarini qo'ydi. Ammo, Hofiz Asad bunga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Shunga qaramay, Asad davlat rahbari musulmon bo'lishi kerak, degan talabni mamlakat konstitutsiyaga kiritdi. Chunki, mamlakatda nufuzli mavqelarga ega xristian druzlari ham bor edi. Qolaversa, tadqiqotchi Nguyenga ko'ra, Hofiz Asad hokimiyatga kelgach, amalda sunniylikni targ'ib qilgan. Misol uchun, u alaviy shaharlarida masjidlar qurgan, jamoat oldida namoz o'qigan va odamlarni ham xuddi shunday qilishga chaqirgan.⁴ Biroq, bu o'zgarishlar "Musulmon Birodarlar"ning radikallasuvi va jangari guruhlarini tuzishi, Asadga qarshi suiqaasd qilish va norozilik namoyishlari qilishlarini oldini

¹ Harvard Divinity School, The Ba'ath Party in Syria, <http://rlp.hds.harvard.edu/faq/baath-party-syria>

² Hinnebusch R., 2012 va 2018, o'sha manbalar.

³ Pierret T., The Syrian Baath Party and Sunni Islam: Conflicts and Connivance. Crown Center for Middle East Studies, No 74, 2014, p. 2.

⁴ Nguyen P. M., Syrian Alawites: Their History, Their Future, 2015, <http://theislamicmonthly.com/syrian-alawites-their-history-their-future/>

ololmadi.¹ Buning sababi sifatida Asadni alaviy ekanligiga urg‘u qaratish juda bosh yoki bir yoqlama qarash bo‘ladi. Bizningcha, buning sababi o‘sha paytdagi ikki qutbli dunyoda sotsializm va kapitalizm o‘rtasida kurash ketar ekan, H. Asad sotsializm yo‘lini tanlagani va SSSR bilan yaqinligi tufayli unga qarshi tarafdagi kapitalistlarning (burjuva sinf, yani yer egalari, savdogarlar, mulkdorlar va b.) Asad rejimiga qarshi fitnalarda “Musulmon Birodarlar” va boshqa sunniy musulmonlardan vosita sifatida foydalanganligi ko‘zga tashlanadi. Qolaversa, Sovetlarning Afg‘onistonga harbiy harakati, 1979-yil Eron inqilobi bilan bir vaqtlarda Suriyada “Musulmon Birodarlar”ni xatti-harakatining kuchayishini ko‘rish mumkin. Jumladan, 1979-yilda “Musulmon Birodarlar”ning a‘zolari Halab (Aleppo)da 80 dan ortiq quolsiz bo‘lgan harbiy maktabning yosh o‘quvchilarini o‘ldiradi. 80-yillar boshida Suriyaning shimolida joylashgan yana o‘sha Halab va Xamada norozilik namoyishlarini kuchaytiradi. Bu voqeadan keyin Asad 1980-yilda yangi qonun qabul qildi va “Musulmon Birodarlar”ning a‘zosi bo‘lishni og‘ir jinoyatlar qatoriga kiritadi. 1982-yilda Xamada o‘n minglab odamlarning o‘limi bilan yakunlangan jiddiy norozilik namoyishining bostirilishi bilan “Musulmon Birodarlar”ning a‘zolari mamlakatni tark etishga majbur bo‘ldi.²

2000-yil Hofiz Asadni vafot etishi bilan uning o‘rniga Londonda o‘qib keyin o‘sha yerda tish doktori bo‘lib yurgan o‘g‘li Bashar Asad Suriyaga qaytib keladi va prezident bo‘ladi. 2000-yil may oyida Bashar Asad hokimiyatga kelganida, ko‘pchilik bu o‘zgarishni ijobiy o‘zgarish sifatida olqishladi. Yosh prezidentning G‘arbda ta’lim olgani va bu ta’lim samarasi uning har bir harakatida ko‘rinib turishi ham bunga katta hissa qo‘shadi.³

Darhaqiqat, Asad prezidentlik inauguratsiyasidagi nutqida iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, korrupsiyaga qarshi kurashish va Suriyaning o‘ziga xos noyob demokratik tajribasini yaratish kabi ko‘plab keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirishga va‘da berdi. Asad otasining so‘nggi yillarida modernizm va internet tarafdori sifatida namoyon bo‘lgan edi. Misol uchun, u buni namoyishi sifatida “Suriya kompyuterlar jamiyati”ni tuzgandi. U hokimiyatga kelganidan keyin ko‘plab siyosiy mahbuslarni ozodlikka chiqishi va 30 yildan ortiq vaqt ichida birinchi mustaqil gazetalar nashr etilishi ko‘p vaqt talab etmadi. Demokratik

¹ Hinnebusch R., 2012, o‘sha manba.

² Dara Conduit, The Syrian Muslim Brotherhood and the Spectacle of Hama. Middle East Journal, Vol. 70, No. 2, SPRING 2016, pp. 211-226.

³ Hinnebusch R., 2012, o‘sha manba 95-bet.

islohotlarni qo'llab-quvvatlovchi bir guruh ziyolilarga hatto ommaviy yig'ilishlar o'tkazishga, bayonotlar bilan chiqishga ruxsat berildi.¹

Umuman olganda, Bashar Asadning neo-liberal islohotlari mamlakat uchun ijobiy ta'siri ham bo'ldi. Xalqaro valyuta jamg'armasining 2006-yilgi hisobotida, Suriyaning iqtisodiy ahvolini "barqaror, ammo turg'un iqtisodiyot" deb ta'riflagandi.² 2011-yilgi mojarodan oldin suriyaliklarning yalpi ichki mahsuloti aholi jon boshiga 5000 dollarni tashkil qilardi.³ Bu ko'plab davlatlarga qaraganda mamlakat iqtisodini yomon holatda bo'lmaganini ko'rsatadi. Shunday bo'lsada, 2008-yil boshlangan global moliyaviy inqiroz butun dunyoga ta'sir qilganidek Suriyaga ham o'z ta'sirini ko'rsatgandi. Investitsyalarning kamayishi, mamlakat iqtisodiyotida 3-o'rinda turuvchi turizm sektoridagi pasayish va bunga 2006-yildan 2010-yilgacha bo'lgan rekord darajadagi qurg'oqchilik ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni yanada kuchaytirdi. Noto'g'ri boshqariladigan qishloq xo'jaligi yerlari ekinsiz qoldi va ko'plab fermerlar shaharlarga ko'chib o'tdi, bu esa ishsizlikning keskin o'sishiga olib keldi. Hammasidan ham eng yomoni mamlakat boyligi kamchilik elita qo'lida, asosan alaviy jamiyati va Asadlar oilasida toplangandi.⁴

Bundan tashqari, siyosiy jihatdan "Musulmon Birodarlar" va boshqa sunniy islom guruhleri o'z faoliyatini yashirin ko'rinishda bo'lsa ham davom ettirib kelgandi. Bashar Asad ham otasi kabi muxolifat faoliyatiga izin bermaslik bilan birga, 1970-yil e'lon qilingan va butun mamlakat bo'ylab o'rnatilgan favqulodda holat rejimini saqlab qolgandi. Mamlakat shimolida yashovchi kurdlar, turkamanlar kabi etnik ozchiliklar Bashar Asad davrida ham fuqarolikka ega bo'la olmagandi.⁵ Shuningdek, mamlakat armiyasida itoat va sadoqatning yo'qligi mamlakat tarixida ko'plab davlat to'ntarishlarning sodir bo'lishiga olib kelgan bo'lsa, 2011-yilgi noroziliklarda birlashib harakat qilish o'rniga, bo'linib bir-biriga qarshi urushi ichki nizoni kuchaytirish bilan birga, turli terror va jangari guruhlarining shakllanishiga va mamlakat xavfzislik tizimini tubdan izdan chiqarishiga olib keldi.

¹ BBC News, "Syria Profile: Timeline", May 6, 2016, o'sha manba.

² IMF, "Syria Arab Republic: Selected Issues", IMF Country Report, Number 06-295, 2006, p.29.

³ Polk W. R., Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad, 2013, <http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>

⁴ Afret, Y. B., 2016, o'sha manba.

⁵ Polk W. R., 2013.

2011-yil Suriyada ichki nizolarning boshlanishi va fuqarolar urushi

“Arab bahori” 2010-yil dekabr oyida tunislik meva sotuvchisining korrupsiyani qoralab o‘zini-o‘zi yoqib yuborishi bilan boshlandi. Uning xatti-harakatlari Tunisda, keyinroq Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada norozilik namoyishlarini keltirib chiqardi va Tunis, Misr va Yamanning uzoq yillik rahbarlarini iste’foga chiqishga majbur qildi. Suriyaning janubi-g‘arbidagi Dera shahrida yashovchi o‘n besh nafar o‘g‘il bolalar ilgari tasavvur qilib bo‘lmaydigan bu voqealardan ilhomlanib, 2011-yil mart oylarida maktab devoriga: “Odamlar rejim o‘zgarishini xohlaydilar” deb yozib ketadi. Ular hibsga olinadi va qiynoqqa solinadi. Ularning orqasida to‘plangan namoyishchilar politsiya bilan to‘qnashadi va shu tariqa namoyish boshqa shaharlarga Damashq, Xama, Xomsga yoyiladi. Namoyishchilar dastlab oddiy talablar bilan chiqdi: siyosiy mahbuslarni ozod qilish, yarim asrlik favqulodda holatni tugatish, kengroq erkinliklar berish va korrupsiyaga chek qo‘yish.¹ Bashar Asad ushbu talablarni bajarishga va’da berdi va hukumatni tarqatib yubordi. Biroq, namoyish tinmadi.

Dera shahrida namoyishlarning kuchayishi 2011-yil aprel oyi oxirida Suriya armiyasi tanklar bilan shaharni qamal qilishga olib keladi. To‘qnashuvlarda tinch aholi orasida qurbonlari soni oshdi, aholi o‘n bir kun davomida oziq-ovqat, suv, dori-darmon, telefon va elektr ta’minotidan uzildi. Xalqaro hamjamiyatning bosimi ortidan rejim ba’zi masalalarda yon bosdi, lekin boshqa shaharlarda Deraning ko‘rinishini takrorlaydigan rejimga qarshi ba’zi muxoliflariga qarshi qurol ishlatish bilan namoyishlarini kuchaytirdi. Qishloqlarda va shaharlarda mahalliy muvofiqlashtiruvchi qo‘mitalar tashkil etildi. Dastlab rejimga qarshilik ko‘rsatishni tashkil qilish uchun tuzilgan ushbu qo‘mitalar ko‘pchiligi davlat boshqaruvi va xizmatlar ko‘rsatish funksiyalarini o‘z zimmlariga oldilar.

Namoyishlarning kuchayishi va ikki oyda minglab odamlarni o‘lishi armiya ichida bo‘linishga sabab bo‘ldi. Boshqa tomondan, armiya ichida yetarlicha tartib va sadoqat yoq edi. Natijada, 2011-yil iyul oyida Asad armiyasidan bir guruh harbiylar ajralib chiqdi va Ozod Suriya Armiyasi (inglizcha qisqacha FSA – Free Syrian Army) tuzilganini e’lon qildi. Oradan ko‘p o‘tmay Turkiyadan yordam va boshpana so‘ray boshladi. Shunga qaramay, zamonaviy qurollangan FSA o‘zining bo‘shashgan koalitsiyasini markazlashtirilgan qo‘mondonlikka va nazorat ostiga

¹ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, o‘sha manbalar.

olishga kirishdi. Chunki, FSAning harbiylari ko‘pincha o‘z operatsiyalarini muvofiqlashtirmasdi va ba’zida ular o‘zlarining turli mintaqaviy homiylarini aks ettiruvchi raqobatdosh manfaatlarga qarab harakat qilardi. Resurslarning etishmasligi tufayli ular vaqti-vaqti bilan o‘zlariga himoya qilish vazifasi yuklangan aholini o‘lja qilar va ularni talon-taroj qilardi. FSAning fuqarolik analogi ham 2011-yilning yozida Istanbulda yaratildi va nomini Suriya Milliy Koalitsiyasi (SNC) deb nomladi va o‘zlarini Suriyaning surgundagi hukumati ekanligini da’vo qildi.¹ Shuningdek, AQSh, Turkiya va Fors ko‘rfazi arab davlatlari hamkorlik kengashi tez orada SNCni “Suriya xalqining qonuniy vakili” sifatida tan oldi.² Xatto, Turkiyaning yuqori mansab egalari “Shomda (Damashqda) yaqin kunlarda borib namoz qilamiz”, degan ambitsiyoz gaplar bilan chiqish qildi. Biroq, ushbu ambitsiya keyinchalik Turkiyaga juda qimmatga tushishini tasavvur ham qila olmagandi.

FSA va uning vorisi Milliy koalitsiya o‘zining jangari guruhleri va boshqa muxolifat kuchlariga sezilarli diplomatik yoki moddiy yordam bera olmadi va rejimning Suriyadagi ko‘plab muxoliflari SNCga qonuniylik bermadi, ya’ni ko‘pchiligi uni tan olmadi. Raqib koalitsiyalar ko‘paya boshladi va FSA jangarilari Fors ko‘rfazi donorlarining mablag‘lari va qurollari tufayli rejimga qarshi jang maydonida katta muvaffaqiyatlarga erishgan islomchi brigadalarga o‘tib ketdi.³ Shunday guruhlardan biri 2011-yil o‘rtalarida Suriyadagi tartibsizlik va nazoratsizlikdan foydalanib mamlakat qamoqxonalaridan qochgan islomiy jangarilar tomonidan tuzilgan “Ahrar ash-Sham” kabi ekstremistik guruh edi.⁴

Shuningdek, Suriyadagi “Al-Qoida” jangarilari 2012-yil yanvarida “Jabhat an-Nusra” nomli terror guruhni tuzdi va o‘zini Suriyadagi “Al-Qoida”ning filiali deb e’lon qildi. Shu yilning fevral oyida “Al-Qoida” rahbari Ayman al-Zavohiriy (2022-yil avgustda o‘ldirilgan) butun mintaqadagi sunniylarni rejimga qarshi “jihod”ga qo‘shilishga chaqirdi. “Jabhat an-Nusra” jang maydonida raqib muxolifat guruhlariga qaraganda ko‘proq muvaffaqiyatga erishgani uchun suriyalik va xorijdan yollangan jangarilarni jalb qila oldi.⁵

¹ Aron Lund, ‘The Free Syria Army Doesn’t Exist’, Syria Comment, 16 March 2013, <http://www.joshualandis.com/blog/the-free-syrian-army-doesnt-exist/>

² Hassan Hassan, ‘Syria: The View from the Gulf States’, European Council on Foreign Relations, 13 June 2013, https://ecfr.eu/article/commentary_syria_the_view_from_the_gulf_states135/

³ Aron Lund, 2013.

⁴ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, o‘sha manbalar.

⁵ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, o‘sha manbalar.

2013-yil aprel oyida Iroqdagi “Al-Qoida” qoldiqlari orasidan Abu Bakir Bag‘dodiy boshchiligida o‘zini “Iroq va Shom Islom Davlati” (IShID) deb atagan terror guruhi paydo bo‘ldi va u o‘zining shafqatsizligi bo‘yicha hatto “Jabhat an-Nusra”ni ham ortda qoldirdi. Bir necha oy ichida uning kuchlari Suriya sharqi va Iroq g‘arbini qamrab olgan hududda nazorat o‘rnatdi. “Islomiy davlat” va boshqa ekstremistik guruhlarining hukmronligi mazhablararo nizolarni avj oldirdi va “Islomiy davlat” hududida yashovchi tinch aholi, masalan, FSA va hukumat tarafdori bo‘lgan guruhlar nazorati ostida yashovchi fuqarolar vahshiy zo‘ravonlikka uchragani ma’lum bo‘ldi.¹

IShIDning 2014-yilda Suriyaning Turkiya chegarasiga yaqin strategik ahamiyatga ega kurd shahri Kobaniga hujum qilishi va uni qamal qilishi mojaroning burilish nuqtasi bo‘ldi. Kurd xalq himoyasi bo‘linmalarining (YPG - inglizchasi) shaharni himoya qilishi ushbu guruhning “Islomiy davlat”ga qarshi samaradorligini ko‘rsatdi. AQSh kuchlari kurdarga “Islomiy davlat” jangarilarini Kobanidan siqib chiqarishga yordam berdi va YPG boshchiligidagi Suriya Demokratik kuchlariga (SDF - inglizchasi) harbiy va havodan yordam berishda davom etmoqda. Kurdlar Suriya shimolidagi de-fakto avtonom hududni birlashtirish uchun kurashdi, bu esa ularni arab muxolif guruhlariga ham do‘st, ham dushmanga aylantirdi. Vaqt o‘tishi bilan YPG ustuvorligi mamlakat shimolidagi kurdlarni Rojava (G‘arbiy Kurdiston) deb ataydigan mintaqadagi avtonom kurd kantonlarini birlashtirishga o‘tdi.²

Bunday tebranishlar va xaosda Bashar Asad rejimi Suriyaning katta qismini jangari guruhlariga taslim qildi. Damashq va yana bir necha kam sonli aholiga ega shahardan tashqari hududining 80 foizini nazorat qila olmay qoldi (4-rasmga qarang). Biroq, Asad hokimiyatini saqlab qoldi. Ortib borayotgan talofatlar va armiya safida dezertirlarning ko‘payishi Asad armiyasini zaiflashtirgandi, shu sababli, rejim Eron va Rossiyaga tobora ko‘proq tayanib qoldi. Livandagi Hizbullohga olib boradigan muhim quruqlik yo‘lini himoya qilishdan manfaatdor bo‘lgan uzoq yillik ittifoqdoshi Eron Asad rejimini qo‘llab-quvvatlash uchun milliardlab sarmoya kiritdi. Mojaroning dastlabki yillaridayoq Eron Islom inqilobi qo‘riqchilari korpusi Asad armiyasiga maslahat va yordam bera boshladi. Eronning “Basij” ko‘ngilli harbiy kuchlari va ular to‘plagan xorijlik shia

¹ Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, o‘sha manbalar.

² Aram Shabanian, The Rojava Revolution, <https://sites.evergreen.edu/middleeastproject/wp-content/uploads/sites/196/2016/05/The-Rojava-Revolution.pdf>; Cemgil Can, The ‘Rojava Revolution’ in Syrian Kurdistan: A Model of Development for the Middle East? 2016-05-19, <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/11623?show=full>

jangarilari Asad uchun urushdi ammo juda katta yo‘qotishlarga ham uchradi.¹

Rossiya aralashuviga qadar Suriya mojarosida ko‘proq jangari va diniy terror guruhlar ustunlik qilardi. Turli isyonchi guruhlar Suriyaning shimolida, markazida va janubida muhim hududlarga ega edi; ISHID sharqdagi hududlarni egallab olgan, ammo YPG hukmronlik qiladigan kurd kuchlari unga qarshi chiqdi. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, har bir guruh tashqaridan, xoh pul, qurol-yarog‘, o‘qitish yoki xodimlardan muhim yordam oldi. 2015-yil sentabrigacha bu yordam fuqarolik urushi olimlari “muvozanatli aralashuv” deb atagan narsani ifodalardi – tashqi o‘yinchilar mahalliy jangchilarga omon qolishlari uchun yetarlicha yordam berishar edi, lekin hech kimning to‘g‘ridan-to‘g‘ri g‘alaba qozonishi uchun yetarli emas edi. Har safar bir tashqi o‘yinchilarning ittifoqchi suriyalikni qo‘llab-quvvatlar ekan, bu boshqa tarafdagi raqib xorijlik o‘yinchiga etarlicha mos tushardi, ammo mutloq g‘alabasini ta‘minlash uchun yetarli yordamni bera olmas edi yoki berishni istamas edi.²

Dastlab diplomatik yordam berib kelgan Rossiya 2015-yil sentyabrdan to‘g‘ridan-to‘g‘ri harbiy ishtirok etishi vaziyatni tubdan o‘zgartirdi. Rossiya havo hujumi bilan birgalikda, Eron yuborgan kuchlar bilan birgalikda harakat qiladigan maxsus kuchlarni ham yubordi. Natijada, Asad kuchlari mutloq ustunlikka erishdi. Bu harbiy ustunlik Asad tarafdori kuchlariga 2018-yil oxirigacha isyonchilarni (Idlibdan tashqari) barcha viloyatlardan siqib chiqarishga va ISHID nazoratidagi hududlarni Efrotgacha bo‘lgan hududlarni qaytarib olishga imkon berdi. Bu mojaroning asosiy sababi bo‘lgan Suriya prezidentini ag‘darib tashlash imkoniyatini amalda yo‘qqa chiqardi.³

Turkiya Qatarning moliyaviy yordami bilan mojaroning boshlanishidan Ozod Suriya Armiyasini qo‘llab-quvvatlab kelgan bo‘lsa, ISHIDning Kobaniga hujumi va unga kuchli qarshilik bergan kurdlarning AQSh yordamida kuchayishi Turkiyani xavotirga soladi va Turkiya o‘z harbiylarini Suriyaning shimoliy hududlariga kirita boshlaydi. Ungacha ular Aleppo va Idlibda Ozod Suriya Armiyasining faoliyatini muvofiqlashtirib turardi. Ma‘lumki, YPG Turkiyada joylashgan Kurdiston Ishchilar partiyasi (PKK) bilan aloqador bo‘lib, PKK Anqara va Vashington tomonidan terrorchi tashkilot deb tan olingan. 2016-yil

¹ Ahmad Majidiyar, Increasing Role of Iran’s Basij Force in Syria War. March 29, 2017, <https://www.mei.edu/publications/increasing-role-irans-basij-force-syria-war>; Michael Rubin, Iran’s Basij Recruiting for Syria Fight. March 01, 2016, <https://www.aei.org/articles/irans-basij-recruiting-for-syria-fight/>

² Christopher Phillips, The international system and the Syrian civil war. *International Relations*, Vol. 36(3), 2022, p. 374.

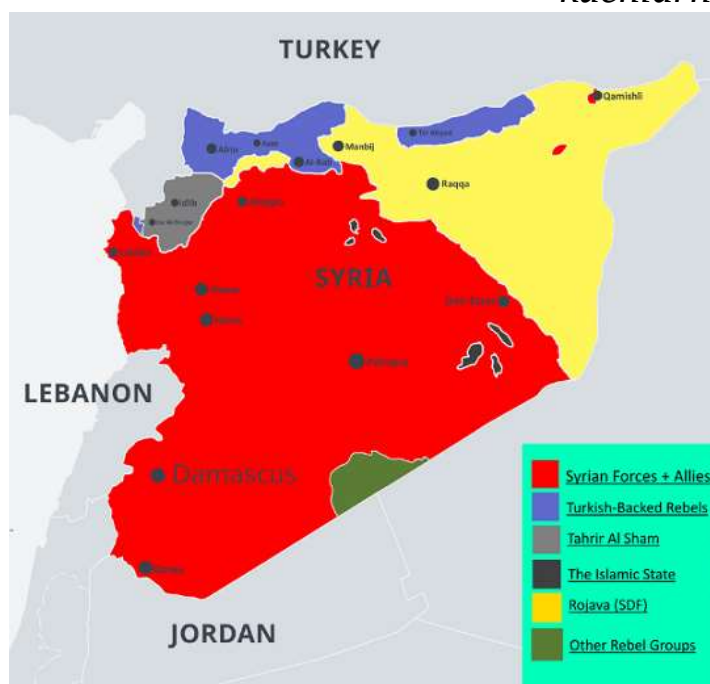
³ Christopher Phillips, 2022, o‘sha yerda.

avgust oyida Turkiya “Islom davlat” kuchlarini chegarasiga yaqinlashtirmaslik, suriyalik arab va turkman jangarilari bilan birgalikda kurdلarning qo‘shni hududdagi ikki kantonini bog‘lashiga yo‘l qo‘ymaslik uchun Suriya chegarasi bo‘ylab o‘z harbiylarini joylashtirdi. AQSh bir dilemmaga duch keladi: ham YPGni “Islom davlat”ga qarshi urushda, ham muhim sherik bo‘lgan NATO ittifoqchisi Turkiyani xafa qilmaslikka harakat qildi. Ammo oxir-oqibat Vashington Anqarani tanladi va 2019-yil oktabr oyida Turkiya kurdلarga qarshi harbiy hujum boshlashi uchun o‘z qo‘shinlarini Suriyadan Turkiya chegarasi yaqinidan olib chiqishga rozi bo‘ldi. Bunga ikki omil sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin: birinchisi, Trampni prezident bo‘lishi va uning Turkiya bilan yaqin munosabati, ikkinchisi, bu paytga kelib yuqorida aytganimizdek, Rossiya yordami bilan Asad kuchlari zotan o‘z ustunligini o‘rnatib bo‘lgandi.

Xullas, Turkiya 2019-yil Suriya shimoliga “Barish Pinari” (Tinchlik Bulog‘i) va Firat Kalkani (Efrat Mudofaasi) nomli harbiy harakatlarini olib bordi. Albatta, ushbu operatsiyalar bilan ba’zi masalalarda muvaffaqiyat qozondi, ammo kutilgandek natijaga erishmadi. YPG hali hamon o‘z faoliyatini AQSh yordamida olib bormoqda.

Bugungi kunda Suriyada Rossiya va Eron harbiylari rejimni himoya qilmoqda, AQSh harbiylari “Al-Qoida” va IShIDga terror guruhlariga qarshi kurash va YPGga yordam berish maqsadida o‘z faoliyatini olib bormoqda, Turkiya harbiylari Ozod Suriya Armiyasi va Suriya Milliy Koalitsiyasini (SNC) qo‘llab-quvvatlash va ayni zamonda ular yordamida YPGga qarshi kurash uchun faoliyat olib bormoqda (2-rasmga qarang). 2-rasmda ko‘rishimiz mumkinki, 2021-yil iyun holatiga Suriyadagi asosiy kuch va nazorat Suriya armiyasi va uning ittifoqchilari (Rossiya va Eron) hamda Rojava kuchlari (kurdلar va AQSh) qo‘lida. Qolgan qismlar de-fakto Turkiya va Qatar qo‘llab-quvvatlaydigan Tahrir Al-Sham ekstremist guruhلari (Idlibda) va Turkiyaning o‘z harbiylari nazoratidagi hududlar hisoblansa, IShID va boshqa terror guruhlarini kuchlari va nazoratidagi yerlar yoq darajada kamdir. Ammo, hali hamon ushbu terror guruhلari Suriyada mavjud va tahdid solib turmoqda.

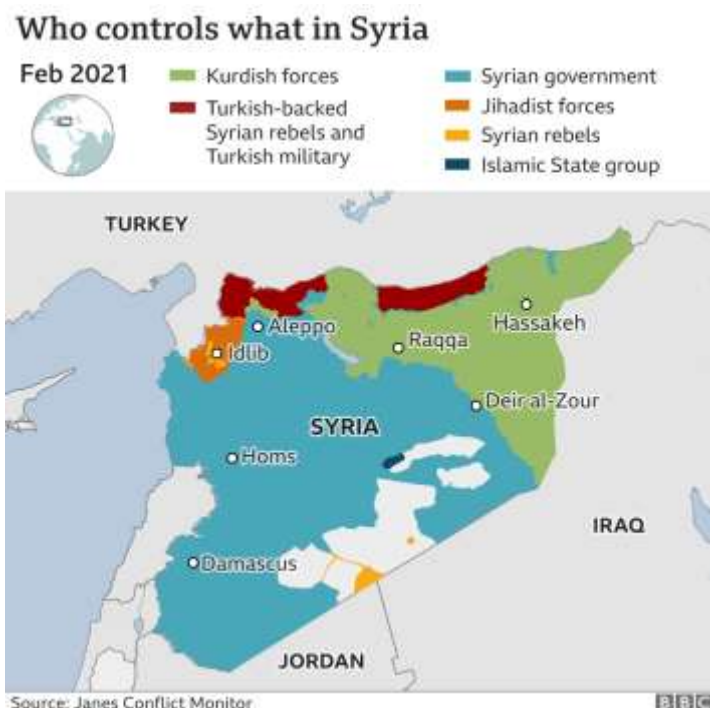
2-rasm. Suriyadagi mojaroning 2021-yil iyun holatiga ko'ra turli kuchlarning joylashuvi

Manba: Syrian civil war map june 2021, <https://www.reddit.com>

Yuqoridagi rasmni BBCning 2021-yil fevraldagi ma'lumotlaridan ham ko'rishimiz mumkin (3-rasmga qarang). 2-3-rasmni solishtirganimizda, Asad kuchlarining nazorat yerlarini yanada kengaytirganini ko'rishimiz mumkin.

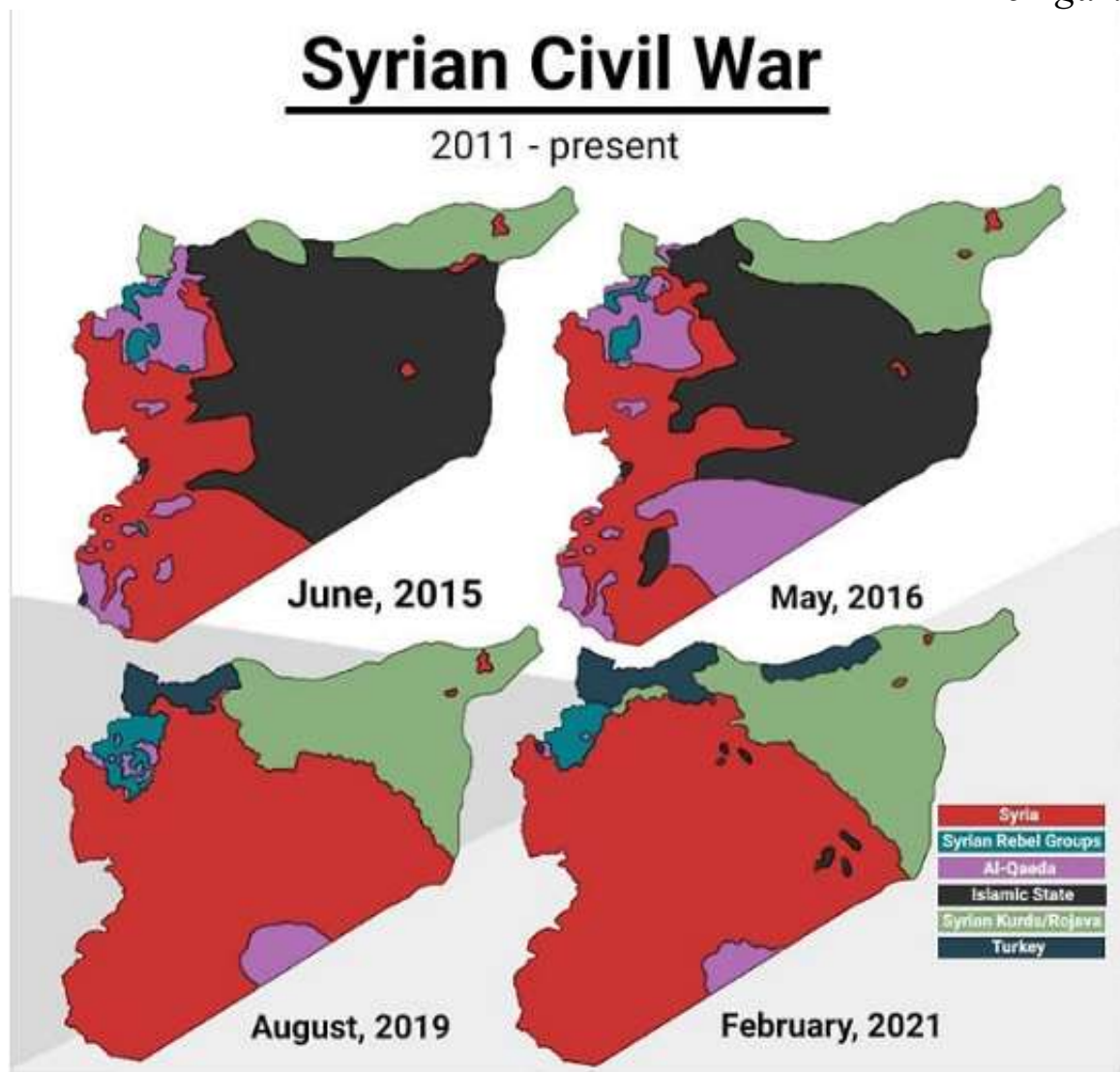
3-rasm. 2021-yil fevral holatiga Suriyada hududlarining nazorat qilinishi

Manba: Why has the Syrian war lasted 11 years?, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35806229>

Suriyada mojaro boshlangandan yani 2011-yildan 2021-yilgacha bo‘lgan davrda kuch muvozanatlarining o‘zgarishini 2015, 2016, 2019, 2021-yil davrlari misolida quyidagi 4-rasmda yanada yaqqol ko‘rishimiz mumkin:

4-rasm. Suriyada 2011-2021-yillarda kuch muvozanatlarining o‘zgarishi

Manba: Syrian civil war map, <https://www.reddit.com>

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, bugungi kunda Asad armiyasi katta kuchga ega va mamlakatning katta qismini nazorat qilmoqda. Biroq, mojaro hali tugagani yoq. Asad bir tomondan kurdlar bilan kelishishi kerak, boshqa tomondan Turkiya bilan. Buni hal qilish uchun Rossiya boshchiligida “Astana” muzokarasi yo‘lga qo‘yildi ammo natija bermadi. BMT boshchiligidagi urinishlar ham o‘z samarasini bergani yoq. Rossiya-Eron-Turkiya uchligi bu muammoni hal qilish uchun tez-tez uchrashsa-da, muammoni hal qilishda ijobiy natija yoq. Sababi Turkiya

o‘z hududida Asad rejimidan qochgan 3 mln.dan ortiq suriyalikni vataniga qaytarishni istamoqda, buning uchun ularni o‘z yurtida ta‘qib, bosim va jazo kutmasligi uchun muxolifat kuchlarini o‘z ichiga olgan hukumat tashkil etishni so‘ramoqda. Bunga nisbatan Suriya qarshi chiqib, bir qancha ekstremist va terror guruhi a‘zolari Turkiyadan boshpona topganini va ularni Suriyaga qaytishi yana nizo chiqarishini bildirmoqda. Boshqa tomondan esa kurdlar ichki ishlarida mustaqil qaror qabul qiladigan keng huquqli o‘z avtonomoyasini talab qilmoqda, bunga esa Anqara qarshi chiqmoqda. Chunki, bu holat Turkiyadagi kurdlarda yangi muammoni keltirib chiqarishidan qo‘rqmoqda. Nima bo‘lsa ham hamma musibat suriyaliklarga bo‘lmoqda. Ushbu urushdan suriyaliklar juda katta talofat ko‘rgani butun dunyoni “yoqasini ushlashga” majbur qilmoqda.

Ma‘lumotlarga ko‘ra o‘n yillik fuqarolar urushi tufayli:¹

- yarim milliondan ortiq odam halok bo‘lgan;
- 3 milliondan ortiq odam nogironlikning bir turi bilan yashamoqda;
- 75 foizdan ortiq suriyalik ruhiy jarohat olgan;
- deyarli 5 million bola urushda tug‘ilgan;
- 5,5 million suriyalik qochoqqa aylangan va o‘z yurtidan chiqib ketgan;
- Suriyaning o‘zida 7 millionga yaqin odam o‘z uyini tashlab qochgan;
- mamlakat elektr infratuzilmasining 70 foizi shikastlangan;
- har uch maktabdan biri vayronaga aylangan;
- tibbiyot xodimlarining 70 foizi mojarodan qochib ketgan va shifoxonalarning atigi 58 foizi to‘liq ishlamoqda;
- 9 milliondan ortiq odam qashshoqlikda bo‘lib och qolish xavfi ostida;
- 2,7 million kishi hali hamon qochoqlar lagerida yashamoqda;
- 3 mln.ga yaqin bola maktabga bormayapti;
- o‘n yillik mojaroning iqtisodiy zarari 1 trillion dollarni tashkil qilmoqda.

Dunyo hamjamiyati bunday halokatli gumanitar krizis oldida chorasiz qolmoqda. Dunyo hamjamiyati ikki narsani shohidi bo‘ldi: avtoritar ko‘rinishga ega bo‘lsa ham, sekulyar bo‘lgan Asad hukumatining tinchlik paytlarida Suriyaning sekin bo‘lsa ham rivojlanayotganligi va bunga qarshi turli diniy terror tashkilotlarining soxta “jihod”lari bilan qanchalik vahshiy va shavqatsizligini ko‘rgan bo‘lsa, boshqa tomondan, o‘z

¹ 10 years on: 10 Facts that explain Syria’s conflict, 15 Mar 2021, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/10-years-10-facts-explain-syria-s-conflict>

hokimiyatini saqlab qolishi uchun tashqi kuchlar (Rossiya va Eron) yordamida o‘z xalqini ham ayamagan holda (o‘ta og‘ir qurollar, kassetali vayronkor bombalar, kimyoviy qurollar bilan) harbiy harakatlar olib borganini ko‘rdi.

Dera shahrida maktab bolalarining devorga yozib ketgan so‘zlari nafaqat ular, balki dunyo hamjamiyati ham bunday falokatni keltirib chiqarishini tasavvur ham qila olmas edi. Buni o‘rgangan tahlilchilar va tadqiqotchilar Suriyaning siyosiy o‘tmishiga nazar solmoqda: asadlarning uzoq yillik hokimiyati, islohotlarining yetarlicha samara bermaganligi va ijtimoiy muammolar, eng muhimi harbiylar orasidagi sadoqatni yo‘qligi va tartibsizlik, diniy va etnik ayrimachilik, jamiyatdagi mazhab qutblashmasi, diniy fanatizm va ekstremizmga berilish, qabilachilik va millatchilik natijalari sifatida bugungi o‘ta achinarli fuqarolik urushini yuz bergani borasida o‘z fikrlarini ilgari surmoqda.

Mavzuga oid savollar:

1. Suriyadagi mojaro qanday boshlandi?
2. Hofiz Asad va Bashar Asad qanday islohotlar olib bordi?
3. Baas partiyasiga qachon va kimlar asos solgan va qanday maqsadlarga ega edi?
4. Suriya “Musulmon Birodarlar” tashkiloti qachon tuzildi va nega hukumatga qarshi edi?
5. Suriyadagi mazhab muammosining fuqarolar urushiga ta’siri qanday bo‘ldi?
6. Tashqi kuchlarning Suriya mojarosidagi ishtiroki va pozitsiyasini ayting.
7. Suriya kurdlarining qanday tashkilotlari bor va maqsadlari nima?
8. Suriya mojarosi nega hal bo‘lmayapti?
9. IShID, “Jabhat an-Nusra”, “Ahror ash-Shom” ekstremistik va terror tashkilotlari qanday qurildi va hozirgi holati qanaqa?
10. Ozod Suriya Armiyasi, Suriya Milliy Koalitsiyasi, Basij kuchlari qanday tashkilot?
11. Suriya mojarosining o‘tgan o‘n yilda Suriya va suriyaliklarga keltirgan talofati qanday bo‘ldi?

12-MAVZU. “ARAB BAHORI” ZIDDIYATLARIDA JAZOIR TAJRIBASI

Reja:

1. Jazoirning qisqacha siyosiy tarixi
2. Jazoirning ijtimoiy-iqtisodiy holati
3. 2011-yil “Arab bahori”da Jazoirning o‘ziga xosligi

Tayanch tushunchalar va iboralar: Milliy ozodlik fronti, “Qum urushi”, Islom Najot Jabhasi

Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikani larzaga solgan 2011-yilgi “Arab bahori” dastlab Tunisda boshlangan bo‘lsa, keyingi davlat Jazoir bo‘ldi. Biroq, Jazoir qo‘shni va qardosh xalqlariga qaraganda ushbu “to‘lqin”ni oson kechirdi. Ko‘plab tahlilchilar, Tunisda Zayn al Abidin Ben Ali, Misrda Husni Muborak kabi Jazoirda ham Abdulaziz Buteflika hokimiyati ag‘darilishini kutgandi, ammo bunday bo‘lmadi. Bu holat ko‘plab tahlilchilarni Jazoir tajribasini o‘rganishga qiziqtirdi. Aslida esa, buning “hayron” qoladigan joyi yoq edi. Bu mamlakatning o‘tmishidagi “qonli voqealar” bilan birga, Jazoirning o‘ziga xos siyosiy tizimi bilan bog‘liq edi.

Jazoirning qisqacha siyosiy tarixi

Jazoir 1962-yilda Fransiyaning 130 yillik hukmronligiga barham berib mustaqillikka erishdi. Mamlakatning birinchi siyosiy partiyasi - Milliy ozodlik fronti (Front de Libération Nationale, FLN) 1954-yilda tashkil etilgan va mamlakat mustaqilligi uchun kurashgan. Jazoirning birinchi prezidenti Milliy ozodlik fronti (FLN) rahbari Ahmad Ben Bella edi. Marokashning Jazoirning g‘arbiy qismiga da’vo qilishi 1963-yilda “Qum urushi”ga olib keldi. Ben Bella 1965-yilda uning sobiq ittifoqchisi va mudofaa vaziri Huari Bumediye tomonidan ag‘darildi. Ben Bella davrida hukumat tobora sotsialistik va avtoritar bo‘lgan tendensiyaning davom ettirdi. Biroq, u o‘zini qo‘llab-quvvatlashi uchun mamlakatda yagona bo‘lgan partiya FLNga emas, armiyaga ko‘proq ishonadi va bu bilan bir partiyali tizimning ramziy rolini zayiflashtirgan bo‘lsa, armiyaning rolini kuchaytirdi. Shuningdek, Bumediye qishloq xo‘jaligini kollektivlashtirdi va yirik sanoatlashtirishni (industrializatsiyani) boshladi. Neft qazib olish korxonalari milliyalashtirildi. Bu, ayniqsa, 1973-yilgi xalqaro neft inqirozi paytida Jazoir uchun foydali bo‘ldi.¹

¹ Country Profile of Algeria, SIDA (Swedish International Development Cooperation Agency) publication, 2011. P. 16.

1988-yili ko‘p partiyaviy tizimga o‘tgan Jazoirda 1991-yilgi saylovlarda Islom Qutqaruv Jabhasi (Islamic Salvation Front) saylovlarning birinchi bosqichida g‘alaba qozonganidan so‘ng, armiya saylovlarni bekor qildi va ko‘plab islomiy yetakchilar hibsga olindi. Natijada, mamlakatda fuqarolar urushi boshlandi va bu 2000-yilgacha davom etdi. Armiya va islomiy kuchlar o‘rtasidagi to‘qnashuvlar 100 000 dan ko‘p kishining o‘limiga, Jazoir iqtisodiyotining qulashiga va ko‘plab xorijiy kompaniyalarning mamlakatdan chiqib ketishiga sabab bo‘ldi.¹ 1997-yil qurolli islomiy guruhning sulh taklifi bilan chiqishi mojaroga yakun yasaydi va 2000-yilda Islom Najot Jabhasi partiyasi taqiqlanadi.

1999-yilgi prezidentlik saylovlarida Abdulaziz Buteflika g‘alaba qozonadi va u ko‘zga ko‘ringan sobiq diplomat bo‘lganligi uchun ko‘pchilik jazoirliklar bundan xursand bo‘lishadi. Buteflika 2004-yilgi saylovlarda yana g‘olib bo‘ladi. 2011-yilda sodir bo‘lgan “Arab bahori”dan eng kam ta’sir bilan omon qolish uchun Jazoir hukumati, 19 yildan beri davom etgan favqulodda holatni bekor qiladi, shuningdek, ba’zi siyosiy islohotlarni amalga oshiradi. FLN mamlakatda 2012-yil may oyida bo‘lib o‘tgan parlament saylovlarida g‘alaba qozonadi. 2012-yil sentabrida prezident Buteflika Abdulmalek Sellalni yangi hukumatning yangi bosh vaziri etib tayinlaydi. 2014-yil mart oyida bo‘lib o‘tgan saylovlarda Buteflika 81,53% ovoz bilan 4-marta saylovda g‘alaba qozonib, prezident bo‘ladi. 2019-yilgi saylovlarda Buteflika 5-marta nomzodini qo‘yishi ma’lum bo‘lganda xalq namoyishga chiqadi va salkam bir yil davom etgan tinch namoyishlardan so‘ng Buteflika o‘z lavozimidan ketadi. 2019-yil dekabrda saylovlarda 2017-yil Sellalni o‘rniga bosh vazir bo‘lgan biroq u lavozimda ko‘p o‘tirmagan Abdelmajid Tebbun prezident etib saylanadi. Ba’zi tahlilchilar 2019-yilgi xalqning tinch namoyishlarini kechikgan “Arab bahori” sifatida talqin qildi. Biroq, bu “Arab bahori” emas edi, balki jazoirliklarning odatiy noroziliklari edi. Buteflika 5-marta ham prezident bo‘lar edi, agar u 2013-yil og‘ir insultni boshidan kechirmaganda va qarib qolmaganida. Zotan, 2019-yil lavozimidan ko‘p o‘tmay 2021-yil vafot etadi.

Shu bilan birga, 2011-yilgi “Arab bahori” nomini olgan “shiddatli to‘lqindan” Jazoir qanday qilib ko‘p talofat ko‘rmasdan sog‘ chiqqani ko‘pchilikni e’tiborini tortdi. Bunga masalaga o‘tmasdan oldin Jazoirning ijtimoiy-iqtisodiy holatini qisqacha ochiqlash maqsadga muvofiqdir.

¹ “98 Die in One of Algerian Civil War’s Worst Massacres”, The New York Times. 30 August 1997 // <https://www.nytimes.com/1997/08/30/world/98-die-in-one-of-algerian-civil-war-s-worst-massacres.html>

Jazoirning ijtimoiy-iqtisodiy holati

Jazoir 2.381.741 km² yer maydoniga ega Afrikadagi eng yirik davlat bo'lib (1-rasm), boy tabiiy resurslarga, jumladan neft-gaz, temir rudasi, ko'mir, fosfat, uran, rux, qo'rg'oshin, simob va oltinga ega. Mamlakat iqtisodiyotining asosini tashkil etuvchi neft-gaz mamlakat eksportning 98 foizdan ortig'ini, daromadning 60 foizini, yalpi ichki mahsulotning 40 foizini tashkil qiladi.¹

1-rasm. Jazoirning geografik joylashuvi

Jazoir neft va tabiiy gaz sektoriga qaram mamlakatdir. Tasdiqlangan neft zaxiralari tahlil qilinganda, Jazoir 12,2 milliard barrel bilan Afrika qit'asida Liviya va Nigeriyadan keyin uchinchi, jahon zaxiralari reytingida esa o'n oltinchi o'rinda turadigan davlatdir. Shu bilan birga, 159,1 trillion kub. m. gaz zaxirasi bilan dunyodagi to'qqizinchi yirik tabiiy gaz zaxirasiga ega va Afrikada Nigeriyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Yevropaning tabiiy gaz importi bo'yicha to'rtinchi o'rinda. Jazoir suyultirilgan gaz (LNG va LPG) ham eksport qiladi. 1964-yilda Arjevdagi ishlab chiqarish obyekti tushirilishi bilan Jazoir suyultirilgan gaz ishlab chiqaradigan dunyodagi birinchi davlatga aylandi. Mamlakat hozirda suyultirilgan gaz eksporti bo'yicha dunyoda 7-o'rinda turadi va jahon ishlab chiqarishida 5% ulushga ega.² Bu Jazoirga juda katta valyuta kirib kelishi, infratuzilmani yaratishda va mamlakat tashqi qarzini uzushiga (masalan, 2005-yilda 17 mlrd. dollar bo'lgan mamlakat qarzi, 2015-yilga kelib 2,5 mlrd. dollarga tushgan) katta

¹ Isabelle Werenfels, Who is in charge? Algerian power structures and their resilience to change, 2010 https://www.swp-berlin.org/publications/products/fachpublikationen/wrf_algerien_1002_ks.pdf

² Isabelle Werenfels, 2010, o'sha manba.

yordam bersa-da, mamlakatni bozor iqtisodiyotiga o'tishini, xususiylashtirishni kechiktirishiga, bu esa ishsizlikni yuqori darajada (masalan, 2010-yilda oliy ta'limni bitirganlarning 30 foizi ishsiz) saqlanib qolishiga olib kelmoqda.¹

Qolaversa, mamlakat hududi (salkam 2,4 mln. kv/km) katta bo'lishiga qaramay, dehqonchilik uchun yaroqli yer maydoni atigi 3,4 foizni tashkil etadi. Bu aholini qishloq xo'jaligi sohasida bandligini ta'minlash imkoniyatini kamaytiradi. Mamlakat hududining katta qismi (84 foizi) Sahara cho'llaridan iborat.² Shuningdek, 44,700,000 aholiga ega mamlakatning yillik yalpi ichki mahsuloti 187.155 mlrd. dollarni tashkil etadi, bu kishi boshiga 4151 dollarga teng bo'lib, o'rtadan past daromadga ega davlatlar qatoriga kiradi.³

Neft va gazning ko'pligi mamlakatni energetika "tuzog'iga" tushushiga olib kelishi bilan iqtisodiy islohotlarning juda sekin amalga oshirilishi, va ayniqsa, neft va gazdan keladigan daromadning kam sonli elita qo'lida aylanish Jazoirda doim noroziliklarning asosiy sabablaridan bo'lib kelgan.

2011-yil "Arab bahori"da Jazoirning o'ziga xosligi

2011-yilning yanvar va fevral oylarida 3000 nafar jazoirlik muxolifat partiyalari va fuqarolik jamiyati vakillari O'zgarishlar va demokratiya uchun milliy koordinatsiya boshchiligida Jazoirda yurish qildi. Namoyishlar qo'shni davlatlarni ta'qib qilayotgan bir xil ijtimoiy norozilik – asosan turmush sharoitini yaxshilash, siyosiy va inson huquqlari, ish o'rinlari va boshqalar – sabab bo'lgan. Mintaqaning boshqa davlatlaridan farqli o'laroq Jazoirda bu kabi norozilik avvalroq, ya'ni 2010-yilda ham bo'lib o'tgandi va unda mamlakatning turli hududlarida ish tashlashlar va to'qnashuvlar yuz bergandi. Hukumat odamlarning munosib uy-joy va ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondira olmagan sababli Jazoir va boshqa yirik shaharlarning xarobalarida zo'ravonlik muntazam avj oldi.⁴

Shuningdek, jazoirliklar qo'shni davlatlari (Tunis, Misr, Liviya) kabi qurolli to'qnashuvlarni emas, tinch namoyishlarni o'tkazdi va qo'shnilar kabi siyosiy rejim o'zgarishini emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni ko'tarib chiqdi. Jazoirliklarni qo'shnilaridan farqli qiluvchi omillar nimalardan iborat edi va nega Jazoir ushbu inqirozni ko'p talofatsiz yengib o'tdi?

¹ Lahcen Achy, *The Price of Stability in Algeria*. Carnegie Endowment for International Peace, 2013. P. 7.

² Country Profile of Algeria, SIDA, 2011. P.15.

³ "World Economic Outlook Database". IMF.org. International Monetary Fund. Retrieved 29 October 2021.

⁴ Narrimane Benakcha, "The Algerian Regime: An Arab Spring Survivor", *Journal of International Affairs*. Columbia, SIPA, Mart 07, 2012 // <https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/algerian-regime-arab-spring-survivor>

Bu savolga javob berish uchun Jazoirning mustaqillikdan keyingi tarixiga nazar tashlash kerak. Mamlakat tarixida bir nechta xalq qo'zg'olonlari bo'lgan. 1962-yildagi Mustaqillik urushining o'zi Fransiya mustamlaka imperiyasi tomonidan rad etilgan qadr-qimmat va inson huquqlariga intilish edi. Jazoir urush evaziga o'z mustaqilligini e'lon qilgan yagona arab davlatidir, bu bugungi kunda ham og'ir xotiradir. Chunki, ushbu urush tufayli 1,5 millyonga yaqin jazoirlik o'lgan. 1980 yilda berberlar qo'zg'oloni bo'lib o'tadi va unda berberlarning shaxsini rasman tan olishi talab qilgandi. Bu keyingi siyosiy bahslarga yo'l ochadi va birinchi ommaviy norozilik namoyishlari 1988-yil oktyabrda "Arab bahori"ning eng muhim xabarchisi va Jazoir tarixidagi muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Chunki, ushbu ommaviy noroziliklarning boshlanishiga sabab bo'lgan adolatli va erkin saylovlar talablari natijasida hokimiyat tomonidan rag'batlantirilgan va qo'llab-quvvatlangan demokratik islohotlarga olib keldi. 1988-yildagi islohotlar partiyani davlatdan ajratish, erkin nomzod ko'rsatish vakillik qilish, ijro etuvchi hokimiyatni o'zgartirish, qurolli kuchlarning mamlakat ishlaridagi rolini kamaytirishni o'z ichiga oldi. 1989-yil fevral oyida bo'lib o'tgan milliy referendum yangi konstitutsiyani tasdiqladi va Jazoir tarixidagi eng muhim demokratik o'zgarish bo'ldi. 1991-yilgi saylovlarda Islom Qutqaruv Jabhasining hayratlanarli va oldindan aytib bo'lmaydigan muvaffaqiyati natijasida ichki nizo kelib chiqdi, bunga sabab armiya hokimiyatdan voz kechishni istamasligi bilan bog'liq edi. Armiya 1992-yil yanvar oyida saylov natijalarini inkor etdi va 150 000 dan 200 000 gacha tinch aholi halok bo'lgan fuqarolar urushiga sabab bo'ldi. Armiya harbiy to'ntarish orqali prezidentni iste'foga chiqardi.¹

O'sha paytdagi Jazoir tajribasi 2011-yilgi Tunis, Misr va Liviya ssenariylarini eslatadi. Shu bois bo'lsa kerakki, jazoirliklar 2011-yil yana bir bor inqilobga imkoniyat berishni istashmadi va unga tayyor ham emasdi. Qolaversa, berberlar o'z statuslari bo'yicha 2001-yilda yana bir urinib ko'rdi va ko'p qon to'kish bilan yakunlandi. Shuningdek, jazoirliklar siyosatning to'liq xavfini o'lchab, his qilib bo'lgan va tezkor siyosiy qadamning mumkin bo'lgan dramatik oqibatlarini yaxshi bilishadi. Shu bois, jazoirliklar vaqti-vaqti bilan ish tashlashlar va mahalliy norozilik namoyishlari orqali tinch norozilik bildirishni afzal ko'rishadi. Bundan tashqari, harbiy nazorat - qatag'on bo'lmasa ham - hamma joyda mavjud.

Suningdek, Jazoir qo'shnilariga qaraganda kengroq erkinlik oynasini taqdim etdi, ayniqsa so'z erkinligi bo'yicha. Matbuotda manevr qilish uchun joy bor, hukumatni qattiq tanqid qilish odatiy holga aylangan. Matbuot aholi

¹ Narrimane Benakcha, 2012, o'sha manba.

e'tirozlari uchun chiqish joyiga aylangan. Hukumat ko'chalarda o'z-o'zidan paydo bo'ladigan ommaviy norozilik xavfini kamaytirish uchun cheklangan ochiq maydonni qoldirish zarurligini tushundi.¹

Yana bir jihati, ichki masalalarda qo'llab-quvvatlay olmaganiga qaramay, tashqi siyosat haqida gap ketganda, Jazoir hukumati ko'pchilik arab davlatlaridan farqli o'laroq, jamoatchilik fikri bilan hamqadam. Bu millatchilik Jazoirni Falastin va Iroq tomonida qat'iy pozitsiyani egallashga va keng ko'lamli qo'llab-quvvatlash bilan o'zining sovuq urush davridagi anti-imperializm merosini namoyish etishga olib keladi.²

Shu bilan birga, kuchli va uyushgan muxolifat mavjud emas. Muxolifatchilarning aksaryati qarib qolgan, o'nlab yillar davomida o'zgarmagan va endi aholi vakili emas. Taxminlarga ko'ra, siyosiy muxolifat guruhlari hukumat bilan murosqa qilgan va ularning hech biri Jazoirning eng katta muammosi - armiyasini qoralay olmaydi. Qolaversa, rejimga qarshi muxolifat hamjihat emas, ko'plab partiyalar qarshilik ko'rsatishdan bosh tortadi va o'zaro raqobatini chetga surib qo'ya olmaydi. Mavjud hokimiyat uchun jiddiy xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan islomchilar ham bo'lingan, tartibsiz va 1992-yilda Islom Qutqaruv Jabhasi tarqatib yuborilganidan keyin muhim muxolifat kuchini namoyish eta olmaydi.

Eng muhimi, rejimning klan tizimi bo'lib, u mamlakatda o'zgarishlarga jiddiy "alergiyasi" bor. Prezident siyosiy tizimning xo'jayini emas, shuning uchun uning iste'fosi rejimga putur etkaza olmaydi. Hokimiyat tuzilmasi shaxsiy emas va bir kuchli odam va uning oilasiga tegishli emas, balki o'zlari raqib klanlarga bo'lingan bir nechta yuqori martabali shaxslarning qo'lida. Ben Ali, Muborak yoki Qaddafiy kabi "muqaddas" siyosatchi liderlar yo'q. Bu ichki raqobat ikki qirrali: u noaniq va germetik tizimni saqlasa ham, fraktsiyalar o'rtasida siljishlarga olib keladi. Jazoir o'tmishda bo'lgani kabi, agar harbiylar zarur deb topsa, prezidentni qurbon qilish mumkinligini ko'rsatdi. Shu yo'l bilan, 2019-yil Buteflikani iste'foga chiqardi. Bu shuni ko'rsatadiki, o'zgarishlar hukmron doiradan kelsa, u tizimga jiddiy ta'sir qiladi. Aslida, harbiy xunta hokimiyat vositalarini va xususan, neft daromadlarini nazorat qilish uchun o'z klan tuzilmasining noaniqligi va murakkabligidan foydalanadi. Rahbarlar o'z imtiyozlaridan voz kechishga rag'bat ko'rmaydi. Bundan tashqari, neft daromadlari hukumatga ommani tinchlantirish imkoniyatlarini beradi. Mamlakat neft daromadlari tufayli

¹ Narrimane Benakcha, 2012, o'sha manba.

² Narrimane Benakcha, 2012, o'sha manba.

ijtimoiy transferlarga - ishsizlik sugʻurtasi, sogʻliqni saqlash, subsidiyalar va oziq-ovqat narxini pasaytirishga yiliga oʻn milliard dollar sarmoya kiritadi.¹

Boshqa tadqiqotlar ham yuqoridagi fikrlarni toʻliq qoʻllab-quvvatlaydi. Masalan, tadqiqotchilar Boserup va Martines boshchiligida yozilgan tadqiqotda, Jazoir siyosiy tizimini tabiiy resurslardan olinadigan daromadlariga bogʻliq boʻlgan “mijoz tizimi” hukumatning barqarorligini taʼminlashini ilgari suradi.² Bu kabi tizimlar koʻplab neft-gaz zaxiralariga boy mamlakatlarda uchraydi. Masalan, Rossiya, Qozogʻiston, Meksika, Venisuela va boshqalar.

Yuqoridagi fikrlarni tahlilchi Hamza Hamushenning maqolalarida ham koʻrishimiz mumkin. Tadqiqotchi Jazoir tizimini ichki va tashqi omillarga bogʻlaydi. Ichki omil harbiylar oʻrtasidagi konsolidatsiya boʻlib, bu rejimning kollegiyal boshqarishiga xizmat qiladi. Bunda asosiy rolni neft-gazdan keladigan moʻmaygina daromad oʻynaydi. Aynan neft va gaz daromadi rejimning uzoq umr koʻrishi va barqarorligiga sezilarli hissa qoʻshadi, aholini tinchlantiradi va xalq gʻazabining har qanday radikallashuvini oldini oladi. Masalan, tahlilchi 2011-yil xalq noroziligini kuchayib ketishini oldini olish uchun xalq yurishini toʻxtatgan 140 000 uniforma kiygan harbiylar “Oq Jazoir”ni “Koʻk Jazoir”ga aylantirganini yozadi. Albatta, yuz minglab harbiylarni ish bilan taʼminlash va boqish katta xarajat talab qiladi. Tashqi omil aholi va hukumat oʻrtasidagi konsolidatsiya hisoblanadi. Bu yuqorida ham aytganilganidek, imperyalizmga qarshi ijtimoiy fikrning yuqoriligi boʻlib, jazoirliklarning Fransiyaga qarshi mardonavor kurashi ularning xotirasida mixdek saqlanib qolgan. Jazoirliklar uchun gʻarb imperyalistlardir. Tahlilchining yozishicha, Liviyaga Qaddofiy rejimini agʻdarish uchun xorijiy kuchlarning kirib kelishi jazoirliklar tomonidan mustamlakachilik sifatida qaralgan va “imperialistik urush”ga qarshi fikrlarini jonlantirgan. Tahlilchining koʻpchilik doʻstlari va oila aʼzolari unga: “Jazoirda hammasi yaxshi, biz Liviya falokati yoʻlidan borishimiz kerakmas va biz 1962-yilda chiqarib yuborgan Fransiyaning mamlakatimizga qaytishini istamaymiz”, deb aytishgan.³

Xulosa qilib aytganda, Jazorning 2011-yil “Arab bahori”dan oson chiqib ketishi Suriya va Liviyadagi kabi oʻta dahshatli fuqarolar urushidan omon qolishini taʼminladi. Shu oʻrinda aytib oʻtish lozimki, har qanday jamiyatda qurolli qarshilik va keskin norozilik hech qanday ijobiy natijaga olib

¹ Narrimane Benakcha, 2012, oʻsha manba.

² Rasmus Alenius Boserup; Luis Martinez, eds. (2016). *Algeria Modern: From opacity to complexity*. CER/Sciences Po. London: Hurst.

³ Hamza Hamouchene, *Algeria and the Arab Spring*, <https://www.opendemocracy.net/en/algeria-and-arab-spring/> (Maʼlumot olingan sana: 20.11.2022)

kelmaydi. Aksincha vaziyatni yanada yomonlashtiradi. Bu haqda Erika Chenoweth va Mariya J. Stefan o‘zlarining katta e’tirofiga sazovor bo‘lgan “Fuqarolik qarshiligi nima uchun ishlaydi” kitobida ko‘rsatganidek, zo‘ravonliksiz qarshilik kampaniyalari zo‘ravon hamkasblariga qaraganda to‘liq yoki qisman muvaffaqiyatga erishish ehtimoli deyarli ikki baravar yuqori. Bundan kelib chiqib, tinch noroziliklar yoki fikrlar bildirish hukumatdagilarga tez va oson ta’sir ko‘rsatadi.¹ Shu bois, jazoirliklarning tinch namoyishlar o‘tkazishi aslida ularning yutug‘idir. Shu bilan birga, Jazoir misolida ko‘rganimizdek, hukumatning klanlashuvi, oligarxlashuvi va harbiylarning boshqaruvda ustun mavqega egaligi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning sekin amalga oshishi yoki umuman amalga oshmay qolishiga olib kelmoqda. Bu ishsizlik va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning ortishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois, hukumatdagilar va boshqaruvdagi amaldorlarning jamiyat muammolarini bilishi, his qilishi va faollik bilan ularni hal qilish ustida ishlashi jamiyat va davlatning bir butun bo‘lib, rivojlanishiga katta turtki bo‘ladi.

Mavzuga oid savollar:

1. Mustaqillikni qo‘lga kiritgach Marokash Jazoirning g‘arbiy qismiga da’vo qilishidan maqsad nima edi?
2. Jazoir iqtisodiyotida neft va tabiiy gaz sektori qanday ahamiyatga ega?
3. 2011-yildagi “Arab bahori”da Jazoirga qanday ta’sir ko‘rsatdi?
4. Jazoirning 2011-yil “Arab bahori”dan oson chiqib ketishiga nima sabab bo‘lgan edi?
5. Jazoirda hukumatning klanlashuvi, oligarxlashuvi va harbiylarning boshqaruvda ustun mavqega ega ekani haqida nimalarni bilasiz?

¹ Erica Chenoweth and Maria J. Stephan, *Why Civil Resistance Works? The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*, Columbia: Columbia University Press, 2012.

13-MAVZU. MUSULMON DUNYOSIDA AFG‘ONISTON OMILI. AFG‘ONISTONDA TINCHLIK VA BARQARORLIKNI O‘RNATISH MASALALARI

Reja:

1. Afg‘onistonning qisqa tarixi
2. Afg‘onistondagi ichki nizolar va Tolibonning kuchayishi

Tayanch tushunchalar va iboralar: “Sovuq urush”, Tolibon, etnik omil, cheksiz urushlar, “mo‘minlar amiri”.

Afg‘oniston – Markaziy Osiyoning janubi tarafida joylashgan va dengizga chiqmaydigan davlat. Sharq va janubda Pokiston, g‘arbda Eron, g‘arbiy-shimolda Turkmaniston, shimolda O‘zbekiston va Tojikiston, shimoli-sharqda Xitoy bilan chegaradosh (1-rasmga qarang). Bu asosan tog‘li mamlakat bo‘lib, maydoni 652 000 km², shimoliy va janubi-sharqidagi tekisliklar mavjud. Poytaxti va eng katta shahri Qobuldir. Mamlakatda taxminan 40 millionga yaqin aholi borligi ta’kidlanadi va uning asosiy qismini pushtunlar (42 foiz), tojiklar (27 foiz), o‘zbeklar (10 foiz) va hazoralar (9 foiz) tashkil qiladi. Mamlakat xalqaro miqyosda Afg‘oniston Islom Respublikasi sifatida tan olingan. 2021-yil 15-avgustda AQShning Afg‘onistondan chiqib ketilishi va poytaxt Kobulning Tolibon tomonidan bosib olinishi ortidan Tolibon Afg‘oniston Islom Amirligi tashkil topganini e’lon qildi. Biroq, uni xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinishi bo‘yicha muhokama va muzokaralar davom etmoqda.

1-rasm. Afg‘oniston siyosiy xaritasi

Bir necha yillar davomida mamlakat bo‘ylab qo‘poruvchilik va xudkushliklar bilan keng shug‘ullanib kelgan Tolibon harakati qanday qilib hokimyatga yana qaytib keldi va Tolibon Afg‘onistondagi ichki nizolarni

qanday hal qilmoqchi? Ushbu savollarga javob berish uchun Afgʻonistonning yaqin tarixiga nazar solmoq kerak.

Afgʻonistonning qisqa tarixi

VII asrda Sosoniylar tarkibida boʻlgan Afgʻoniston arablar tomonidan egallangandan keyin Islom dini kirib keladi. X asrdan Afgʻonistonda Somoniylar, Gʻaznaviylar, Xorazmshohlar, Mogʻullar, Temuriylar, Boburiylar va Safaviylar hukmronlik qiladi. Afgʻon davlatining siyosiy tarixi zamonaviy maʼnoda 1747-yilda Ahmadshoh Durroniy Qandahor poytaxti boʻlgan Durroniylar davlatiga asos solishi bilan boshlanadi. 1776-yilda poytaxt Kobulga koʻchirildi, Peshovar (1823-yilda sikxlarga boy berilgan) qishki poytaxtga aylandi. XIX asr oxirida Afgʻoniston Britaniya Hindistoni va Rossiya imperiyasi oʻrtasidagi “Buyuk oʻyin” vaqtida bufer davlat vazifasini bajargan. Birinchi ingliz-afgʻon urushida East India Company (Sharqiy Hindiston kompaniyasi) qisqa vaqt ichida Afgʻonistonni egallab oldi. Biroq, III - ingliz-afgʻon urushidan soʻng, 1919-yilda mamlakat xorij hukmronligidan xalos boʻldi va oxir-oqibat Omonullaxon davrida monarxiyaga aylandi. Monarxiya salkam 50 yil oʻtib Muhammad Zohirshoh taxtdan agʻdarilib, respublika eʼlon qilinguniga qadar davom etdi. 1978-yilgi ikkinchi davlat toʻntarishidan soʻng Afgʻoniston sotsialistik davlatga aylandi. Bu voqea 1980-yillarda Sovet Ittifoqining Afgʻonistondagi mujohid isyonchilarga qarshi aralashuviga olib keldi. 1996-yilga kelib, mamlakatning katta qismi islom fundamentalistlari - Tolibon tomonidan bosib olingan edi, ular mamlakatni 5 yildan ortiq totalitar rejim bilan boshqaradi. Hatto Tolibon maʼmuriyati 2001-yilda AQSh bosqini natijasida tugatilgan boʻlsa ham, amalda u mamlakatning katta qismini nazorat qildi. Hukumat va Tolibon oʻrtasidagi yigirma yillik urush 2021-yilgi Tolibon hujumi va natijada Kobulning qulashi bilan yakunlandi va Tolibon yana hokimiyatga keldi. Shu bilan birga, bu Tolibonni “yengilmas kuch” ekanligini bildirmaydi. Chunki, Tolibonning butun muvaffaqiyati Pokistonning harbiy-siyosiy va razvedkaviy yordami, Saudiya boshchiligidagi Koʻrfaz arab davlatlarining moliyaviy yordamlari bilan boʻldi.

Afgʻonistondagi ichki nizolar va Tolibonning kuchayishi

Afgʻonistonning oxirgi hukmdori Zohirshoh 1973-yilda Italiyaga sayohatga chiqadi. Bundan foydalangan kuyovi Dovudxon hokimiyatni egallab oladi va 1973-yil 6-iyun kuni qirollikni tugatib, Afgʻoniston Respublikasini tuzadi. Dovudxonning maqsadi aslida yomon emas edi. U qirollik xonadonining oʻzboshimchalik bilan boshqaruvi va xalqning qiyin ahvolda yashashi sabab ushbu boshqaruv tizimini tugatib, respublika koʻrinishidagi sotsiyalistik jamiyat qurishni rejalashtirgandi. Bu oʻz

navbatida SSSRga yaqinlashuvini va Afgʻonistonda sovetlarning taʼsiri kuchayishiga olib keladi.

“Sovuq urush” davrida bu holat AQSh va uning ittifoqchisi Pokistonning rohatini buzadi. Bunga ayniqsa, 1978-yilgi Inqilobdan keyin yangi hukumat rahbari Nurmuhammad Tarakiy davrida Afgʻonistonda kommunizm va sotsializm gʻoyalarining kuchayishi seziladi katta taʼsir qildi. Bundan baʼzi din vakillarining eʼtirozlari ortadi va rejimga qarshi muxolifatga aylanadi. Bu voqeiliklardan oʻz siyosiy maqsadlariga erishishga intilgan AQSh va Pokiston turli diniy guruhlarini moliyalashtirib, harbiy tayyorgarlikdan oʻtkaza boshlaydi. Aslida, Pokiston bu ishlarni oldinroq - PIR 1975-yildan beri Afgʻonistonda islomchilarni qoʻllash orqali proksi urush boshlagandi, buning sababi “Birlashgan Pushtun mintaqasi”ning har ikki tomonida (ham Pokistonda, ham Afgʻonistonda) keng tarqalgan gʻoyasi va Qobulning sovetlarga moyil siyosati edi.

Moskva bilan juda yaqin boʻlgan Nurmuhammad Tarakiy boshqa bir kommunist yetakchi, shu bilan birgalikda, AQShning CIA (oʻzbekchada toʻliq nomi Markaziy razvedka boshqarmasi) agenti sifatida ayblanadigan Hafizulloh Amin tomonidan 1979-yil 14-sentyabrda agʻdarilishi, shu yilning 24-dekabrida Sovet qoʻshinlarining Afgʻonistonga kirib H.Aminni oʻldirishiga sabab boʻladi. Sovet qoʻshinlari poytaxt Kobulni egallab, Hafizulloh Aminni yoq qilar ekan, uning yeriga (oʻrniga) oʻsha paytda Toshkentda yashab yurgan Babrak Kormalni hokimyatga olib keladi.

Sovet armiyasining Afgʻonistonga kirishi 1979-yildan boshlab, saudiyaliklarning puli va mafkurasi, CIAning koordinatsiyasi va Pokistonning moddiy-texnik taʼminoti bilan Sovet aralashuviga qarshi “global jihad” safarbarligi boshlanib ketadi. Biroq, AQSh prezidenti Jimmi Karter 1979-yil 3iyulda Sovet qoʻshinlari kelishidan 6 oy oldin Afgʻonistondagi muxolifatni qoʻllab-quvvatlash uchun “Siklon” maxfiy operatsiyasini maʼqullaganiga eʼtibor qaratilsa, Qoʻshma Shtatlarning kommunist rejim Nurmuhammad Tarakiyga qarshi islomiy guruhlariga Sovet armiyasi Afgʻonistonga kirmasidan oldin ham yordam berib kelganini koʻrsatadi.

Bunday islomiy muxolifat guruhlar “Jamoat-i Islomiy” - yetakchisi Burhoniddin Rabboniy, “Islom ittifoqi” yetakchisi - Abdurrasul Sayyof, “Hizb-i Islomiy” yetakchisi Gulbiddin Hikmatyor va keyinchalik Shimoliy Ittifoq yetakchisi boʻlgan Ahmad Shoh Masʼudlar edi. Ular Sovet qoʻshinlariga qarshi proksi urushining kashshoflari boʻlishdi va oʻzlarini “mujohidlar”, deb atashdi.

Sovet armiyasining kelishi bilan 1979-yildan boshlab Pokistonda boshpana topgan 2 milliondan ortiq afg'on qochqinlari mujohidlar tayyorlanadigan makonga aylandi. Ikkinchi makon madrasalar bo'lib, ularning soni Pokistonda 13 mingga yetdi. Minglab qochqin bolalar ushbu madrasalarda o'qitilardi. Kelib chiqishi so'fiylik an'anasiga borib taqaladigan va siyosatdan uzoq bo'lgan Diyoband madrasalari vaqt o'tishi bilan salafiy oqimi ta'siriga tushdi. Bunda saudiyaliklarning pullari ko'p narsaga qodir va asosiy omil edi. 1989-yilga kelib CIA 80 000 ga yaqin mujohidlarni tayyorlash va jihozlash uchun 3,2 milliard dollar ajratdi, ulardan 35 000 nafari arablar edi. Saudiya hissalari bilan bu ko'rsatkich 6-12 milliard dollarga yetdi. Bu mablag'larda Xitoyning ham ulushi bor edi. Ma'lumki, Xitoy 80-yillarda SSSR bilan qarama-qarshilikka duch keladi va hatto oralarida harbiy to'qnashuv ham bo'lib o'tadi va SSSR ushbu qisqa muddatli urushda g'olib keladi. Shundan keyin, Xitoy Amerika bilan munosabatlarini kuchaytirar ekan, AQShning turli loyihalarini ham qo'llab-quvvatlay boshlaydi. Shulardan biri mujohidlar edi. Bugungi kunda Xitoyning Tolibon bilan munosabatlarining yaxshiligi ham o'sha davrga borib taqaladi.

1989-yilda Sovet qo'shinlari chiqib ketdi va Afg'oniston Demokratik Respublikasi yana uch yil yashay oldi. Uning o'rniga tashkil etilgan Afg'oniston Islom Davlatiga ikki oylik muddatga Sibg'atulloh Mujaddadiy, keyin esa Rabboniy rahbar etib tayinlandi.

Pokiston Hikmatyor prezidentligi uchun o'yin olib bordi. XVIII asrdan beri hokimiyat tepasida turgan pushtunlar tojik Rabboniyni hazm qila olmadilar. Biroq Rabboniy boshqalardan ko'ra ko'proq birlashtiruvchi va kuchli rahbar edi. Islomobod Hikmatyorni qo'llab-quvvatlagani uchun Rabboniy va Mas'ud endi Pokistonga qarshi kurashadigan bo'ldi.

1994-yilda mujohidlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash avj olgan bir paytda diniy madrasalar talabalari harakati sifatida paydo bo'lgan Tolibon, pushtunlarning ko'magi bilan tezda mamlakat bo'ylab tarqaldi. Diyoband madrasalari Tolibonga sodiqliklarini taklif qildilar. Endi Pokiston Kobulda hokimiyatda ko'rmoqchi bo'lgan harakat Tolibon edi.

Pokiston rahbari Parvez Musharrafning iqrorlariga ko'ra, Tolibon jangarilari Pokistonda tayyorgarlikdan o'tgan va qurollangan. Tolibon 1996-yilda Pokiston harbiylari va Saudiya Arabistoni moliyaviy ko'magida Kobulni egallab oladi. Mahalliy manbalarga ko'ra, 1996-2001-yillarda Tolibon safiga 80-100 ming jangchi qo'shilgan. AQSh Davlat departamentiga ko'ra, ularning 20-40 foizi pokistonliklar edi.

Mujohidlar yetakchilari mamlakatni tark etar ekan, Ahmad Shoh Masud 2001-yil 9-yanvarda o'ldirilguncha qarshilik ko'rsatdi. Mas'ud

boshchiligidagi tojik kuchlariga o'zbek generali Abdurashid Do'stum va uning odamlari, shia hazoralari va toliblarga qarshi kurashuvchi pushtunlar ham qo'shildi. Qonli hokimiyat uchun kurashda 15 ta yirik qatliyom qayd etilgan.

Pokistonda ta'lim olgan Mulla Umar tarafidan 1994-yilda tuzilgan Tolibon harakati 1996-yilda totalitar ko'rinishdagi Afg'oniston Islom Amirliги tuzilganligini e'lon qilib, poytaxtni defakto Qandahorga ko'chirdi va mamlakat shimolidan tashqari asosiy qismda o'z nazoratini o'rnatdi. Mulla Umar o'zini mamlakat yetakchisi - "mo'minlar amiri" deb e'lon qildi. Bu "mo'minlar amiri" unvonining hech qanday diniy yoki islomiy asoslari yoq edi, bu ko'proq pushtun qabilalarining an'anasi va davlatchilik tarixi bilan bog'liq edi. Birinchi "mo'minlar amiri" unvonini olgan shaxs Eronda Nodirshoh vafotidan keyin Afg'onistonda o'z hokimyatini tiklab olgan pushtun qabilalarining amiri Do'st Muhammadxon bo'lib, u bu unvonni 1835-yilda oladi va buning ramzi sifatida Kobul shahar ulamolarining unga topshirgan bug'doy dastasi bo'ladi. Tolibon ham ushbu an'anani davom ettiradi.

Mulla Umar hokimyatini taniqli vahhobiy olimlar qo'llab-quvvatladi, jumladan Saudiya Arabistoni bosh muftiysi Abdulaziz bin Ba'z o'z fatvolari bilan Tolibonga qonuniylik beradi. 90-yillarda Tolibon hukumatini tan olgan faqat uchta davlat bor edi: Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari va Pokiston. Agar Tolibon IV-V asrlarga oid Bomyondagi Budda haykallarini portilatib yubormaganida, Xitoy ham o'sha paytda tan olgan bo'lardi.

Tolibon mamlakatda o'z fikrlari va tushunchalariga ko'ra talqin qilgan shariat qonunini o'rnatdi. Qizlar maktablarini yopib qo'ydi, ishlaydigan ayollarni uyda o'tirishga majbur qilindi, ayollarning biron hamrohsiz tashqariga chiqishini taqiqladi. Ayollar burqa kiyishlari, erkaklar soqol o'stirishlari, azon aytilganda do'kondorlar do'konlarini yopishlari kerak edi. Musiqa eshittirish tugadi. Salafiy harakatlar kabi Tolibon ham shialarga dushman bo'ldi. Hazoralar sunniylikni qabul qilishga majbur qilindi yoki qirg'in qilindi; 400 nafar ayol tolibon yetakchilari uchun joriya sifatida o'g'irlab ketildi. Tolibon shariatiga ko'ra giyohvand moddalar ekish mumkin, iste'mol qilish harom edi. Huddi shunday heroin tayyorlash mumkin, ammo iste'mol qilish taqiqlangandi, shuning uchun Qobul, Qunduz kabi shaharlarda qoradori tayyorlash laboratoriyalari faoliyat yuritir edi. Bulardan Tolibon mo'maygina daromad olardi.

Tolibonning shafqatsizligi hayotga quvonch keltiradigan har qanday narsaga dushmanligi bilan ko'rindi. Shariat qo'riqcnilari istagan odamini, ayniqsa ayollarni yurish-turishi yoqmasa, ko'ziga shunday tuyulsa ham

ko'cha-ko'yda, jamoat joylarida hammani oldida shafqatsizlarcha urub-tepib va qamchilab jazolash huquqiga ega edi. Tolibonning bunday g'ayri insoniy harakatlari xalqaro hamjamiyat tarafidan qattiq qoralanib kelingandi.

1996-yilda Tolibonning hokimyatga kelishida Pokiston asosiy rol ni o'ynagandi. Tolibonning Al-Qoida bilan hamkorligi, Afg'oniston bo'yicha bir paytlar juda yaqin bo'lgan Amerika-Pokiston munosabatlari yomonlashdi. AQSh Davlat departamentining maxfiy yozishmalariga ko'ra, Pokiston razvedkasi (Pokiston Idoralararo razvedkasi) 1996-yilda Qobulda hokimiyatni egallab olgan Tolibonga o'q-dorilar, neft va oziq-ovqat yetkazib berishda davom etgan.

Pokiston 1997-1998-yillarda Tolibonga davlat xizmatchilarining maoshlarini to'lashda yordam bergan. Garchi AQSh bu vaziyatga e'tibor qaratgan bo'lsa-da, bu xavotirli deb hisoblamadi. Aksincha, 1997-yilda AQSh Davlat departamenti rasmiylari Tolibon bilan urushni davom ettirayotgan Masudga "Endi voz kech", degandi. Masud o'shanda mamlakatning 10 foizini - asosan shimolni nazorat qilgan. Biroq, 1998-yilda Al-Qoidaning Afrikadagi Amerika elchixonalariga uyushtirgan hujumlari natijasida AQSh Pokistonga bosim o'tkaza boshlaydi.

AQSh Davlat departamentining 2000-yil 26-sentabrdagi maxfiy yozishmalariga ko'ra, Islomobodning Tolibonni qo'llab-quvvatlashi hamon davom etayotgan edi. Amerikaliklar Islomobodga Ben Lodenni ushlab turish uchun bosim o'tkazar ekan, boshqa tomondan Tolibon bilan muzokaralar olib borishgandi. Bu davrda Saudiya Arabistoni razvedka boshqarmasi boshlig'i shahzoda Turki al-Faysal Ben Lodenni qo'lga olish uchun Qandahorga ikki marta uchgan va Mulla Umar bilan muzokaralari natija bermay, quruq qaytgan.

Keyinchalik Bush ma'muriyati, agar Ben Lodendan voz kechmasa, Tolibonni ag'darish uchun A.Masudni qo'llab-quvvatlashga qaror berishini ma'lum qiladi. Masud 2001-yil 11-sentabrdagi xurujlardan bir necha oy oldin Yevropa parlamentida "Urush Amerika tuprog'iga yaqinlashmoqda", deb ogohlantirgan edi, ammo u o'shanda qo'llab-quvvatlanmadi. 11-sentabr voqealaridan keyin ham Tolibon Ben Lodenni topshirishni istamadi. Tolibonning javobi: "Agar aniq dalil bo'lsa, u islomiy davlatdagi shariat mahkamasida sudlanadi".

Bu 20 yil davom etgan ishg'olning boshlanishidan darak bergandi. 2001-yil 7-oktabrda AQSh va Buyuk Britaniya "Abadiy Erkinlik" harakati bilan Afg'onistonga urush e'lon qilganda, ular Shimoliy Ittifoq (Masud va Do'stum) kuchlarini harbiy harakatlarda foydalandi.

2001-yil dekabr oyida Qobulni boy bergan Tolibon va al-Qoida kuchlari Pokistonning Tora Bora va Vaziriston viloyatiga chekindi. Pokistonning

pushtun qabilalari ular uchun “ansor” (yordam) rolini o‘ynagan. Pokiston AQSh bosimi ostida Afg‘oniston urushida qatnashgan o‘z jangarilariga qarshi urush e‘lon qilishga majbur bo‘ldi. Chunki, AQSh Afg‘onistonga kirar ekan, Davlat kotibi yordamchisi Richard Armitage Pokiston prezidenti Parvez Musharrafga telefon qilib “Yo biz bilansiz, yoki yo‘q. Yo‘q bo‘lsa, sizni tosh davriga qaytaramiz”, deb tahdid ham qilgandi. Musharrafga yuborilgan xatda quyidagilar ta’kidlanadi:

- Al-Qoidaga logistik yordam to‘xtatiladi.
- Aksilterror operatsiyalari uchun havo hududi ochiladi va razvedka ma’lumotlari taqdim etiladi.
- Tolibonga neft yetkazib berish to‘xtatiladi.
- Afg‘oniston-Pokiston chegarasida jangarilar oqimiga chek qo‘yiladi
- Tolibon hukumati Al-Qoidaga boshpana berishda davom etsa, ular bilan aloqalar uziladi.

Biroq, Pokistonnin o‘z jangarilariga qarshi Vaziristondagi kurashlarida ko‘plab qora tuynuklar bor edi. Amerikaliklar Lodenni 10 yildan keyin topgan joy Abbotobod shahri edi. Ben Lodin Pokistonda aniq yordamga ega edi. 2001-yil 9-yanvarda Islom Ulamolari Jamiyatining yig‘ilishida Loden “buyuk islom jangchisi” sifatida taqdirlanganda, mujohidlarni yollash dasturining me’mori Pokiston idoralararo razvedka rahbari Hamid Gul va sobiq Armiya Bosh shtabi boshlig‘i, general Mirza Aslam ham ishtirokchilar orasida edi. AQShning bosimiga qaramasdan Pokiston ikkili o‘yin o‘ynashda davom etgan.

AQSh harbiy harakatida jangovar kuch sifatida 11 davlat bilan hamkorlik qilgan. 2001-yilda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Xavfsizlik Kengashi rezolyutsiyasi bilan tashkil etilgan Xalqaro xavfsizlik kuchlariga (ISAF) 34 davlat qo‘shildi. Afg‘onistonga bostirib kirishni Xitoy, Rossiya va Eron ham qo‘llab-quvvatladi. 2006-yildan operatsiyalar NATO soyasi ostida o‘tkazildi. 2001-yil dekabr oyida Bonn konferensiyasi qarorlari asosida 2002-yilda an’anaviy afg‘on assambleyasi Loya Jirg‘a yig‘ilib, Hamid Karzay boshchiligidagi o‘tish davri hukumatini belgiladi.

Karzay 2004-yilda davlat rahbari etib saylangan. 2009-yilda u qayta saylangan. 2014-yildan 2021-yilgacha Ashraf G‘ani boshqardi. Ushbu rahbarlar yetarli kuchni o‘zida jamlay olmadi. Tarqoq kuchlar obro‘cini buzib bo‘lmadi, mamlakatni bosib olishdan keyingi milliy davlat atrofida birlashtira olmadi. Ta’sirli va muhim ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar qilinmadi. Afg‘oniston bankrot davlatga aylandi, degan qo‘rquv boshidan beri mavjud edi.

Ular xorijiy kuchlar sonini ko‘paytirish orqali Tolibon harakatining qayta to‘planishiga javob berishning yagona chorasi sifatida ko‘ra boshladi. 2010-

yilga kelib xorijiy davlatlar harbiylarining soni 150 mingdan oshdi. Ulardan 100 ming nafari amerikalik edi. 2012-yilda Obama ma'muriyati qo'shinlarni olib chiqishni kun tartibiga qo'yganida, Afg'oniston hukumatini Tolibon bilan muzokara olib borishga urinishlar muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Shunga qaramay, haqiqiy urush 2014-yilda rasman yakunlandi. Mas'uliyat afg'on kuchlariga yuklangan bo'lsa-da, ISAF o'rniga kelgan NATONing "Qat'iy yordam" operatsiyasi missiyani 12500 askar bilan davom ettirdi.

Tolibonning ochiq dushmanligidan tashqari, Hizbiy Islomiy ham hukumatga qarshi edi. Bundan tashqari, Haqqoniy guruhi kabi murosasiz va shafqatsiz tuzilmalar paydo bo'ldi. 2015-yildan buyon Afg'onistonda Tolibonga ham tahdid qilgan "Islom davlati" (IShID) sahnaga chiqdi. Amerika ma'muriyatining ma'lumotlariga ko'ra, 2019 yil yanvar holatiga ko'ra, Afg'oniston hukumati mamlakatning 53,8 foizini boshqargan, 33,9 foiz yerni nazorat qilish esa ziddiyatli holga kelgan va Tolibon qo'l ostidagi hududlar ulushi 12,3 foizga oshgandi.

Bunday sharoitda Tramp ma'muriyati Tolibon bilan o'tirib, 2020-yilning 29-fevralida "cheksiz urushlarni tugatish" va'dasi doirasida kelishuvga erishdi. Shunga ko'ra, mahbuslar ozod qilinadi, terrorchilik tashkilotlari joylashmaydi, Tolibon va hukumat o'rtasida tinchlik muzokaralari boshlanib, xorijiy kuchlar 2021-yil 1-maygacha chekinadi.

Tramp ketishidan oldin askar sonini 2500 tagacha qisqartirdi. Xususiy askarlar ham bor edi va 7800 kontrakt qo'riqchisi ishladi. Yangi prezident Jo Baiden 13-aprel kuni 1-may taqvimini haqiqiy emas deb topdi va 11-sentabr hujumlari yilligiga qadar barcha qo'shinlarni olib chiqib ketishlarini e'lon qildi.

Chiqib ketish tugallangach, Dohadagi Tolibon hukumati muzokaralarida kelishuvga erishiladi, qo'shma hukumat tuziladi va xorijiy kuchlar chekinishi bilan muammosiz o'tish sodir bo'lishi kutilgandi. Kelishuvga qaramay, hukumat Tolibon kuchlariga katta talafot yetkazishi orqali va'dalari bajarilmaganini bahona qilib, nafaqat Dohadagi muzokaralarni to'xtatdi, balki hukmronligini kengaytirishga kirishdi.

Tolibon tezda birin-ketin viloyat markazlarini hukumat qo'lidan tortib ola boshladi. Koalitsiya tomonidan tayyorlangan va jihozlangan afg'on xavfsizlik kuchlari soni 170 ming nafarga yetgan bo'lsa-da, ular Tolibonga qarshi "milliy armiya" yoki "milliy politsiya"ga o'xshamadi. Armiyada korrupsiya va poraxo'rlik kuchayib ketgani, harbiy lavozimlar sotilgani, arvoq askarlar va politsiyachilarga ajratilgan maoshlar qo'mondonlarning cho'ntagiga tushgani, materiallar va qurollar o'g'irlangani bois, Tolibon qarshisida kurashadigan kuch deyarli yoq edi. Boz ustiga harbiylar orasida

Tolibon tarafdorlari bor edi. Natijada, Tolibon tezda barcha hududlarni egallab, 2021-yil 15 avgust kuni Qobulga kirib keldi. Ashraf G'ani boshchiligidagi davlat amaldorlari mamlakatni tashlab qochadi va BAAGA borib joylashadi.

Bugungi kunda Tolibon hukumatini xalqaro hamjamiyat tomonidan tan olinish masalasi muzokara qilinmoqda. Biroq, xalqaro hamjamiyat Tolibonga barcha qarama-qarshi taraflarni ishtirokini ta'minlaydigan inkluziv hukumat qurishini, inson haqlarini boshqa etnik va diniy guruhlarni ayniqsa, ayollarning ta'lim va ijtimoiy huquqlarini himoyasini kafolatlashini talab qilmoqda. Tolibon bu borada hozircha yetarlicha ish olib borgani yoq.

Mavzuga oid savollar:

1. Afg'onistondagi ichki nizolar qanday boshlandi?
2. SSSR nima uchun Afg'onistonga qo'shin kiritdi?
3. Tolibon harakati qachon tashkil topdi va qanday hokimyatga keldi?
4. Afg'oniston siyosatida Pokiston va arab davlatlarining o'rni qanday?
5. AQSh nega Afg'onistonda harbiy harakat olib bordi?
6. Nima uchun Afg'onistonda SSSR va keyinchalik AQSh muvaffaqiyatga erishmadi?
7. Tolibonning diniy tushunchalari qanaqa va salafiy oqim bilan o'xshashliklari nimalardan iborat?
8. Afg'onistondagi ichki nizolarda etnik omillar haqida nimalarni bilasiz?
9. Deobandizm nima?
10. Xalqaro hamjamiyat nima uchun Tolibon hukumatini tan olishga shoshilmayapti?

14-MAVZU: MUSULMON DUNYOSIDA POKISTON VA HINDISTON MOJAROSI

Reja:

1. Mustaqillik davridagi ziddiyatlar
2. Turli qo'zg'olon harakatlari
3. Muzokaralar va boshqa ishonchni mustahkamlash choralari

Tayanch tushunchalar va iboralar: "Hindiston va Pokiston yadro qurollari muammosi", Kashmir mojarosi, Junagadh masalasi, Kargil urushi, Lashkar-e-Taiba va Jaish-e-Muhammad terrorchilari.

Hindiston-Pokiston munosabatlari Hindiston Respublikasi va Pokiston Islom Respublikasi o'rtasidagi ikki tomonlama aloqalarni anglatadi. Ikki mamlakat o'rtasida murakkab va asosan dushmanlik munosabatlari mavjud bo'lib, ular ko'plab tarixiy va siyosiy voqealarga, xususan, 1947-yil avgustida Britaniya Hindistonining bo'linishiga bog'liq; Hindiston-Pokiston chegarasi dunyodagi eng harbiylashtirilgan xalqaro chegaralardan biridir.

Ikkinchi Jahon urushidan ikki yil o'tgach, Birlashgan Qirollik Britaniya Hindistonini rasman tarqatib yubordi va uni ikkita yangi suveren davlatga bo'lindi: Hindiston Dominioni va Pokiston Dominioni. Sobiq Britaniya mustamlakasining bo'linishi 15 million kishining ko'chirilishiga olib keldi, qurbonlar soni bir necha yuz mingdan bir million kishigacha yetdi, chunki ko'plab hindular va musulmonlar Radklif chizig'i bo'ylab qarama-qarshi yo'nalishlarga ko'chib o'tishdi. 1950-yilda Hindiston aholisi ko'pchilikni hindular va ko'p sonli musulmon ozchilikdan iborat dunyoviy respublika sifatida paydo bo'ldi. Ko'p o'tmay, 1956-yilda Pokiston aholisining ko'pchiligi musulmonlar va ko'p sonli hindular bo'lgan islomiy respublika sifatida paydo bo'ldi, keyinchalik u 1971-yildagi Bangladesh ozodlik urushida mag'lubiyatga uchraganidan so'ng hind aholisining ko'p qismini yo'qotdi, bu esa Sharqiy Pokistonning Bangladesh mustaqil davlati sifatida ajralib chiqishiga olib keldi.

Ikkala davlat ham rasmiy mustaqillikka erishganidan so'ng qisqa vaqt ichida to'liq diplomatik aloqalarni o'rnatgan bo'lsa-da, ularning munosabatlari bo'linishning o'zaro ta'siri, shuningdek, turli knyazlik davlatlari ustidan qarama-qarshi hududiy da'volarning paydo bo'lishi bilan tezda soya soldi, eng muhim bahs Jammu va Kashmir hududlari bo'lib qoldi. Kashmir mojarosi ikki davlat o'rtasidagi har bir urush uchun

katalizator bo'lib xizmat qildi, 1971-yilgi Hindiston-Pokiston urushi bundan mustasno, buning o'rniga Bangladesh ozodlik urushi bilan birga sodir bo'lgan.

O'zaro munosabatlarni yaxshilash uchun ko'plab urinishlar bo'ldi, xususan, Shimla sammiti, Agra sammiti va Lahor sammiti, shuningdek, turli tinchlik va hamkorlik tashabbuslari. Ushbu sa'y-harakatlarga qaramay, transchegaraviy terrorchilik harakatlaridan keyin mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar sovuq bo'lib qoldi. BBC Jahon Xizmatining 2017-yilda o'tkazgan so'roviga ko'ra, hindlarning atigi 5 % Pokiston ta'siriga ijobiy, 85 % salbiy, 11 % esa Hindiston ta'siriga ijobiy, 62 % salbiy fikr bildirgan.

Mustaqillik davridagi ziddiyatlar

Ikki yangi tashkil etilgan Hindiston va Pokiston davlatlari o'rtasida bo'linishdan keyingi oylarda ommaviy aholi almashinuvi sodir bo'ldi. Bo'linish tufayli aholini ko'chirish zarurligi haqida tushuncha yo'q edi. Diniy ozchiliklar o'zlari yashaydigan shtatlarda qolishlari kutilgan edi. Biroq, provinsiyaga ta'sir ko'rsatadigan jamoat zo'ravonliklari tufayli aholini ko'chirish tashkil etilgan Panjob uchun istisno qilingan bo'lsa-da, bu boshqa viloyatlarga taalluqli emas edi.

Britaniya Hindistonining bo'linishi Britaniyaning sobiq Panjob va Bengal viloyatini Hindiston Dominioni va Pokiston Dominioni o'rtasida bo'ldi. Viloyatning asosan musulmonlar yashaydigan g'arbiy qismi Pokistonning Panjob viloyatiga aylandi; asosan hindu va sikxlarning sharqiy qismi Hindistonning Sharqiy Panjob shtatiga aylandi (keyinchalik yangi Panjob, Haryana va Himachal-Pradesh shtatlariga bo'lingan). G'arbda ko'plab hindular va sikxlar, sharqda esa ko'plab musulmonlar yashagan va barcha bunday ozchiliklarning qo'rquvi shunchalik katta ediki, bo'linish ko'plab odamlarning ko'chirilishini va ko'plab jamoalararo zo'ravonliklarni ko'rdi. Ba'zilar Panjobdagi zo'ravonliklarni qasoskor genotsid deb ta'riflashgan. Bo'linish paytida Panjob bo'ylab jami migratsiya taxminan 12 million kishini tashkil qildi; Taxminan 6,5 million musulmon Sharqiy Panjobdan G'arbiy Panjobga, 4,7 million hindu va sikxlar esa G'arbiy Panjobdan Sharqiy Panjobga ko'chib o'tdi.

Britaniyaning Britaniya Hindistonini bo'lish rejasiga ko'ra, barcha 680 knyazlik shtatlari ikki davlatdan qaysi biriga qo'shilish to'g'risida qaror qabul qilishlari mumkin edi. Ayrimlarini hisobga olmaganda, aksariyati musulmonlardan tashkil topgan knyazlik shtatlarining aksariyati Pokistonga, ko'pchilik hindulardan iborat knyazlik shtatlari esa Hindistonga qo'shildi. Biroq, ba'zi bir knyazlik davlatlarining qarorlari

kelgusi yillarda Pokiston-Hindiston munosabatlarini sezilarli darajada shakllantiradi.

Junagadh masalasi

Junagadh Gujaratning janubi-gʻarbiy qismida joylashgan shtat boʻlib, unda Manavadar, Mangrol va Babriavad knyazliklari joylashgan. U Pokiston bilan chegaradosh emas edi va boshqa davlatlar uni Pokistondan ajratib qoʻydilar. Shtat fuqarolarining 80 % dan ortigʻini tashkil etuvchi koʻpchilik hindu aholisiga ega edi, uning hukmdori Navob Maxabat Xon esa musulmon edi. Maxabat Xon 1947-yil 15-avgustda Pokistonga qoʻshildi. Pokiston 1947-yil 15-sentabrda aʼzolikni qabul qilganligini tasdiqladi.

Hindiston aʼzolikni qonuniy deb qabul qilmadi. Hindiston nuqtai nazari shundan iborat ediki, Junagadh Pokiston bilan qoʻshni emas, Junagadning koʻpchilik hindulari Hindistonning bir qismi boʻlishini xohlaydilar va shtat uch tomondan Hindiston hududi bilan oʻralgan.

Pokiston nuqtai nazari shundan iboratki, Junagadning Pokistonga qoʻshilishni tanlagan hukmdori va boshqaruv organi boʻlganligi sababli, bunga ruxsat berish kerak edi. Bundan tashqari, Junagadning qirgʻoq chizigʻi boʻlganligi sababli, u Hindiston ichidagi anklav sifatida ham Pokiston bilan dengiz aloqalarini saqlab qolishi mumkin edi.

Hech bir shtat bu masalani tinch yoʻl bilan hal qila olmadi. Hindiston ichki ishlar vaziri Sardor Patel, agar Junagadhga Pokistonga borishga ruxsat berilsa, bu Gujarat boʻylab jamoat tartibsizliklarini keltirib chiqarishini his qildi. Hindiston hukumati Pokistonga aʼzolikni bekor qilish va Gujaratda har qanday zoʻravonlikni oldini olish uchun Junagadda plebissit oʻtkazish uchun vaqt berdi. Samaldas Gandi surgundagi hukumatni, Junagadh xalqining Arzi Hukumatini tuzdi. Patel Junagadning uchta knyazligini anneksiya qilishni buyurdi.

Hindiston Junagadhga yoqilgʻi va koʻmir yetkazib berishni toʻxtatdi, havo va pochta aloqalarini uzdi, chegaraga qoʻshin yubordi, Hindistonga qoʻshilgan Mangrol va Babariavad knyazliklarini egalladi. 26-oktabr kuni Junagadlik Navob va uning oilasi hind qoʻshinlari bilan toʻqnashuvdan soʻng Pokistonga qochib ketdi. 7-noyabr kuni Junagadh sudi qulashi kutilayotgan paytda Hindiston hukumatini davlat boshqaruvini oʻz qoʻliga olishga taklif qildi. Junagadhlik devoni, mashhur Zulfiqor Ali Bxutoning otasi ser Shoh Navoz Bxutto Hindiston hukumatini aralashishga taklif qilishga qaror qildi va bu borada Hindiston hukumatidagi Saurashtra mintaqaviy komissari janob Buchga xat yozdi. Pokiston hukumati norozilik bildirdi. Hindiston hukumati Pokistonning

noroziliklarini rad etdi va Devonning aralashish taklifini qabul qildi. Hindiston qo'shinlari 1947-yil 9-noyabrda Junagadni egallab oldilar. 1948-yil fevral oyida bo'lib o'tgan plebissit Hindistonga qo'shilish uchun deyarli bir ovozdan ovoz berdi.

Kashmir mojarosi

Kashmir hindu qiroli Maxaraja Xari Singx tomonidan boshqariladigan, aksariyat musulmonlardan iborat knyazlik davlat edi. Hindistonning bo'linishi paytida shtat hukmdori Maxaraja Hari Singx mustaqil qolishni afzal ko'rdi va Hindiston Dominioniga ham, Pokiston Dominioniga ham qo'shilishni xohlamadi. U Hindiston ham, Pokiston ham o'zining knyazlik davlatini mustaqil neytral davlat sifatida tan olishini xohlardi.

Pokiston bilan to'xtab qolgan kelishuvga qaramay, Pokiston kuchlari guruhlari Kashmirda jo'natildi. Pokiston harbiylashtirilgan kuchlari tomonidan qo'llab-quvvatlangan Pushtun Mahsud qabilalari 1947-yil oktabr oyida Kashmirda egallash uchun "Gulmarg operatsiyasi" kod nomi bilan Kashmirda bostirib kirishdi. 25-oktabrda Baramullaga yetib kelishdi. Srinagarga borish o'rniga atigi 50 km uzoqlikda va uning himoyalangan aerodromini egallab, ular u yerda bir necha kun qolishdi. Kashmir xavfsizlik kuchlari Pokistonga qarshi jang qilish uchun juda zaif va yomon jihozlangan edi. Ushbu bosqin Pokistonga qo'shilishdan qo'rqib, maxaraja endi Hindistonga murojaat qildi va Hindistondan Kashmirda himoya qilish uchun qo'shinlar so'radi. Hindiston bosh vaziri Neru qo'shirlarni yuborishga tayyor edi, ammo Hindiston general-gubernatori vazifasini bajaruvchi Birma Lord Mountbatten Hindiston o'z qo'shinlarini yuborishdan oldin maxarajaga Hindistonga qo'shilishni maslahat berdi. Shunday qilib, yuzaga kelgan vaziyatni hisobga olgan holda u 1947-yil 26-oktyabrda Hindiston Ittifoqiga qo'shilish to'g'risidagi hujjatni imzoladi. Bosqinchi pokistonliklar shtat bo'ylab tarqalib, atigi 50 kishilik Baramulla shahrini talon-taroj qilishdi. Shtat poytaxti Srinagardan bir necha km uzoqlikda, 1947-yil 25-oktyabrdan boshlab bir necha kun davomida Maharaja 1947-yil 26-oktyabrda Hindiston hukmronligiga qo'shilish to'g'risidagi hujjatni imzoladi. Shayx Muhammad Abdulla Neruni qo'shin yuborishga ko'ndirish uchun 25-oktyabr kuni allaqachon Dehliga yetib borgan edi. U davlat duch kelgan xavfni yashirmadi va Nerudan qo'shilishni qabul qilish va hind qo'shinlarini shtatga tezroq jo'natishini ta'minlash uchun vaqt yo'qotmaslikni so'radi. (Shayx Abdulloh o'zining "Aatish-e-Chinaar" asarida (416 va 417-betlarda) va Menon 26-oktabrda

imzolangan qo‘shilish to‘g‘risidagi hujjat bilan Dehliga qaytganini (417-betda) qayd etgan. Hindiston general-gubernatori tomonidan ertasi kuni, 1947-yil 27-oktyabrda qabul qilingan. Maharaja tomonidan imzolanishi va general-gubernator tomonidan qabul qilinishi bilan Jammu va Kashmir knyazlik shtati Britaniya parlamenti tomonidan 1947-yilda qabul qilingan Hindiston mustaqilligi to‘g‘risidagi qonunga binoan Hindiston dominionining bir qismiga aylandi.

Bu vaqtga kelib, bosqinchilar poytaxtga yaqin edilar, Hindistonning Srinagar qo‘shinlari Dehlidan havo bilan olib ketildi.

Hindiston qo‘shinlari tajovuzkorlarni Kashmirning ba’zi qismlaridan quvib chiqarishga muvaffaq bo‘lishdi, ammo qishning boshlanishi shtatning ko‘p qismini o‘tib bo‘lmas yo‘lardan tashkil topgan edi. Pokiston va Hindiston o‘rtasida bir necha hafta davom etgan shiddatli janglardan so‘ng, Pokiston rahbarlari va Hindiston bosh vaziri Neru o‘t ochishni to‘xtatishni e‘lon qildilar va plebissit va’dasi bilan BMT arbitrajiga murojaat qilishdi. 1957-yilda shimoli-g‘arbiy Kashmir Pokistonga to‘liq qo‘shilib, Azad Kashmirga (Pokiston tomonidan boshqariladigan Kashmir) aylandi. 1962-yilda Xitoy Ladax bilan chegaradosh shimoliy-sharqiy mintqa bo‘lgan Aksay Chinni egallab oldi. 1984-yilda Hindiston Meghdoot operatsiyasini boshladi va Siachen muzliklarining 80 % dan ortig‘ini egallab oldi.

Pokiston endi Kashmirliklarning plebissit orqali o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqini saqlab qoladi va va’da qilingan plebissit Kashmir xalqining taqdirini hal qilishiga ruxsat berilishi kerak. Boshqa tomondan, Hindiston Maxarajaning qo‘shilish hujjatini imzolashi bilan Kashmir Hindistonning ajralmas qismiga aylanganini ta’kidladi.

Bunday barcha siyosiy tafovutlar tufayli bu hududiy da’vo 1947 va 1965-yillarda ikki davlat o‘rtasidagi urushlar va 1999-yilda cheklangan to‘qnashuvlar mavzusi bo‘ldi. Shtat 1972-yilda Shimla kelishuviga ko‘ra o‘zgartirilgan 1947-yilgi mojaroda kelishilgan o‘t ochishni to‘xtatish chizig‘ini belgilaydigan Nazorat chizig‘i (LoC) tomonidan ikki mamlakat o‘rtasida bo‘lingan.

Kargil urushi

1998-99-yil qish oylarida Hindiston armiyasi har yili bo‘lgani kabi Kashmirdagi Kargil sektoridagi juda baland cho‘qqilardagi postlarini bo‘shatdi. Pokiston armiyasi nazorat chizig‘iga bostirib kirib, postlarni egallab oldi. Hindiston armiyasi buni 1999-yil may oyida qor erishi bilan aniqlagan. Bu Hindiston va Pokiston kuchlari o‘rtasida Kargil mojarosi deb nomlanuvchi shiddatli janglarga olib keldi. Hindiston havo kuchlari

tomonidan qo‘llab-quvvatlangan Hindiston armiyasi Pokiston bosib olgan ko‘plab postlarni qaytarib oldi. Keyinroq Pokiston xalqaro bosim va katta qurbonlar ostida qolgan qismdan chiqib ketdi.

Turli qo‘zg‘olon harakatlari

Hindiston parlamentiga hujum pokistonlik terrorchilar tomonidan amalga oshirilgani aytilgan eng daxshatli hujum bo‘ldi. Hindiston hujumlarda Pokistonni aybladi, Pokiston buni qat’iyan rad etdi. Keyingi 2001—2002-yillardagi Hindiston-Pokiston qarama-qarshiligi yadroviy qarama-qarshilik yuzaga kelishi haqidagi xavotirlarni kuchaytirdi. Biroq, xalqaro tinchlik sa’y-harakatlari yadroviy qurolga ega bo‘lgan ikki davlat o‘rtasidagi ziddiyatning sovishini ta’minladi.

Bundan tashqari, Nepalning Katmandu shahridan Nyu-Dehli yo‘nalishi bo‘yicha Indian Airlines aviakompaniyasining IC 814 reysini olib qochilishi eng e’tiborga molik. Samolyot 1999-yilning 24-dekabrda havoga ko‘tarilganidan taxminan bir soat o‘tib olib qo‘yilgan va Amritsar aeroportiga, so‘ngra Pokistonning Lahor shahriga olib ketilgan. Yoqilg‘i quygandan so‘ng, samolyot Dubayga ko‘tarildi va nihoyat Afg‘onistonning Qandahor shahriga qo‘ndi. Ommaviy axborot vositalarining kuchli bosimi ostida Nyu-Dehli samolyotni o‘g‘irlaganlarning talabini bajardi va samolyotda hindistonlik yo‘lovchilar ozodligi evaziga Maulana Masud Azharni asirlikdan ozod qildi. Biroq, bu qaror Nyu-Dehliga qimmatga tushdi. Karachida yashiringan deb hisoblangan Maulana keyinchalik Kashmirda Hindiston xavfsizlik kuchlariga qarshi bir necha teraktlar uyushtirgan Jaish-e-Muhammad tashkilotiga rahbarlik qildi.

2000-yil 22-dekabrda Lashkar-e-Toybaga tegishli bir guruh terrorchilar Nyu-Dehlidagi mashhur Qizil qal’aga bostirib kirishdi. Qal’ada Hindiston harbiy bo‘linmasi va Markaziy Tergov byurosi va Hindiston armiyasi tomonidan qo‘llaniladigan yuqori darajadagi so‘roq kamerasi joylashgan. Terrorchilar Qizil qal’a atrofidagi xavfsizlik qoplamini muvaffaqiyatli buzib o‘tib, navbatchi hind harbiylariga qarata o‘t ochgan, ulardan ikki nafari voqea joyida halok bo‘lgan.

2002-yilda Hindiston Jammu va Kashmirdan terrorchilar Hindistonga kirib kelayotganini yana bir bor da’vo qildi, Pokiston prezidenti Parvez Musharraf bunday infiltratsiya to‘xtatilgani da’vosini rad etdi – Hindiston Tashqi ishlar vazirligi matbuot kotibi Pokistonning da’vosini bekor qildi. Faqat ikki oy o‘tgach, Jaish-e-Muhammadga tegishli ikki kashmirlik terrorist Gujaratning Ahmadobod shahridagi Svami Narayan ibodatxonasi majmuasiga bostirib kirdi, 30 kishi, jumladan 18 ayol va besh bola halok

bo'ldi. Hujum 2002-yil 25-sentabrda Jammu va Kashmirda shtat saylovlaridan bir necha kun o'tib amalga oshirilgan. Har ikki terrorchidan topilgan ikkita bir xil xatda hujum Gujaratdagi tartibsizliklar paytida minglab musulmonlarning o'limiga javob sifatida qilingani aytilgan.

2003-yil 25-avgustda Mumbay janubida ikkita bomba o'rnatilgan avtomobil portladi; biri Hindiston darvozasi yaqinida, ikkinchisi esa mashhur Zaveriy bozorida kamida 48 kishi halok bo'lgan va 150 kishi jarohatlangan. Teraktlar uchun javobgarlikni hech bir terrorchi guruh o'z zimmasiga olmagan bo'lsa-da, Mumbay politsiyasi va RAW (*Research and Analysis Wing*, RAW yoki R&AW – Hindiston tashqi razvedkasi) ikki portlashda Lashkar-i-Toybaning qo'li bor deb gumon qilmoqda.

Muvaffaqiyatsiz urinishda, Lashkar-e-Toibaga tegishli olti nafar terrorist 2005-yil 5-iyulda Ayodhya Ram Janmbhomi majmuasiga bostirib kirishdi. Terrorchilar asosiy bahsli joyga yetib ulgurmasdan, Hindiston xavfsizlik kuchlari tomonidan urib tushirilgan. Hodisa paytida bir hindu dindori va ikki politsiyachi yaralangan.

2001-yil Hindiston parlamentiga hujum

2001-yilda Hindiston parlamentiga hujum 2001-yil 13-dekabrda Nyu-Dehlidagi Hindiston parlamentiga qilingan hujum bo'lib, uning davomida o'n to'rt kishi, jumladan, binoga hujum qilgan besh kishi halok bo'lgan. Jinoyatchilar Lashkar-e-Toiba va Jaish-e-Mohammad terrorchilari edi. Hujum besh nafar terrorchi, olti nafar Dehli politsiyasi xodimi, ikki nafar parlament xavfsizlik xizmati xodimi va bir bog'bon, jami 14 nafar halok bo'ldi va Hindiston va Pokiston o'rtasidagi ziddiyatning kuchayishiga olib keldi, natijada 2001-2002 yillardagi Hindiston-Pokiston qarama-qarshiligi yuzaga keldi.

2001-2002 Hindiston-Pokiston qarama-qarshiligi

2001-2002-yillardagi Hindiston-Pokiston qarama-qarshiligi Hindiston va Pokiston o'rtasidagi harbiy mojaro bo'lib, bu chegaraning ikkala tomonida va Kashmir mintaqasidagi Nazorat chizig'i bo'ylab qo'shinlarning to'planishiga olib keldi. Bu Hindiston va Pokiston o'rtasidagi 1999-yildagi Kargil urushidan keyingi birinchi yirik harbiy qarama-qarshilik edi. Harbiy quvvatni oshirish Hindiston parlamentiga 2001-yilgi parlament hujumiga va 2001-yil Jammu va Kashmir qonunchilik assambleyasiga hujumga javoban Hindiston tomonidan boshlangan. Hindiston hujumlarni Pokistonda joylashgan Lashkar-e-Toyba va Jaish-e-Muhammad kabi ikki terrorchilik guruhi amalga oshirganini da'vo qildi, ularning ikkalasi ham Hindiston Pokistonning ISI (The Inter-Services Intelligence- Idoralararo razvedka) tomonidan

qo‘llab-quvvatlanishini aytdi. Pokiston bu ayblovni rad etdi. 2002-yil oktyabr oyida Hindiston va Pokiston qo‘shinlari xalqaro chegaradan olib chiqib ketilishi bilan yakunlangan xalqaro diplomatik vositachilik ortidan keskinlik pasaygan.

2007-yil Samjauta Express portlashlari

2007-yilgi Samjauta Express portlashlari 18-fevral kuni Samjauta Express poyezdiga qaratilgan terrorchilik hujumi edi. Samjhauta Express xalqaro poyezd bo‘lib, Hindistonning Nyu-Dehli shahridan Pokistonning Lahor shahriga qatnaydi va Hindiston-Pokiston chegarasini kesib o‘tuvchi ikkita poyezddan biri sanaladi. Kamida 68 kishi, asosan, Pokiston fuqarolari, shuningdek, Hindiston xavfsizlik xodimlari va tinch aholi vakillari halok bo‘ldi.

2008-yil Mumbaydagi hujumlar

2008-yilda Pokistonlik o‘n nafar terrorist tomonidan Mumbayga uyushtirilgan hujumlar natijasida 173 dan ortiq kishi halok bo‘lgan va 308 kishi yaralangan. Hujumlar chog‘ida qo‘lga olingan omon qolgan yagona qurolli shaxs Ajmal Kasab Pokiston fuqarosi ekanligi aniqlandi. Bu fakt Pokiston rasmiylari tomonidan tan olingan. 2010-yilning may oyida Hindiston sudi uni to‘rtta qotillik, Hindistonga qarshi urush olib borish, fitna va terrorizm jinoyatlarida aybdor deb topdi va o‘limga hukm qildi.

Muzokaralar va boshqa ishonchni mustahkamlash choralari.

1971-yilgi urushdan keyin Pokiston va Hindiston munosabatlarni normallashtirish yo‘lida sekin olg‘a siljishdi. 1972-yil iyul oyida Hindiston bosh vaziri Indira Gandi va Pokiston Prezidenti Zulfiqor Ali Bxutto Hindiston tepaligidagi Shimla stantsiyasida uchrashdilar. Ular Shimla shartnomasini imzoladilar, unga ko‘ra Hindiston barcha Pokiston xodimlarini (90 000 dan ortiq) qaytarib beradi va g‘arbdagi hududlarni egallab oladi va ikki davlat “ikki tomonlama muzokaralar orqali o‘z kelishmovchiliklarini tinch yo‘l bilan hal qiladi”. Bu kelishuvlarning natijasida diplomatik va savdo aloqalari ham 1976-yilda tiklandi.

1990-yillar

1997-yilda Hindiston-Pokiston oliy darajadagi muzokaralari uch yillik tanaffusdan keyin qayta boshlandi. Pokiston va Hindiston bosh vazirlari ikki marta uchrashdi va tashqi ishlar kotiblari uch raund muzokaralar olib bordi. 1997-yil iyun oyida tashqi ishlar kotiblari muzokaralarni davom ettirishga qaratilgan sakkizta “muhim muammo”ni aniqladilar. Mustaqillikdan beri muammo bo‘lgan Kashmir maqomi (Hindiston tomoni Jammu va Kashmir deb ataydi) bo‘yicha mojaro ularning muloqotidagi asosiy to‘siq bo‘lib qolmoqda. Hindiston butun

sobiq knyazlik davlati Hindiston ittifoqining ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydi, Pokiston esa BMTning shtat/viloyat aholisining o'z taqdirini o'zi belgilashiga chaqiruvchi rezolyutsiyalari hisobga olinishi kerakligini ta'kidlaydi. Biroq u rezolyutsiyaning bosib olingan barcha hududlarni bo'shatishga chaqiruvchi oldingi qismiga rioya qilishdan bosh tortmoqda.

1997-yil sentabrida muzokaralar Kashmir, tinchlik va xavfsizlik masalalarini hal qilish bo'yicha tuzilma bo'yicha buzildi.

Ikki davlat o'rtasidagi muloqotni qayta boshlashga urinishlar 1999-yil fevralida Lahorda bo'lib o'tgan ikki bosh vazirning uchrashuvi va ularning uchta kelishuvni imzolashi katta turtki bo'ldi.

O'sha yilning oktyabr oyida Pokistonda demokratik yo'l bilan saylangan Navoz Sharif hukumatini ag'dargan keyingi harbiy to'ntarish ham munosabatlarning tanazzulga yuz tutganini isbotladi.

2000-yillar

2001-yilda Agrada sammit o'tkazildi; Pokiston prezidenti Parvez Musharraf Hindiston bosh vaziri Atal Behari Vajpayee bilan uchrashdi. Muzokaralar yakuniga yetdi.

2004-yil 20-iyunda Hindistonda yangi hukumat paydo bo'lishi bilan har ikki davlat yadroviy sinovlarni taqiqlashni uzaytirishga va yadro urushiga olib kelishi mumkin bo'lgan tushunmovchiliklarning oldini olishga qaratilgan tashqi ishlar kotiblari o'rtasida ishonch telefonini tashkil etishga kelishib oldilar.

Baglihor to'g'oni masalasi Pokiston tomonidan 2005-yilda ko'tarilgan yangi masala edi.

Doktor Manmohan Singx 2004-yil may oyida Hindiston bosh vaziri bo'lganidan so'ng, Panjob viloyati hukumati uning tug'ilgan joyi Gahni uning sharafiga namunali qishloq sifatida rivojlantirish va maktabga uning nomini berishini e'lon qildi. Hindistonda Pokiston nomli qishloq ham bor, uning nomini o'zgartirish uchun yillar davomida vaqti-vaqti bilan bosim o'tkazilganiga qaramay, qishloq aholisi qarshilik ko'rsatmoqda.

Mintaqada zo'ravonlik harakatlari 2004-yilda kamaydi. Buning ikkita asosiy sababi bor: Nyu-Dehli va Islomobod o'rtasidagi munosabatlarning iliqlashishi, natijada 2003-yilda ikki davlat o'rtasida o't ochishni to'xtatish va Hindiston armiyasi tomonidan nazorat chizig'ini to'sish. Bundan tashqari, kuchli xalqaro bosim ostida qolgan Islomobod o'z hududidagi jangarilarning o'quv lagerlariga qarshi chora ko'rishga majbur bo'ldi. 2004-yilda ikki davlat mintaqadagi harbiylar sonini kamaytirishga ham kelishib olgan edi.

Bosim ostida kashmirlik jangari tashkilotlar Nyu-Dehli bilan muzokaralar va muzokaralar o'tkazish taklifi bilan chiqdi, Hindiston buni mamnuniyat bilan qabul qildi.

Hindiston Chegara xavfsizligi kuchlari Pokiston harbiylarini terrorchilar Pokistondan Hindiston hududiga kirib kelganlarida ularni himoya qilishda aybladi. Pokiston, o'z navbatida, Hindistonni Pokistonda faoliyat yuritayotgan BLA (The Balochistan Liberation Army) kabi terrorchilik tashkilotlariga yordam berganlikda aybladi.

2005-yilda Pokiston axborot vaziri Shayx Rashid 1990-yilda Pokistonning shimoliy chegarasida terrorchilarni tayyorlash lagerini boshqargani aytilgan edi. Pokiston hukumati o'z vaziriga qo'yilgan ayblovlarni ikki qo'shni davlat o'rtasida davom etayotgan tinchlik jarayoniga to'sqinlik qilishga urinish sifatida rad etdi.

Hindiston va Pokiston ikkalasi o'rtasidagi keskinlikni yumshatish uchun bir qator o'zaro ishonchni mustahkamlash choralarini boshladilar. Srinagar va Muzaffarobod o'rtasidagi yangi avtobus qatnovi ham ikki tomonni yaqinlashtirishga yordam berdi. Pokiston va Hindiston ham iqtisodiy jabhada hamkorlik qilishga qaror qildi.

Hindiston-Pokiston chegarasi yaqinida bir qator transport tarmoqlarining qayta ochilishi sababli munosabatlardagi ba'zi yaxshil o'zgarishlar kuzatilmoqda, eng muhimi avtobus yo'nalishlari va temir yo'l liniyalari qatnovi yo'lga qo'yilgan.

Hindiston xavfsizlik kuchlari va jangarilar o'rtasida yirik to'qnashuv 2005-yil iyul oyida bir guruh isyonchilar Pokistondan Kashmirda kirib borishga uringanida yuz berdi. Xuddi shu oyda kashmirlik jangarilar Ayodhya va Srinagarga hujum qildi.

1975-yildan beri Pokiston qamoqxonalarida josuslikda ayblanayotgan hindistonlik erkak 2008-yil 3-martda chegarani kesib o'tib ozodlikka chiqdi.

2010-yillar

2010-yil dekabr oyida bir qancha Pokiston gazetalari Hindiston rahbariyati va Pokistondagi jangarilar bilan munosabatlari haqida xabarlar chop etdi.

2011-yil 10-fevralda Hindiston Pokiston bilan 26/11 Mumbay hujumlaridan keyin to'xtatilgan muzokaralarni qayta boshlashga rozi bo'ldi. Hindiston Pokiston Mumbaydagi teraktlarda ayblanuvchilarga qarshi harakat qilsagina davom etishini aytib, barcha diplomatik aloqalarni to'xtatib qo'ygan edi.

2012-yil 13-aprelda Hindiston mamlakatda MFN (Most favoured nation) maqomiga ega bo'lgan munosabatlarning yaxshilanishi ortidan Hindiston Pokistondan Hindistonga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga cheklovlar olib tashlanganligini e'lon qildi.

Pokiston tashqi ishlar vaziri 2012-yil 11-iyul kuni Pnompenda o'z mamlakati Sir Creek va Siachen kabi ba'zi nizolarni o'tmishda erishilgan kelishuvlar asosida hal qilishga tayyorligini bildirdi.

2019-yil avgust oyida Hindiston parlamentida Jammu va Kashmirning maxsus maqomini bekor qiluvchi Jammu va Kashmirni qayta tashkil etish to'g'risidagi qonun loyihasi ma'qullanganidan so'ng, ikki davlat o'rtasida yanada keskinlik yuzaga keldi, Pokiston diplomatik aloqalarini uzdi, havo hududini yopish va Hindiston bilan ikki tomonlama savdoni to'xtatish kabi iqtisodiy ijtimoiy aloqalarni to'xtatdi.

2020-yillar

2021-yil 25-fevralda Hindiston va Pokiston qo'shma bayonot berib, ikkala tomon ham Kashmirdagi bahsli nazorat chizig'ida bir-birlariga qarata o'q uzishni to'xtatishga kelishib oldilar.

Mavzuga oid savollar:

1. Kashmir muammosi qanday paydo bo'ldi va bugungi kunda qanday holatda?
2. Birinchi, ikkinchi, uchinchi Kashmir muammolarning boshlanishi va tugashi haqida nimalarni bilasiz?
3. Xitoyning Kashmir siyosati va Hindiston bilan urushi haqida nimalarni bilasiz?

15-MAVZU: MUSULMON DUNYOSI MAMLAKATLARI O‘RTASIDAGI MUNOSABATLARDA XALQARO TASHKILOTLAR VA BLOKLARNING XAVFSIZLIK MASALALARIGA TA’SIRI

Reja:

1. Jahondagi xalqaro diniy tashkilotlarning umumiy tavsifi.
2. Xalqaro islomiy tashkilotlar.
3. Islom hamkorligi tashkilotining faoliyati va xalqaro munosabatlarga ta’siri.
4. Islom olami ligasi tashkiloti

Tayanch so‘zlar va iboralar: Davlat, din, tashkilot, xalqaro tashkilot, pakt, huquq, diniy jamoa, diniy tashkilot, O‘zbekiston, hamkorlik, munosabat, mintaq, siyosat, diniy jarayon.

Jahondagi xalqaro diniy tashkilotlarning umumiy tavsifi.

Xalqaro tashkilotlar – davlatlarning yoki hukumat qaramog‘ida bo‘lmagan milliy jamiyat (assotsiatsiyalar)ning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, fan-texnika, madaniyat va sh.k. sohalarida umumiy maqsadlarga erishish uchun tuzilgan uyushmasi; davlatlar o‘rtasidagi ko‘p tomonlama hamkorlikning eng muhim shakllaridan biri. Xalqaro tashkilot XIX asrda vujudga keldi va 2-jahon urushidan keyin ko‘plab tuzila boshladi. Hozirgi kunda xalqaro tashkilotlarning soni 4 mingdan ortiq bo‘lib, 300 tasi hukumatlararo tashkilotlardir. Xalqaro tashkilot o‘ziga xos bir qancha xususiyatlari bilan ajralib turadi. Jumladan, xalqaro tashkilotning tuzilmasi, asosiy maqsad va tashkilot faoliyatining yo‘nalishlarini belgilab beruvchi ta’sis hujjati (ustavi) bo‘ladi; bunday tashkilotlar doimiy yoki vaqt–vaqti bilan faoliyat yuritadi; ko‘p tomonlama muzokaralar va muammolarni muhokama qilish ular faoliyatining asosiy usuli hisoblanadi; qarorlar ovoz berish yoki konsensus yo‘li bilan qabul qilinadi; qarorlar odatda, tavsiyaviy kuchga ega bo‘ladi. Hukumatlararo xalqaro tashkilot va nohukumat xalqaro tashkilot, shuningdek, umumjahon va mintaqaviy tashkilotlar farqlanadi. Xalqaro tashkilot, tashkilot, ittifoq, jamg‘arma, bank agentlik, markaz va sh.k. bilan nomlanadi. O‘zbekiston 50 dan ortiq xalqaro tashkilotlarga a’zo.

Xalqaro tashkilotlar faoliyatida din omili. Hozirgi zamon xalqaro aloqalarida xalqaro tashkilotlar davlatlar hamkorligining shakllaridan biri sifatida muhim rol o‘ynaydi. Xalqaro tashkilotlar tizimining murakkablashib borishi va vakolatlarining kengaytirilishi tabiiy tus olmoqda. XXI asrda faoliyat ko‘rsatayotgan xalqaro tashkilotlar soni 4 mingdan ortiq bo‘lib, 300

tasi hukumatlararo tashkilotlardir. Ular o'rtasidagi aloqalar va olib borilayotgan hamkorlik ko'lami xalqaro tashkilotlar tizimi haqida gapirishga imkon beradi. "Xalqaro tashkilotlar" atamasi odatda davlatlararo (hukumatlararo) va nohukumat tashkilotlarga nisbatan qo'llaniladi.

Xalqaro tashkilot o'z ahamiyati jihatidan xalqaro huquqning ikkinchi subyekti hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlar son jihatidan davlatlarga qaraganda anchagina ko'p bo'lsada, lekin huquqiy layoqati bo'yicha ularga nisbatan orqada turadi. Xalqaro tashkilot davlatlar ustidan turuvchi hokimiyat emas, balki davlatlarning hamkorlik organidir. Shuni ham alohida qayd qilish kerakki, xalqaro tashkilotlar orasida xalqaro diniy tashkilotlarning ham o'rni tobora mustahkamlanib bormoqda. Zero, zamonaviy xalqaro huquqda diniy asosdagi xalqaro diniy tashkilot tuzishni man etuvchi meyorlar mavjud emas. Shunga ko'ra hozirda xalqaro maydonda 600 dan ortiq diniy asosda qurilgan tashkilotlar faoliyat yuritmoqda. Xalqaro diniy tashkilot – bu diniy belgiga asosan a'zolari belgilanadigan, diniy tamoyillarga tayanib va diniy maqsadlarni ko'zlab faoliyat yuritadigan, uch yoki undan ortiq a'zolarga ega, o'z ta'sis hujjatlari va diniy manbalar asosida ish yurituvchi xalqaro davlatlararo yoki nodavlat tashkilotdir.

XIX asrning oxirida taniqli rus diplomati, xalqaro munosabatlar buyicha mutaxassis F.F. Martens "Dinning xalqaro xarakteri tartib-qoida va huquqqa asoslangan holda xalqlarni birlashtirish maqsadida muloqot qilish vositasiga aylanmoqda", – deb ta'kidlagan edi. Mazkur fikr hozirda ham o'ta dolzarb bo'lib qolmoqda. Albatta din xalqaro huquq paydo bo'lishiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, u nizolarni bartaraf etishda g'oyat muhim ahamiyat kasb etgan.

Hozir ham zamonaviy xalqaro munosabatlarda din omili tobora muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu omilga asosan, ko'pgina diniy tashkilotlar va birlashmalar xalqaro siyosatda faol qatnashmoqdalar. Xalqaro munosabatlarning globallashuv ta'sirida uyg'unlashuvi jarayonida din ayrim davlatlararo birlashmalar uchun o'zini-o'zi anglash vositasiga aylandi. Dinlar va diniy jamoalar hududiy chegaralarni tan olmasligi sababli, bir davlatda yashovchi biror-bir din vakillari boshqa davlatda yashovchi dindoshlari bilan muntazam ravishda aloqa qilib, xalqaro munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatib keladilar.

Diniy-huquqiy nazariyalarning ta'siri xalqaro huquq va xalqaro munosabatlarga faqat davlatchilik nuqtai nazaridan yondashishning oldini olib, birinchi o'ringa inson muammolari, uning huquq va erkinliklarini olib chiqmoqda.

Jahon dinlarining diniy-huquqiy va ma'naviy-ma'rifiy normalari, shuningdek, prinsiplari (insonlarning birligi, odamlarning etnik va tabaqaviy xususiyatlaridan qat'iy nazar, Xudo oldida tengligi, tinchlikparvarlik va zo'rlikni inkor etish, umumiy farog'at konsepsiyasi) zamonaviy xalqaro huquqning universallashtirishiga ta'sir etib, uning tartibga soluvchi va muvofiqlashtirish funksiyalarini mustahkamlamoqda.

Davlatlar, dinlar va xalqaro huquq o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik butun tarixiy rivojlanish davrida mavjud bo'lgan. Davlatlar hamda xalqaro huquqning vujudga kelishigacha din xalqaro munosabatlarda meyoriy omil vazifasini o'tagan. Haqiqatdan ham xalqaro huquq o'zining shakllanishi jarayonida dinga suyanagan, uning prinsiplari va normalarini o'zining normativ aktlarida aks ettirgan. Lekin din yakka o'zi xalqaro munosabatlarni ta'minlab bera olmadi, natijada diniy urushlar kelib chiqdi. Afsuski, bugungi kunda ham dinlar o'rtasida murosa bo'lmayotani, umumiy tinchlikka rahna solmoqda. Ammo o'zining 5 asosiy funksiyasi: ijodkorlik, intiltiruvchanlik, didaktik, tartibga solish va kelishtiruvchilik bilan din – o'zi va xalqaro huquq o'rtasidagi aloqalarning ijobiy jihatlarini aks ettirmoqda.

Darhaqiqat, hozirgi davrda diniy omilning faollashuvi natijasida diniy fundamentalizm, diniy ekspansiya (prozelitizm), boshqa din vakillarini chiqishtirmaslikdek noxush ko'rinishlar vujudga kelmoqdaki, ular xalqaro barqarorlikka putur yetkazishi mumkin.

Jahondagi konfessial xilma-xillik xalqaro munosabatlardagi ziddiyatlarni oshirishi barobarida uni tushirishi ham mumkin. Madaniyatlar muloqoti, turli din vakillari hamkorligi haqida so'z borganda, diniy mansublik ajratuvchi omil ekanini nazardan qochirmaslik lozim.

Xalqaro hamjamiyat har qanday dinga e'tiqod qilish huquqini ta'minlashda xalqaro universal va mintaqaviy hujjatlardan foydalanadi. Ular milliy qonunchilik talablarini, xususan, xalqlar urf-odatlari, milliy qadriyatlarni inobatga olgan holda yaratiladi. Shuning uchun ham "zamonaviy xalqaro huquqda diniy huquq na erkinliklar tizimi diniy konfessiyalar xalqaro huquqi deb ataladi. U xalqaro huquqning mustaqil sohasi bo'lib, diniy tashkilotlarni xalqaro muloqotlarda bimalol qatnashishlarini taqozo etadi".

Xalqaro hamjamiyat har qanday dinga e'tiqod qilish huquqini ta'minlashda xalqaro universal va mintaqaviy hujjatlardan foydalanadi. Ular milliy qonunchilik talablarini, xususan, xalqlar urf-odatlari, milliy qadriyatlarni inobatga olgan holda yaratiladi. Inson huquqlari, xalqaro diniy huquq masalalari bilan BMTning barcha asosiy organlari – Bosh Assambleya, Iqtisodiy va ijtimoiy Kengash (EKOSOS), Inson huquqlari bo'yicha Kengash, Kengash tarkibidagi BMTning diniy kamsitish muammolari bo'yicha maxsus

ma'ruzachisi, Inson huquqlari bo'yicha qo'mita shug'ullanadi. Shuningdek, BMT Nizomi va Inson huquqlari xalqaro Billga kiruvchi hujjatlarda, "Din va e'tiqod asosida yuzaga kelgan diniy kamsitish va diskriminatsiyaning barcha shakllariga barham berish Deklaratsiyasi"da (25.11.1981) ham bu soha doimo e'tibor markazida turadi.

Haqiqatan ham, xalqaro diniy huquq murakkab va ko'p qirralidir. Ushbu huquq sohasi xalqaro-huquqiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, huquqiy va boshqa jihatlarni ham hisobga oladi.

Xalqaro diniy tashkilotlarning huquqiy meyorlari. Xalqaro diniy huquqning poydevor tamoyili «vijdon va din erkinligi»dir. Ushbu tamoyil ko'pgina universal va mintaqaviy xalqaro hujjatlarda, xususan, Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida hamda Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktda ham ifodasini topgan. Mazkur paktning 18-moddasi "fikr, vijdon va din erkinligi, e'tiqod, urf-odat, xususiy yoki jamoaviy ibodat erki"ni ta'minlaydi. Xuddi shu paktning 22- moddasi esa uyushmalar tuzish erkinligini kafolatlaydi. Bu ikki norma birgalikda diniy uyushma tuzish va uni boshqarish huquqini beradi.

Xalqaro diniy huquqning universallik degan tamoyiliga asosan, diniy huquq va erkinliklar bilan bog'liq meyorlar hamma davlatlar va aholining barcha qatlamlari uchun majburiydir.

Xalqaro diniy huquqning yana bir prinsipi davlatning din ishlariga aralashmasligidir. Ushbu prinsip davlatning diniy erkinlikka bo'lgan munosabatini belgilaydi. Shu bilan birga, davlat ayrim shaxslar va guruhlariga o'z diniy urf-odatlarini amalga oshirish uchun shaxsiy va guruhiy erkinliklarni ta'minlab berishi lozim, chunki bu talab diniy erkinlik huquqiga to'liq mos keladi. Zero, BMTning 1981-yil 25-noyabrda Bosh Assambleyaning 35/55 sonli rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan "Din va aqidalar asosida toqatsizlik va kamsitishning har qanday shakliga barham berish" haqidagi deklaratsiyasi ham xalqaro diniy tashkilotlar tuzilishining huquqiy asosini tashkil etadi. Jumladan, mazkur deklaratsiyaning 6-moddasida diniy tashkilotlar tuzish va xalqaro miqyosda munosabatlarga kirishish huquqi belgilangan.

Xalqaro diniy huquqning norma va prinsiplari har bir shaxsning insoniylik mohiyatini darhol namoyon etadi. Mazkur qoida yer kurrasida yashovchi barcha odamlar uchun juda katta ahamiyatga egadir. Diniy tashkilotlarning xalqaro munosabatlarda ishtirok etish huquqini o'z ichiga olgan xalqaro huquqda joriy umume'tirof etilgan diniy huquq va erkinliklar standartlari tizimiga rioya qilinishi, zamonaviy xalqaro tartib va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Biror bir dinning xalqaro huquqqa ta'siri tarixini yoritishda quyidagilarga rioya qilish kerak. Masalan, islom dinining tashqi dunyo bilan muloqoti jarayonini tarixan bir-biriga muddat jihatidan nomutanosib uch davrga bo'lish mumkin: kengayish, hamkorlik va birgalikda hayot kechirish. Bu davrlarni o'rganayotganda tarixiy voqelik nuqtai nazaridan qaralmasa, yoki faqat biror muayyan davr tasviri bilan cheklangan qandaydir bir klassik asargagina tayaniladigan bo'lsa, u holda islom va xalqaro huquq munosabatlarining rivojlanish dinamikasi haqida yetarlicha to'g'ri xulosalarga kelinmaydi. Ammo shuni ham nazardan qochirmaslik kerakki, musulmon mamlakatlari, xususan, arab davlatlari tashqi siyosatida islom yoki arab birdamligi g'oyasi ustuvor o'rin tutadi.

Yevropa islom kengashi 1981-yil 19-sentabrda Parijda Umumjahon inson huquqlari islom deklaratsiyasini e'lon qildi. Bu deklaratsiya Londonda 1980-yil islom mavzusida o'tkazilgan xalqaro konferensiyada qabul qilingan edi. Ammo Islom kengashi davlatlararo tashkilot bo'lmagani uchun bu deklaratsiya ko'p ham tanilmadi. 1983-yil davlatlararo maqomga ega Islom hamkorligi tashkilotining Dakkada chaqirilgan 16-sessiyasida Islomda inson huquqlari Dakka deklaratsiyasini qabul qildi. 1990-yil 5-avgust kuni Qohira shahrida Islom hamkorligi tashkilotining 45 a'zosi Islomdagi inson huquqlari Qohira Deklaratsiyasini qabul qildi. 1997-yil esa bu deklaratsiya BMT Inson huquqlari Oliy komissari tomonidan xalqaro ahamiyatga ega universal hujjatlar safiga qo'shildi.

Hozirgi kunga kelib, xalqaro huquqning yangi sohasi bo'lgan xalqaro diniy huquqning asoslari shakllantirildi, deyish mumkin.

Xalqaro diniy huquqda davlat va din munosabatlari mavzusi muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat va din munosabatlarining ildizlari juda qadim davrlarga borib taqaladi. Ayni paytda, ushbu munosabatlar turli tarixiy davrlarda turlicha mazmun kasb etgan. O'rta asrlardagi kabi din jamiyatning barcha sohalarida, shu jumladan, davlat hayoti, xalqaro munosabatlarda to'la hukmronlik qilgan davrlar ham bo'lgan. Muayyan davlatlarda din butunlay inkor etilib, dinsizlik ustunlik kasb etgan.

Ma'lumki, zamonaviy xalqaro huquqda diniy asosdagi xalqaro diniy tashkilot tuzishni ta'qiqlovchi normalar ko'zda tutilmagan. Hozirgi kunda jahondagi mavjud 20 mingga yaqin xalqaro davlatlararo va nodavlat tashkilotlarning 600 dan ortig'i diniy asosda qurilgan tashkilotlardir.

Xalqaro tajribalar ko'rsatishicha, din tobora musulmonlar hayot tarzini belgilab beruvchi omilga aylanib borayotgan bo'lsa, xristianlik va boshqa konfessiyalarda diniy renessans turli shakllarda namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, xalqaro xristian xalqaro tashkilotlarning yordami bilan Afrika

davlatlarida qashshoqlik va OITSga qarshi kurash olib borilmoqda. Xalqaro terrorizmga qarshi kurashda ham barcha jahon dinlari xalqaro diniy tashkilotlarining faol ishtiroki ma'naviy va moddiy qo'llab-quvvatlash ko'rinishlarida namoyon bo'lmoqda.

Xalqaro diniy tashkilotlar endigina o'z faoliyatlarini xalqaro maydonda muvofiqlashtirishga intilmoqdalar. Shu jihatdan e'tiqod bo'yicha begonasirashni chetga surish va barcha kuchlarni hamkorlikka safarbar etish muhim.

Xalqaro islomiy tashkilotlar.

Xalqaro islomiy tashkilotlarning soni 100 dan ziyod. Tarixda arab davlatlarining ko'p qismi Yevropa davlatlarining mustamlakalari bo'lgan. Ular mustaqillikka erishganlaridan keyin birlashib, turli xil soha va yo'nalishlariga qarab Islomiy tashkilotlar tuzdilar. Usmoniy turklar imperiyasi tugashi bilan arab tarixida ilk marotaba Islom olami kongressi paydo bo'lib, bu islomiy tashkilotlarning tuzilishiga ilk qadam bo'ldi. Ularning yo'nalishi, tuzilishi va faoliyati turlichadir. Ularni shartli ravishda quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. *Umummusulmon siyosiy tashkilotlar.*
2. *Mintaqaviy siyosiy tashkilotlar.*
3. *Umummusulmon moliyaviy tashkilotlar.*
4. *Nohukumat ekstremistik tashkilotlar.*

1. Umummusulmon siyosiy tashkilotlar. Ular universal tashkilotlar bo'lib, uning faoliyatida barcha musulmon davlatlari ishtirok etishlari mumkin. Bunga "Islom konferensiyasi", "Jahon islom uyushmasi" kabi tashkilotlar kiradi.

2. Mintaqaviy siyosiy tashkilotlar. Ma'lum mintaqada joylashgan davlatlarga a'zo bo'lishlari mumkin bo'lgan tashkilotlar. Bunga "Arab davlatlar ligasi", "Osiyo musulmonlar qo'mitasi", "Fors ko'rfazi Arab davlatlar hamdo'stlik hamkorlik kengashi" va boshqalar kiradi.

3. Umummusulmon moliyaviy tashkilotlar. Bunga "Islom taraqqiyot banki", "Arab valyuta jamg'armasi" kabi tashkilotlar kiradi.

4. Nohukumat ekstremistik tashkilotlar. Bunga "Hizbut-tahrir", "Nurchilik harakati", "Vahhobiylik", "HAMAS" ("Harakat al-mukavama al-islamiyya", "Islom qarshi turish harakati") va boshqa ekstremistik tashkilotlar kiradi.

Umummusulmon siyosiy tashkilotlari

Islom hamkorligi tashkiloti

Islom hamkorligi tashkiloti (IHT) 1969-yilning 25-sentabr kuni Marokash poytaxti Rabot shahrida musulmon mamlakatlarining oliy darajadagi majlisida tashkil topgan. Ushbu tashkilot alohida mavzu sifatida o‘tiladi.

Islom olami uyushmasi

Islom olami uyushmasi (IOU) – dunyodagi turli mamlakatlarning yirik musulmon arboblari birlashtirgan xalqaro islom tashkilotidir. U 1962-yilda tashkil etilgan, qarorgohi Makkada bo‘lib, Ar-Riyod, Jidda va Madina shaharlarida ham bo‘limlari mavjud. IOUning Oliy organi - Ta’sis kengashi bo‘lib, unga 60 nafar diniy arbob a’zo bo‘ldi. Amalda rahbarlikni Saudiya Arabistoni ilohiyotchilari orasida saylanadigan Bosh kotib olib boradi. Tashkilotning maqsadi Islom ta’limotini butun dunyoga tarqatishdir. Arab tilida “Axbor al-alam al-islamiy” (Islom olami axboroti) haftalik gazetasini hamda arab va ingliz tillarida “Robita al-alam al-islamiy” jurnalini nashr etadi. Keng miqyosdagi xayriya, insonparvarlik faoliyatini olib boradi. Osiyo, Afrika va Amerika qit’alarining 10 dan ortiq mamlakatlarida filiallari mavjud. IOU hukumatga aloqador bo‘lmagan barcha xalqaro islom tashkilotlarning rahbar markazi bo‘lishiga da’vo qiladi. Uning tashabbusi bilan chaqirilgan jahon islom tashkilotlarining xalqaro konferensiyasi (Makka, 1974-yil) yer kurrasidagi islom tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirish Oliy qo‘mitasini ta’sis etdi. Islom ommaviy axborot vositalari Jahon konferensiyasi (Jakarta, 1980-yil) esa musulmon ommaviy axborot vositalari Oliy kengashini (qarorgohi Makkada) ta’sis etdi. BMT huzurida hukumatga aloqador bo‘lmagan tashkilotlar maqomi huquqiga ega. IOU BMTning iqtisodiy-ijtimoiy kengashi huzuridagi va maorif, fan, madaniyat masalalari bilan shug‘ullanuvchi tashkiloti YUNESKO huzurida maslahat berish huquqiga ega bo‘lib, BMTning bolalar jamg‘armasiga ham badal puli o‘tkazadi.

«Ig‘osa» tashkiloti bilan bir qatorda IOU tarkibida Masjidlar oliy kengashi, Fiqh kengashi kabi kengash va tashkilotlar ham faoliyat ko‘rsatadi. IOU si tomonidan masjid imom-xatiblariga alohida e’tibor beriladi va ular orqali keng ko‘lamda tashviqot ishlarini olib borish uchun har qanday yordamlar ko‘rsatadi. Shu maqsadda IOUning yangi masjidlar qurish va eskilarini ta’mirlash uchun butun musulmon davlatlarga katta mablag‘lar ajratadi. Bundan tashqari chet ellarda Islom olami ligasining 34 ta bo‘limi va 14 ta markazi Iordaniya, Indoneziya, Malayziya, Senegal, Gabon, Kongo, Fransiya, Shvetsariya, Daniya, AQSH va Trinidad kabi davlatlarning poytaxtlarida faoliyat ko‘rsatadi. 1992-yilda IOUda musulmonlar kamchilikni tashkil etuvchi davlatlar bilan ishlaydigan bo‘lim ham ochildi.

1983-yilda IOU tomonidan Makkada imom va da'vatchilar oliygohi ta'sis etildi. IOU da'vatchilari soni ham muttasil oshib bormoqda.

Saudiya Arabiston hukumati IOUdan islom dinining muqaddasligi va sofligini dunyoga tanitish hamda obro'sini oshirishga chaqiradi va harakat qiladi.

1995-yilning 30-dekabrida 1996-yil 3-yanvarga qadar o'tkazilgan IOU ta'sis kengashining 34-sessiyasida qabul qilingan bayonotida IOUning Markaziy Osiyodagi musulmon davlatlari bilan turli sohalarda aloqalarni rivojlantirish istagi ta'kidlanadi.

Islom olami kongressi

Ko'plab musulmon mamlakatlari arboblarni birlashtiruvchi Xalqaro islom tashkiloti 1926-yilda Makkada tashkil etilgan. Qarorgohi Karachi shahri (Pokiston)da. Hozirgi vaqtda 36 ta davlat vakillarini birlashtirgan. Islom Olami Kongressi (IOK) Bosh kotibi Inomulloxon (pokistonlik) hisoblanadi. IOK faoliyatiga musulmonlarning har yilgi Makkaga ziyorati tugagan vaqtda to'planadigan Oliy Kengash rahbarlik qiladi. IOK bir qator ilmiy tadqiqot markazlari orqali islom tarixi, aqida, falsafa sohalarda tadqiqotlarni amalga oshirishga rahbarlik qiladi, islomni «G'arbga ham Sharqqa ham nisbatan raqobatdosh mustaqil siyosiy kuchga aylantirish» g'oyalarini targ'ib etadi, islom mavzuidagi nashrlar (xususan, «Musulmon olami» jurnali)ni chiqarib turadi, uning ixtiyorida «Islom ovozi» radiostansiyasi mavjud, jurnalda va radio eshittirishlarda har xil ruhdagi targ'ibot olib boradi.

Xulosa qilib aytganda, umummusulmon siyosiy tashkilotlar hozirgi davrda Jahon hamjamiyatida muhim strategik rol o'ynab kelmoqda.

Mintaqaviy siyosiy tashkilotlar

Afrika-Osiyo islom tashkiloti

1964-yil Jakartada tuzilgan. 1970-yilda Bandungdagi (Indoneziya) konferensiyada Jahon islom tashkiloti deb qayta nomlangan. Bu tashkilot barcha mavjud musulmon tashkilotlarini birlashtirishni o'zining asosiy vazifalaridan biri deb e'lon qiladi.

Arab davlatlari ligasi

1943-1944-yillar mobaynida Buyuk Britaniya ko'magi va Misr boshchiligida umumarab tashkilotlarini tuzish bo'yicha muzokoralar olib borilgan edi. Bu muzokaralarda Iroq, Transiordaniya, Saudiya Arabistoni, Suriya, Livan, Yaman va Falastin vakillari qatnashganlar. Misrning bu kabi muzokaralarni olib borilishidagi tashabbuskorligi Buyuk Britaniyaning Misrga xristian g'arbi bilan arab musulmon dunyosi orasidagi ko'priklarni o'tovchi davlat sifatida qarashi bilan izohlanadi. Muzokaralar natijasida yuqorida nomlari qayd etilgan mamlakatlar Misrning Arab davlatlari

ligasi (ADL)ni tashkil qilish to'g'risidagi taklifga rozi bo'ldilar. 1944-yil sentabr oyida ular bu tashkilot tuzilmasi to'g'risidagi kelishuvga erishilgan shahar Iskandariyada yig'ilganlar. Arab davlatlari ligasining asosiy vazifasi – arab davlatlari o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish, ularning mustaqilligi va suverenitetini himoya qilish va mustahkamlash masalalariga qaratilgan.

1945-yil 22-mart Qohira shahrida arab davlatlari vakillarining kengashi bo'lib o'tdi, unda ADLni tashkil qilinishi to'g'risidagi kelishuv bayonnomasi imzolandi. ADLning asoschilari Misr, Saudiya Arabistoni, Suriya, Iroq, Livan, Yaman va Transiordaniya davlatlari edi. Keyinchalik ligaga quyidagi davlatlar qabul qilindi:

Liviya (1953-y.), Sudan (1956-y.), Tunis va Marokash (1958-y.), Quvayt (1961-y.), Jazoir (1962-y.), Janubiy Yaman (1967-1990-yillar ikki Yaman davlatlarining bir Yaman respublikasiga birlashishi bo'lib o'tdi), Somali (1974-y.), Falastin (1976-y.).

ADL bir qator mintaqaviy va xalqaro muammolarni yechilishida ijobiy rol o'ynadi. Shuningdek, u Falastin arab xalqining huquqlari qayta tiklanishi uchun kurashda muhim o'rin egallamoqda. ADL arablararo muammolarni yechishda o'z hissasini qo'shadi, biroq bu har doim ham muvaffaqiyatli bo'lavermaydi. Masalan, Iroqning Quvaytga qarshi agressiyasi. Shunday bo'lsa ham u arablararo kelishuv va arab davlatlari bilan xorij orasidagi hamkorlikni tiklashga harakat qilmoqda. Ushbu maqsadlarga erishish uchun ADL butun qit'alardagi 20 dan ortiq mamlakatlarda o'z vakolatxonalarini ochdilar. ADL o'z faoliyatida qiyin va inqirozli vaziyatlarga ko'p uchragan. Shunday vaziyatlardan biri 70-yillarning oxirida liganing yirik vakili bo'lmish Misr davlati Isroil bilan tinchlik imzosini chekkanda paydo bo'lgan.

Kemp-Devid kelishuvidan so'ng boshqa arab davlatlari tomonidan ADL shtab-kvartirasini Qohiradan Tunisga ko'chirishga qaror qilgan. Misr Arab Respublikasining yangi siyosiy rahbari Husni Muborak, shuningdek bir qator arab davlatlarining rahbarlari, xususan Iordaniya qiroli Husayn ibn Talal, Marokash qiroli Hasan II, Misrning ADLga qaytadan kirish va uning bosh qarorgohini Qohiraga qaytarishga harakat qildilar. Bu qiyin masala faqat 1990-yil butkul yechim topdi. ADLning obro'-e'tibori va birdamligining yo'qolishiga yana bir sabab, Iroqning Quvaytga qarshi harakati bo'ldi. Afsuski, ADL Iroqning Quvaytga nisbatan munosabatini o'zgartira olmadi, chunki bu masalada ADLning o'zida ham birdamlik va hamfikrlilik yo'q edi. Lekin nima bo'lgan taqdirda ham bugungi kunda ADL arablararo yirik va asosiy siyosiy-iqtisodiy va madaniy tashkilot bo'lib qolmoqda.

Umummusulmon moliyaviy tashkilotlar.

Neft eksport qiluvchi arab davlatlari tashkiloti

Neft eksport qiluvchi arab davlatlari tashkiloti – Quvayt, Liviya va Saudiya Arabistoni hukumatlari o‘rtasida 1968-yili imzolangan shartnoma asosida tashkil qilingan. Arbitraj sudini tuzish haqidagi protokol 1978-yili imzolanib, 1980-yil kuchga kirgan. Uning maqsadlari:

- Neft ishlab chiqarish bo‘yicha turli iqtisodiy faoliyatlarda hamkorlik qiladi;

- Ishlab chiqarishning bu sohasida, ham individual ham jamoa davlat-a‘zolarining huquqiy manfaatlarini himoya qilish yo‘llarini aniqlaydi;

- Neft yetkazib berishni teng huquqlilik va adolatli sharoitda ta‘minlashiga kuchlarni birlashtiradi;

- Mablag‘ qo‘yish uchun qulay imkoniyatlarni va davlat a‘zolarining neft ishlab chiqarish maqsadida texnik malakalarini oshirishni rivojlantiradi.

Neft eksport qiluvchi Arab davlatlari tashkilotiga 11 ta davlat kiradi. Ular quyidagilardir: Jazoir, Bahrayn, Misr, Iroq, Qatar, Quvayt, Liviya, Birlashgan Arab Amirligi, Saudiya Arabistoni, Suriya, Tunis.

Har qaysi milliy daromadning asosi neft bo‘lgan arab davlati tashkilot a‘zosi bo‘lishi mumkin. OPEK ta‘sischi a‘zolarining to‘rt dan uch qismi rozi bo‘lgandagina yangi davlat a‘zolikka qabul qilinishi mumkin. Neft eksport qiluvchi Arab davlatlari tashkiloti quyidagilarni homiylikka oladi:

Quvaytda 1972-yil tuzilgan arab dengiz neft transporti kompaniyasi.

Bahraynda 1973-yilda tashkil qilingan kema qurish va sozlash kompaniyasi.

1974-yil Dammada tashkil qilingan arab neft ishlab chiqarish investitsiyalari bo‘yicha korporatsiya (Saudiya Arabistoni).

1977-yilda Bag‘dodda tashkil qilingan arab neftchi-mutaxassislarini tayyorlash instituti.

Kotibiyat kitoblar, davriy nashrlar, ish materiallari va yillik hisobotlar chop etadi. Arab davlatlarida va dunyoning boshqa mintaqalarida neft ishlab chiqarishning turli sohasidagi faoliyatlarni o‘z ichiga qamrab oluvchi ma‘lumotlar zaxirasi tashkil qilinmoqda. Kutubxona tadqiqotchilar uchun kitoblar va boshqa nashrlarni taklif qiladi.

Arab iqtisodiy taraqqiyotining Quvayt jamg‘armasi

Ushbu jamg‘arma rivojlanayotgan davlatlarga moliyaviy va texnik yordam ko‘rsatuvchi mustaqil yuridik tashkilot hisoblanadi. U 1961-yilda tasdiqlangan va faoliyatini boshlagan.

Uning maqsadi va vazifasi:

- Rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam berish;
- Quvayt bilan do‘stona aloqalar rivojiga ta‘sir o‘tkazish;
- Qarzlarni kafolatlar berish va beg‘araz yordamlar ko‘rsatish;

- Texnik yordamlarni moliya bilan ta'minlashdan;
- Mintaqaviy va xalqaro tashkilotlarda Quvayt vakili sifatida ishtirok etish.

Faoliyat sohasi. Rivojlanayotgan davlatlarga, hech qanday sektorial cheklavlarsiz, aniq rivojlantirish loyihalarining amalga oshishiga va institutsional bazalarni mustahkamlanishiga yordam beradi.

Tuzilishi. Bosh vazir o'rinbosari tayinlaydigan va moliya vaziri vakillik qiladigan raislar Kengashi Oliy boshqaruvchi organ hisoblanadi. U yilda 3 marta yig'iladi.

Raislar Kengashi tomonidan tayinlanadigan Bosh rais jamg'armaning muxtor vakili hisoblanadi va faoliyatning boshqarilishiga javob beradi. U jamg'armadagi departamentlar ish faoliyatini, huquq, tadqiqot, boshqaruv operatsiyalarini amalga oshiradi.

Jamg'arma faoliyatlari Osiyo, Afrika, Yevropa, Lotin Amerikasi va Karib havzasining rivojlanayotgan davlatlaridagi loyihalarini o'z ichiga qamrab oladi. Ushbu loyihalar davlatlarda iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga ko'mak beradi hamda milliy rivojlanish dasturlarini amalga oshirishda muhim o'rin tutadi.

Texnik yordam sarmoya berishdan oldin tahlil o'tkazib, moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash orqali amalga oshiriladi. Bu tahlil ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish imkonlarini aniqlash, shuningdek, iqtisodiy va texnik masalalar bo'yicha mutaxassislar bilan ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi.

Yordam oluvchi taraf mahalliy hukumat organlari, davlat korxonalari rivojlantirish institutlari, moliyaviy rivojlantirish tashkilotlari, qo'shma korxonalar va xususiy korporatsiyalar bo'lishi mumkin. To'lov balansini tenglashtirish va budjet tanqisligini kamaytirish uchun jamg'arma yordam pulini ajratmaydi.

Jamg'armaning hisob birligi Quvayt dinori hisoblanadi. Agarda a'zo-davlat o'z majburiyatlarini a'zoligi to'xtatilgan vaqtdan boshlab ikki yil davomida bajarmasa, boshqaruvchilar Kengashi qarori bilan jamg'arma a'zolari qatoridan chiqarib yuboriladi.

Quvayt xalqaro xayriya jamg'armasi

1989-yil 30-yanvarida Quvayt amiri Jobir al-Ahmad Jobir as-Saboh buyrug'iga asosan bir qancha boshqa davlatlar jamg'armalari bilan bir qatorda Quvayt xalqaro xayriya jamg'armasi – "Osiyo musulmonlari" qo'mitasi assotsiatsiyasi Quvayt davlatida tashkil topdi va uning faoliyatini belgilovchi nizom kuchga kirdi.

Jamg'armaning asosiy vazifasi Afrika, Osiyo va Yevropa qit'asida yetimlar, kam ta'minlangan oilalar, nogiron va yordamga muhtoj bo'lgan boshqa aholi qatlamlariga ijtimoiy yordam ko'rsatish va ularni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Quvayt xalqaro xayriya jamg'armasi Quvayt hududidan tashqarida bo'lgan bolalar o'quv muassasalari, yetimxonalar, shifoxonalar, qariyalar uylarini va shunga o'xshash boshqa muassasalarni qurish va moliyalashtirish faoliyatining sarmahsulligi sababli BMT a'zoliciga qabul qilinish sharafiga muvaffaq bo'ldi.

Quvaytning bu kabi xayriyaviy faolligini oshib ketishini quyidagi sabablar bilan tushuntirish mumkin:

a) turli mamlakatlardagi ehtiyojmandlarga davlat xayriyaviy faoliyatini har tomonlama rivojlantirish;

b) ularni qo'llab-quvvatlash, xayriya-ehson qilish orqali Quvaytning boshqa davlatlar bilan aloqalarini har tomonlama rivojlantirish.

Zo'r g'ayrat va shijoati tufayli Quvayt xalqaro xayriya jamg'armasi davlat hukumatining unga bo'lgan ishonchini oqlashga va berilgan vazifalarni to'liq bajarishga erishdi. Uning vazifalari hamdo'st mamlakatlarga qiyin vaziyatlarda yordam berish, favqulodda vaziyatlarda ijtimoiy va amaliy yordamlar ko'rsatish kabilardan iboratdir.

Bu kabi davlatlar hozirgi kunda quyidagilardir: Indoneziya, Filippin, Tayland, Iordaniya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Ozarbayjon, Rossiya Federatsiyasi, Albaniya, Bosniya va Gersegovina, Pokiston, Xitoy, Mongoliya va boshqa ko'plab davlatlardir.

Qo'mita butun Jahon islom xayriya jamoasi sifatida o'z hududiga kirgan Osiyo mintaqasiga asosiy e'tiborni qaratib, 1989-yil 11-fevraldan amaliy ishni boshlab yubordi.

Qo'mita o'z faoliyatida quyidagi maqsadlarga yetishish uchun intiladi va uning faoliyatiga quyidagilar ham kiradi:

– Osiyo mintaqasidagi musulmonlarga yordam berish uchun xayriya-ehsonlarni jamlab, yetim-yesirlar, tabiiy ofatdan zarar ko'rganlarga yordam ko'rsatuvchi Osiyo mintaqasidagi xayriya tashkilotlariga yordam ko'rsatish;

– ta'lim tarbiya ishlaridagi loyihalarni amalga oshiradi va amalga oshgan loyihalarni qo'llash;

– Osiyo mintaqasidagi musulmon jamoalar, ularning muammo va yutuqlari bilan tanishib, islomning kelajagi, ravnaqi uchun xizmat qilish;

– islom e'tiqodidagi kishilarni boshqa dinlarga o'tib ketishdan qaytarish;

– Osiyo musulmonlarining diniy, ijtimoiy, geografik va madaniy holatlarini o'rganish.

Qo'mita o'zi kabi faoliyat olib boruvchi tashkilot va jamoalar bilan hamkorlik aloqalarni kuchaytiradi. Davlatlar tomonidan taklif qilingan loyihalarni ko'rib chiqib, ular maqsadga muvofiq bo'lsa, ularning rivojlanishiga mablag' ajratadi. Mintaqalar ekologiyasini himoya qilish va aholini chuchuk suv bilan ta'minlanishida o'z hissasini qo'shadi. Bir necha yil avval Qirg'izistonda bo'lib o'tgan zilzilada jarohatlanganlar va Tog'li Qorabog' mojarosi qurbonlariga uy-joy, oziq-ovqat va xo'jalik mahsulotlari bilan yordam ko'rsatdi. Ba'zi mintaqa aholisining tinch hayotiga xalaqit berayotgan vaziyatni hal qilishga qaratilgan xalqaro konferensiyalar uyushtirgan. Birlashgan Millatlar Tashkilotiga kiradigan, bir maqsadga yo'naltirilgan jamg'armalar va tashkilotlar bilan turli sohadagi mutaxassislarni o'qitish muassasalarini tashkil qilish bo'yicha hamkorlik olib bormoqda.

Arab valyuta jamg'armasi

Arab valyuta jamg'armasi (AVJ) 1976-yilda tashkil qilish to'g'risida imzolangan bitimga asosan 1977-yil ta'sis etilgan. Jamg'armani ta'sis qilinishi Arab davlatlari ligasining tashabbusi natijasi bo'ldi.

Maqsadlari:

A'zo mamlakatlarning to'lov balanslarini tenglashtirish;

Valyuta kurslarini ma'lum meyorda ushlab turish va ularni arab davlatlarida erkin ayirboshlashga o'zaro harakat qilish;

A'zo davlatlarning o'zaro joriy to'lovlar bilan bog'liq bo'lgan cheklashlarni bartaraf qilishdan iborat;

A'zo davlatlarni xalqaro valyuta va iqtisodiy masalalari bo'yicha yo'llarini muvofiqlashtirish va xalqaro valyuta muammolarini birgalikda yechish;

Arab moliya bozorini rivojlantirishga harakat qilish;

A'zo davlatlarning moliya jamg'armalarini chet el bozorlariga qo'yiluvchi sarmoya yuzasidan maslahat berish.

Vazifalari:

A'zo davlatlarning to'lov balanslarining tanqisligini moliyalashtirish maqsadida yordam tariqasida kreditlar berish;

A'zo davlatlarning moliyaviy bozorini rivojlantirishi maqsadida ularga yordam ko'rsatish;

A'zo davlatlarning sarmoya ulushlarini boshqarish;

A'zo davlatlarda texnik yordam, bank va valyuta institutlarga kadrlar tayyorlashni ta'minlash;

Tegishli arab institutlari va tashkilotlari bilan hamkorlikni amalga oshirish.

Arab valyuta jamg'armasi tashkil qilishga qo'l qo'ygan va ratifikatsiya qilgan har qanday arab davlati jamg'armaga a'zo bo'lishi mumkin. Har qanday ADLga a'zo davlat shu jamg'armaga kengash boshqaruvi roziligi bilan

kiritilib, ajralib chiqishi esa faqatgina 5 yil a'zolikdan so'ng mumkin. U yoki bu davlat jamg'arma oldida o'z majburiyatlarini sababsiz bajarmasa boshqaruv kengashi a'zolikni to'xtatish to'g'risida qaror qabul qiladi. Agar a'zo davlat o'zining a'zoligi to'xtatilib qo'yilgan vaqtdan boshlab ikki yil davomida o'z majburiyatlarini bajarmaslikda davom etsa, u boshqaruv kengashining qarori bilan jamg'arma a'zolidan chiqariladi.

Uning tuzilishi 3 qismdan iborat:

Boshqaruvchilar kengashi.

Ijrochi direktorlar kengashi.

Bosh direktor, doimiy qo'mitalar, departamentlar.

Boshqaruv kengashi – jamg'armaning oliy boshqaruv organi yilda bir marta odatda aprel oyida yig'iladi. U yana a'zo davlatlar yoki a'zo davlatlar guruhining umumiy sonining yarimini hamda ijro direktorlari kengashining talabiga binoan chaqirilishi mumkin. Boshqaruv kengashi 20 a'zodan iborat, har bir a'zo davlat o'zining bitta boshqaruvchisini va boshqaruvchining o'rinbosarini 5 yil muddatga tayinlaydi. Ular qayta-qayta tayinlanishi mumkin. Boshqaruvchilardan biri rais qilib tayinlanadi. Tayinlanishi ketma-ketlik bilan amalga oshiriladi. U o'zining vakolatlarini ijrochi direktorlar kengashiga yuborishi mumkin, faqat a'zolikka qabul qilish va a'zolikni to'xtatib qo'yish va mablag'ni oshirish, jamg'armani tashkil qilish to'g'risidagi bitimga qo'shimcha kiritish, bitimlarning interpretatsiyasi bilan bog'liq nizolarni hal qilish, jamg'arma operatsiyalarini to'xtatish va uni tugatish to'g'risidagi masalalarni o'zi amalga oshiradi. Agar boshqa narsalar ko'zda tutilmagan bo'lsa, unda qaror hamma savollar bo'yicha mutloq barcha ovozlari bilan qabul qilinadi. Ijro direktorlari kengashi jamg'arma bosh direktori raisi sifatida ovozlarni teng taqsimlashda hal qiluvchi ovozga egalik qiladi va 8 a'zo boshqaruv kengashiga 3 yil muddatga saylanadi (qayta saylanish mumkin). Direktorlar o'zlarining o'rinbosarlarini tayinlaydilar. Ijrochi direktorlar kengashi boshqaruv kengashi tomonidan yuklatilgan vakolatlarni bosh direktorga yuborish mumkin. Agar boshqa narsalar ko'zda tutilgan bo'lsa, saylovda ishtirok etayotgan ko'pchilik ovozlari bilan qaror qabul qilinadi.

Bosh direktor ijrochi direktorlarning raisi hamdir, Boshqaruv kengashi tomonidan 5 yilga saylanadi. U jamg'armaning xodimlari shtatini boshqaradi va AVJ ishi bo'yicha ijrochi direktor kengashi oldida javobgar bo'ladi. U ovoz huquqisiz boshqaruvchilar kengashining majlisida ishtirok etadi va yillik hisobotini taqdim etadi. Jamg'arma tizimida qo'mitalar va 6 ta departamentlar mavjud.

Moliyaviy manbalari: Jamg'arma resurslari, jamg'arma oladigan to'lov mablag'lari, kreditlar, zaymlar va boshqaruvchilar qo'mitasi qarori asosida jalb qilingan mablag'lar iborat.

AVJ asosiy faoliyati tizimli islohotlar dasturlariga ko'maklashish uchun kreditlar berishdan iborat. Jamg'arma a'zo davlatlarga qarz berish maqsadida ularning to'lov balanslarini moliyalashtirish, ularning iqtisodiy uyushish harakatlaridan muvozanatga erishish uchun tashqi va ichki iqtisodiy qiyinchiliklarni yengishlari uchun yordam ko'rsatishdir. Jamg'arma qarzlar (3 yil qarz uzish muddati), oddiy qarzlar (5 yil qarz uzish muddati), qoplash yo'li bilan (3 yilga) kengaytirilgan qarzlar (7 yil muddatga) beradi. Bu qarzlar (3 oyli) qarzdor davlatlarga ularni sarflash bo'yicha kelishilgan barqaror dastur asosida taqdim etiladi. Jamg'armaning investitsion faoliyati boshqaruv ijrochi direktorlari o'natgan asosiy yo'nalishlar va investitsion siyosat boshqaruvining nuqtai nazaridan mos kelgan holda, amalga oshiriladi. Bu yo'nalishlar va boshqaruv asoslari 4 belgiga asoslanadi:

investitsiyalarni zarardan himoya qilish;

valyutani erkin ayirboshlash;

investitsiya mablag'lari likvidligi;

foyda meyorini samaradorligini oshirish.

Iqtisodiy siyosat instituti a'zo davlatlardagi rasmiy iqtisodiy muassasalarning xodimlariga kasbiy ta'lim (kurslar, seminarlar, stipendiyalar, ekspertlar) berish maqsadida ularning a'zo davlatlar valyuta-moliyaviy muassasalarning moliya va valyuta siyosatini amalga oshirishga javob beradigan shtat xodimlarining malakasini oshirish hamda ularning moliyaviy, valyutaviy va bank statistikasini va to'lov balanslarini tuzish, kasbiy tajriba darajasini oshirish bo'yicha xizmatlarni taqdim etadi. Arab moliya bozorlarini rivojlantirish jamg'arma dasturi asosan texnik yordam (arab mamlakatlarining moliya bozorlarini rivojlantirish) ko'rsatish va arab bozorlarining ma'lumot bazasini mukammallashtirishga qaratilgan.

Jamg'arma yillik birlashgan arab iqtisodiy xabarlarini (axborot) tayyorlash maqsadida qator arab tashkilotlari (iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning arab jamg'armasi) bilan hamkorlik qiladi.

Arab valyuta jamg'armasi markaziy arab banklarining boshqaruv kengashining kotibiyatini va boshqaruv valyuta uyushmasining vazifalarini bajaradi hamda iqtisodiy birlik kengashi (1957-yil tashkil etilgan) va arab iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishning jamg'armasi bilan hamkorlikni amalga oshiradi.

Arab davlatlari orasida savdo-sotiqni birgalikda rivojlantirish va liberalizatsiyalash va arab eksportini raqobatbardoshligini oshirish maqsadida

jamg'arma 1989-yil ta'sis etilgan mahsulotlarni moliyalashtirishning arab dasturi ustav kapitalining (mablag') yarimiga yozilgan.

Islom hamkorligi tashkiloti (IHT) tashkil etilishi (2011-yil 28-iyungacha Islom konferensiyasi tashkiloti deb nomlangan).

1967-yili boshlangan Arab-Isroil urushi va 1969-yil avgustida Al-Aqso (Quddusdagi) masjidning yoqib yuborilishi 1969-yil sentabrda Marokash poytaxti Rabot shahrida musulmon mamlakatlarining Oliy darajadagi konferensiyasi o'tkazilishiga sabab bo'ldi. Shu yerda 1-hukumatlararo musulmon tashkiloti – Islom hamkorligi tashkiloti (IHT) tashkil etildi. Tashkilotning asosiy maqsadi etib, a'zo mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy va boshqa muhim sohalarda hamkorlik qilishlari nazarda tutilgan.

Islom hamkorligi tashkiloti (IHT) 1969-yilning 25-sentabr kuni Marokash poytaxti Rabot shahrida musulmon mamlakatlarining oliy darajadagi majlisida tashkil topgan.

Tashkilotga a'zo bo'lish uchun nomzod mamlakat 3 ta talabdan biriga javob berishi kerak (bu talablar 1987-yil mutlaq kuchga kirgan):

Mamlakat aholisining aksariyatini musulmonlar tashkil etishi;

Konstitutsiyada mazkur davlat islomiy deb belgilangan bo'lishi;

Davlat rahbari musulmon bo'lishi shart.

1970-yildan boshlab Tashkilotga a'zo davlatlar soni 24 tadan 57 taga o'sdi. 1972-yil qabul qilingan Nizomga muvofiq Tashkilot Oliy Organi 3 yilda bir chaqiriladigan Davlat rahbarlari konferensiyasi hisoblanadi. Siyosiy Organ Tashqi ishlar vazirlari konferensiyasi har yili yig'iladi.

Ijrochi Organ Bosh Kotibiyat qarorgohi Quddus ozod etilgunga qadar vaqtincha Jidda shahriga ko'chiriladi. Tashkilotni Bosh kotib va uning 4 o'rinbosari boshqaradi. Bosh kotib Tashqi ishlar vazirlari yig'ilishida 4 yilga saylanadi va 1 marta qayta saylanishi mumkin. Hozir Islom hamkorligi tashkiloti Bosh Kotibi 2004-yildan buyon Turkiya Islom tarixi va madaniyatini o'rganish markazi rahbari Ekmiliddin Ehson edi. 2020-yil bu lavozimni Chadlik diplomat va siyosatchi Huseyn Brahim Taha egalladi.

1975-yildan buyon IHT BMTda kuzatuvchi maqomiga ega. IHTning 11 ta qo'mitasi mavjud. IHT budjeti 2001-yilda 11.5 mln \$ni tashkil qildi. Vaholanki, u BMTga a'zo mamlakatlarning 1/3 qismini, dunyo aholisining 21%ini birlashtiradi va a'zo mamlakatlar jahon neft zaxiralarining 70%, gaz zaxiralarining 50%ini mujassam etgan.

MDH davlatlari orasida Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston 1992-yilda Ozarbayjon va Qozog'iston 1995-yilda IHTga a'zo bo'lganlar. Rossiya Federatsiyasi 2005-yildan kuzatuvchi maqomiga ega.

O'zbekiston 1995-yil kuzatuvchi maqomida, 1996-yil 2-oktabrdan to'laqonli a'zo sifatida qabul qilingan.

IHT nizomiga muvofiq, uning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:
musulmon birdamligini mustahkamlashga ko'maklashish;
siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ilmiy sohalarda hamkorlik qilish;
barcha musulmonlarni o'z qadriyatlari, mustaqilligi va milliy huquqlarini ta'minlash uchun kurashida qo'llab-quvvatlash;

Falastin xalqining ozodlik uchun kurashini qo'llab-quvvatlash;
irqiy diskriminatsiya va kolonializmning barcha shakllariga barham berish;

adolatli asosda xalqaro tinchlik va barqarorlikka ko'maklashish;
tashkilotga a'zo mamlakatlar va o'zga mamlakatlar o'rtasida hamkorlik va o'zaro anglashuvni rag'batlantirish.

IHT a'zoliciga kirayotgan mamlakatlar nizomda belgilangan vazifalarni bajarish majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi va quyidagi tamoyillarga rioya qiladi:

tashkilotga a'zo mamlakatlar o'rtasida har tomonlama to'la tenglik;
tashkilotga a'zo mamlakatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini hurmat qilish va ularning ichki ishlariga aralashmaslik;

a'zo mamlakatlarning suvereniteti, mustaqilligi va hududiy yaxlitligini hurmat qilish;

a'zo mamlakatlar o'rtasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan mojarolarni tinch muzokaralar, vositachilik, yarashish yoki arbitraj orqali hal etish;

IHTga a'zo har qanday mamlakatning hududiy yaxlitligi va daxlsizligi yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi kuch ishlatish yoki tahdid qilishdan o'zini tiyish.

Davlat va hukumat rahbarlarining oliy darajadagi uchrashuvlari islom dunyosining eng dolzarb masalalarini muhokama etish va IHT siyosatini muvofiqlashtirish maqsadida har uch yilda bir marta o'tkazib turiladi.

Tashqi ishlar vazirlarining majlislari yilda bir marta yoki zarurat tug'ilgan paytda IHTga a'zo mamlakatlarning birida o'tkaziladi va unda tashkilotning asosiy siyosati belgilanadi.

Bosh Kotibiyat tashkilotga a'zo mamlakatlar o'rtasida aloqani ta'minlaydi hamda konsultatsiyalar, fikr almashuvlar tashkil etishga, umumiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni tarqatishga ko'maklashadi. Bosh Kotibiyatni Bosh Kotib boshqaradi va u tashqi ishlar vazirlarining majlisida to'rt yil muddatga saylanadi.

Xalqaro islom adolat sudi IHTning bosh huquqiy organi sifatida tashkil etilgan va uning vazifasi mojarolarni ko'rib chiqish, nizomni sharhlashdagi

kelishmovchiliklarni bartaraf etish hamda turli huquqiy masalalar bo'yicha xulosa berishdir.

IHT –1975-yildan beri Birlashgan Millatlar Tashkiloti qoshida kuzatuvchi maqomga ega. Har yili Bosh Assambleya sessiyasining kun tartibiga «BMT va Islom Konferensiya Tashkiloti o'rtasida hamkorlik» masalasi kiritiladi va tegishli qaror qabul qilinadi.

1995-yilning yanvarida Islom konferensiya tashkiloti Bosh kotibiyatiga maktub yuborilib, unda O'zbekiston Respublikasiga kuzatuvchi maqomi berish so'raldi. Islom konferensiya tashkiloti tashqi ishlar vazirlarining 1995-yilning – oktabrida Nyu-Yorkda bo'lib o'tgan navbatdan tashqari majlisida O'zbekistonga kuzatuvchi maqomi berildi.

IHT nizomi esa faqat 1972-yildagina tashkilotning Jiddada fevral-mart oylarida bo'lib o'tgan uchinchi yig'ilishida qabul qilindi. Nizomga muvofiq 1969-yilda Rabotdagi musulmon mamlakatlari rahbarlari sammiti, 1970-yilda Karachi va 1972-yilda Jiddadagi musulmon mamlakatlari tashqi ishlar vazirlari ishtirok etgan sessiyalarda qatnashgan davlatlar musulmon mamlakatlari xalqaro tashkilotining a'zolari hisoblanar edilar. Tashkilotda o'rnatilgan meyorlarga ko'ra, IHTga a'zo bo'lish uchun tashqi ishlar vazirlarining navbatdagi sessiyasidan 90 kun oldin Bosh kotibiyatga ariza topshiriladi. Ariza kelib tushgan kundan 30 kun o'tib Bosh kotibiyat tashkilot a'zo davlatlarini bu haqida xabardor qiladi. Navbatdagi tashqi ishlar vazirlari yig'ilishida bu masala muhokamaga taqdim qilinadi. A'zolik arizasi qondirilishi uchun tashkilotga a'zo davlatlarning 2/3 qismi ovozi to'planishi talab etiladi.

Islom hamkorligi tashkilotining xalqaro siyosat va xalqaro munosabatlarga ta'siri. IHTning nizomi va tashkiliy tuzilmasiga e'tibor beriladigan bo'lsa, u diniy asosdagi keng vakolatlarga ega xalqaro hukumatlararo tashkilot sifatida faoliyat yuritishi ko'zda tutilgan. IHTning asosiy maqsadi a'zo davlatlar o'rtasida islomiy birdamlikni ravnaq toptirish. Tashkilot diniy mansublikka ko'ra a'zolikni shakllantirishini inobatga olsak, u ochiq universal tashkilot emas. Ammo uning ba'zi a'zo davlatlarida musulmonlar aholining kamchilik qismini tashkil etadi. IHT mintaqaviy tashkilot ham emas, chunki BMT nizomining 52-bandida mintaqaviy tashkilotlarga berilgan tavsifga IHTning maqsad va vazifalari mos kelmaydi. Bundan tashqari IHT jahondagi nomusulmon mamlakatlarda diniy ozchilikni tashkil etadigan musulmon jamoalariga ham yordam ko'rsatib, bu davlatlar tomonidan "davlatning ichki ishlariga aralashish", deb ham baholangan holatlar qayd etilgan. Shu bilan birga, diniy mansublik bo'yicha a'zolik belgilangan tashkilotning xalqaro maydonda tinchlik va xavfsizlikni

ta'minlashga intilishi o'ziga xos muammolarga ham ega. IHT hujjatlarida xalqaro huquq va musulmon huquqi normalarini uyg'unlashtirishga harakat qilinadi. IHT nizomida suveren davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik belgilangan bo'lsada, ammo shu hujjatning o'zida musulmonlar diniy ozchilikni tashkil etadigan davlatlarda ularni himoya qilish, yordam ko'rsatish zaruriyati haqida so'z boradi. Ammo qanday bo'lgan taqdirda ham, IHT – xalqaro huquq subyekti.

IHT tarkibidagi tuzilmalar. IHTning 1980-yildagi tashqi ishlar vazirlari sessiyasida a'zo davlatlardan saylangan 11 vazir va IHT Bosh kotibidan iborat doimiy faoliyat olib boradigan Qo'mita tashkil topdi. Qo'mita doirasida a'zo davlatlar xavfsizligi bo'yicha “beshlik guruhi” ham ta'sis etildi.

Doimiy qo'mitalar: 1) Quddus bo'yicha doimiy qo'mita – 1975-yilda sammit va sessiyalar qarorlarini ijro etish uchun tuzilgan, Marokash qiroli uning raisi hisoblanadi. Qo'mita a'zolariga IHTning 16 a'zo davlatidan vakillar uch yilga saylanadi. 2) Savdo va iqtisodiy hamkorlik bo'yicha doimiy qo'mita (SOMSES) – 1984-yildan boshlab yiliga bir marta Istanbulda a'zo davlatlar o'rtasida savdo va iqtisodiy hamkorlik aloqalarini kuchaytirishga bag'ishlangan sessiya o'tkazadi. 3) Ilmiy-texnikaviy hamkorlik bo'yicha doimiy qo'mita (COMSTECH) – 1983-yildan e'tiboran ikki yilda bir marta Islomobod shahrida soha bo'yicha aloqalarni yaxshilash masalalariga bag'ishlangan sessiyalarni o'tkazadi. COMSTECH doirasida 1987-yilda “Suv resurslarini rivojlantirish va boshqarish musulmon davlatlararo tarmog'i” (SRRBMDT) tashkil topgan. Bu tashkilot IHTning texnik muassasasi bo'lib, suv xo'jaligini boshqarish bo'yicha dasturlarni belgilashga ixtisoslashgan. Tashkilotning qarorgohi Iordaniya poytaxti Amon shahrida joylashgan bo'lib, Iordaniya Hoshimiylar qirolligining fan va texnika bo'yicha Oliy Kengashi tomonidan boshqariladi. SRRBMDT suv sohasida tadqiqotlar, uchrashuv, muloqotlar o'tkazib IHT a'zo davlatlarida suv xo'jaligini rivojlantirish va oqilona boshqarish masalalariga katta e'tibor qaratadigan nosiyosiy-notijoriy va xalqaro maqomga ega tashkilotdir. O'zbekiston ham bu tashkilotga 2010-yildan beri a'zo bo'lib kelmoqda. 4) Axborot va madaniy masalalar bo'yicha doimiy qo'mita (COMIAC) – 1981-yildan Dakar shahrida tashkilot sammitining qo'mita faoliyati yo'nalishida chiqargan qarorlari ijrosi va a'zo mamlakatlar o'rtasida axborot va madaniyat sohasida aloqalarni yanada mustahkamlash bo'yicha sessiyalar o'tkazadi.

Inson huquqlari bo'yicha mustaqil doimiy komissiya – islomiy qadriyatlarga muvofiq IHT nizomida ko'zda tutilgan fuqarolik, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy huquqlarni ilgari suradi. Inson huquqlari bo'yicha mustaqil doimiy komissiyasining nizomi Tashqi ishlar vazirlarining 2011-yil 28-30

iyun kunlari Astana shahrida o'tkazilgan sessiyasida tasdiqlandi. Ammo komissiya qarorgohi qayerda joylashishi kerakligi haqida a'zo davlatlar o'rtasida tugal kelishuvga erishilmayotgani tufayli masala ochiqlicha qolmoqda. Binobarin, Indoneziya, Saudiya Arabistoni va Eron komissiya qarorgohini o'z mamlakatlarida joylashtirish talabi bilan chiqmoqdalar.

IHT doirasida quyidagi yordamchi organlari tuzilgan bo'lib, tashkilotga a'zo davlatlar avtomatik ravishda ularga ham a'zo hisoblanadilar: 1) Islom mamlakatlari uchun statistik, iqtisodiy-ijtimoiy tadqiqotlar va treninglar o'tkazish markazi (SESRIC) – 1977-yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida tuzilgan. Uning asosiy maqsadi – IHTga a'zo mamlakatlar o'rtasida statistik ma'lumotlar to'plash, tadqiqotlar olib borish, trening va texnik hamkorlik o'tkazish orqali ijtimoiy-iqtisodiy sohada hamkorlikni qo'llab-quvvatlashdir. Markaz qarorgohi Anqara shahrida joylashgan. 2) Islom tarixi, san'at va madaniyatini o'rganish tadqiqot markazi (IRSICA) – 1976-yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida tuzilgan. Markazning asosiy maqsadi islom tarixi, fan va madaniyati, ma'naviy meros bo'yicha tadqiqotlar o'tkazish, kitoblar nashr etish va shu yo'nalishda konferensiya va simpoziumlar o'tkazish. Markaz qarorgohi Istanbul shahrida joylashgan. 3) Islom texnologiyalar universiteti (IUT) – 1978-yilda tashkilotga a'zo davlatlarga texnologiyalar bo'yicha mutaxassislar tayyorlash maqsadida tuzilgan. Universitet Bangladeshning Dakka shahrida joylashgan. 4) Savdoni rivojlantirish bo'yicha islom markazi (ICDT) – 1981-yil IHT davlatlari o'rtasida savdo aloqalarini kuchaytirish maqsadida tuzilgan. Markaz IHT davlatlarida savdo ko'rgazmalari, seminarlar o'tkazadi, nashrlar tayyorlaydi. Uning qarorgohi Marokashning Kasablanka shahrida joylashgan. 5) Xalqaro islom fiqh akademiyasi – 1981-yil IHT sammitida zamonaviy masalalarga fiqhiy nuqtai nazardan munosabat bildirish va tegishli xulosalar berish maqsadida tuzilgan. Akademiya qarorgohi Jidda shahrida joylashgan. 6) Islom birodarlik fondi – 1974-yili IHT sammitida tashkil etilgan. Fond tabiiy ofatlardan aziyat chekkan barcha musulmon mamlakatlariga va nomusulmon davlatlardagi musulmon jamoalariga yordam ko'rsatadi. 7) Nigeriya islom universiteti – 1974-yilda Afrika musulmonlari yashash sharoitlarini ta'lim orqali yaxshilash maqsadida ta'sis etilgan. Universitet Nigeriyaning Say shahrida joylashgan bo'lib, Afrikada islom mavzusida ham tadqiqotlar olib boradi.

IHT doirasida ixtisoslashtirilgan muassasa va institutlar.

IHTdoirasidagi to'rt muassasa ham faoliyat olib borib, ularda ishtirok etish IHTga a'zo davlatlar uchun fakultativ xarakterga ega. 1) Islom taraqqiyot banki (ITB) – 1975-yildan o'z faoliyatini boshlab, hozirgi kunda IHTning nafaqat ixtisoslashtirilgan muassasasi, balki xalqaro moliya tashkiloti hamdir.

Bankning asosiy maqsadi IHTga a'zo davlatlarda islom qadriyatlariga muvofiq iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash. A'zo davlatlarda OIC (OICIS-net) yagona axborot tarmog'ini tashkil etish maqsadida moliyalash ishlari amalga oshirilmoqda. ITB hozirgi kunda mavjud islom banklari va moliyaviy muassasalari o'rtasida yetakchi o'rinni egallaydi. Shu bilan birga yahudiy-xristian hamda musulmon iqtisodi va bank faoliyati raqobatida ham ITB katta o'rin tutadi. Istiqbolda ITBning xalqaro munosabatlaridagi ahamiyati yanada oshib boraveradi. Bankning qarorgohi Jidda shahrida joylashgan. 2) Ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha islom tashkiloti (ISESCO) – 1980-yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida tuzilgan. Tashkilotning asosiy maqsadi IHT davlatlari o'rtasida ta'lim, fan va madaniyat sohalarida yaqin hamkorlikni o'rnatish hamda ta'lim va madaniyatni rivojlantirish orqali xalqaro tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashga yordam berish. ISESCO qarorgohi Marokashning Rabot shahrida joylashgan. 3) Radioeshittirishlar islom ittifoqi – 1975-yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida IHT davlatlarida tashkilot manfaatlariga xizmat qiluvchi radio va teledasturlar tayyorlash, ularning almashinuvini yo'lga qo'yish maqsadida tashkil etilgan. Ittifoqning qarorgohi Jidda shahrida joylashgan. 4) Xalqaro islom axborot agentligi – 1972-yil Tashqi ishlar vazirlari sessiyasida tuzilgan. Uning qarorgohi Jidda shahrida joylashgan bo'lib, asosiy maqsadi – IHT davlatlari OAV o'rtasida yaqin aloqalar o'rnatilishini qo'llab-quvvatlash, axborot agentliklari o'rtasida texnik hamkorlikni amalga oshirish.

IHT doirasida sammit va sessiyalar qarorlariga muvofiq turli davrlarda tashkilotning 12 ta yordamchi instituti ta'sis etilgan. Ularga a'zo bo'lish ixtiyoriy bo'lib, budjeti ham Bosh kotibiyatdan alohida tuziladi. Ular: Islom savdo-sanoat palatasi (Karachi), Islom poytaxtlari va shaharlari tashkiloti (Jidda), Sport birdamligi bo'yicha islom federatsiyasi (Ar-Riyod), Xalqaro yarim oy bo'yicha islom qo'mitasi (Bengazi), Kemachilar islom uyushmasi tashkiloti (Jidda), Arab-islom xalqaro maktablari jahon federatsiyasi (Qohira), Muloqot va hamkorlik bo'yicha yoshlar forumi islom tashkiloti (Istanbul, Baku), Musulmon boyskautlari xalqaro ittifoqi (Jidda), musulmon mamlakatlari maslahatchilari federatsiyasi (Istanbul), Jahon islom fanlar akademiyasi (Ammon), Islom banklari va moliyaviy institutlari bosh kengashi (Manama), Musulmon mamlakatlari pudratchilari federatsiyasi (Kasablanka).

IHTning rasmiy hujjatlarida yana bir asosiy organiga ishora qilinadi – Xalqaro islom sudi. Xalqaro islom sudi 1987-yilgi IHTning Quvaytda o'tkazilgan sammitida ta'sis etilgan. Sud muassasasidan tashkilotga a'zo davlatlar o'rtasiga yuzaga kelishi mumkin bo'lgan munozarali masalalarni hal etish, tashkilot nizomi talqinida uchraydigan bahsli holatlarni ko'rib chiqish,

IHT sammit va sessiyalarining talabiga muvofiq yuridik masalalar bo'yicha xulosalar berish maqsadi ko'zlangan edi. Ammo IHTga a'zo davlatlar Xalqaro islom sudining statutini ratifikatsiya qilmagani bois, sud hali o'z faoliyatini boshlamadi. Sud qarorgohi al-Quvaytda joylashishi ko'zda tutilgan.

IHT tobora kengayib bormoqda, jumladan, tashkilotning oxirgi sessiyasida bir necha davlat – JAR, Braziliya, Serbiya va Belorussiya tashkilotda kuzatuvchi maqomini so'rab murojaat qildilar. Yana to'rt Afrika davlati IHTga doimiy a'zolik taraddudida turibdi.

Mavzuga oid savollar:

1. Xalqaro tashkilotlar nima maqsadlarda tashkil topadi?
2. Xalqaro tashkilotlarga ehtiyoj nega ortdi?
3. Birlashgan Millatlar tashkiloti qachon va nima maqsadlarda tashkil topdi?
4. BMTning musulmon mamlakatlarida tinchlik va xavfsizlik sohasidagi amaliy ishlari haqida nimalarni bilasiz?
5. BMT nimaga tanqid qilinadi? Qaysi voqealarda xato qildi?
6. Islom hamkorlik tashkiloti nima uchun va qachon tashkil topdi?
7. IHTning faoliyati borasida nimalarni bilasiz?
8. IHTning musulmon davlatlarda xavsizlik va barqarorlik borasidagi faoliyatlari haqida nima deysiz?
9. IHTning ta'siri qay darajadagi tashkilot, kuchli va zaif tomonlari nimada?

GLOSSARIY

AGREGATSIYA – siyosiy tizim funksiyasi bo‘lib, u xilma-xil talablar va manfaatlarni umumlashtirish, umumiy talablarni ishlab chiqish va ularning dolzarbligi, muhimligi nuqtai nazaridan pog‘onalashtirish bilan bog‘liq.

AKTOR – siyosiy hayotda to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bevosita ishtirok etuvchi siyosiy subyekt.

ARTIKULYATSIYA – (lot. bo‘g‘in-bo‘g‘in, tushunarli so‘zlash) siyosiy tizim funksiyasi bo‘lib, u qaror qabul qiluvchi tashkilotlarga talablarni bayon etish vazifasini bajaradi. Demokratik siyosiy tizimlarda bu vazifani manfaat guruhlari, siyosiy partiyalar, parlament, avtoritar siyosiy tizimlarda esa korporativ institutlar bajaradi.

ASSIMILYATSIYA – (lot. o‘xshab ketmoq) singib ketish, qo‘shilib ketish.

ANALOGIYA – (gr. o‘xshash, monand) umuman, turli-tuman predmet va hodisalarning muayyan ma’noda o‘xshashligi, bir-biriga monandligi.

ANTINOMIYA – (fr. qonunga qarshi) bir xil darajadagi to‘g‘ri deb e’tirof etilgan, lekin bir-biriga qarama-qarshi hukmlar to‘qnashuvi.

BIXEVIORIZM – insonning xulq-atvor motivlarini, javob reaksiyalarini o‘rganish zarurligi, shu tariqa ijtimoiy fanlar o‘zlarining “gumanitar cheklanganligini” yengib o‘tishi hamda isbotlanganligi va aniqlik darajasiga ko‘ra tabiiy fanlarga yaqinlashuvini asoslaydigan hozirgi zamon ijtimoiy fani yo‘nalishi.

BREYNSTORMING – biror muammoni yechishda ekspertlar guruhining aqliy hujumini tashkil etish.

VERBAL – lot. og‘zaki, so‘zda ifodalangan.

VERIFIKATSIYA – respondent xabar beradigan ma’lumotlarning aniqligini o‘lchash uchun zarur dalillarni to‘plash jarayoni

GETEROGEN – xilma-xil, sifat jihatidan turli negizlardan iborat.

GOMOGEN – asos e’tibori, kelib chiqishi hamda mohiyati jihatidan bir xil, bir turdagi, yagona.

DIVERSIFIKATSIYA – (lot. teng qilmoq) yalpi ko‘p tarmoqli rivojlanishga qaratilgan davlat siyosati.

DISPERSIYA – (lot. tarqalgan, yoyilgan) siyosatda hokimiyatning bir markazda to‘planmay, butun jamiyatga yoyilishi ko‘plab o‘zaro bog‘liq, uyg‘un, hokimiyat markazlarining mavjudligi.

DISPUT – (lot. fikrlash, tahlil qilish, bahslashish) og‘zaki ilmiy bahs, ommaviy ma’ruzadan so‘ng avvaldan belgilangan opponentlar ishtirokidagi munozara.

IDENTIFIKATSIYA – u yoki bu siyosiy guruhga o‘zini-o‘zi boshqarishdan ajratish imkonini beruvchi barqaror belgilar, xususiyatlar birligi.

IDEOGRAFIK FANLAR – hodisalarni, bo‘lib o‘tgan voqealarni, ya’ni xususiy holatlarni har tomonlama o‘rganadigan fanlar.

INSTITUTIONALLASHUV – rasmiylashgan, barcha e’tirof etgan qoidalar, qonunlar, an’ana va marosimlarga asoslangan ijtimoiy munosabatlar barqaror namunalarning shakllanishi.

INTERPRETATSIYA – talqin qilish, sharhlash. Biror voqea yoki hodisani muayyan nuqtai nazardan talqin qilish, tushuntirish, qarab chiqish.

IMMANENT – biror voqea, hodisa yoki jarayonga xos xususiyat.

KAUZALLIK – sabab bilan belgilanganlik, sabab va faoliyatning qonuniy aloqasi. Tamoyil (yoki qonun) sifatida kauzallik quyidagilarni anglatadi: har bir voqea yoki hodisa biror sababga ega (biror sabab bilan sodir bo‘lgan) va ayni vaqtda u yana boshqa bir voqea yoki hodisaning ham sababchisidir; sababsiz hech narsa paydo bo‘lmaydi.

KVALIFIKATSION KO‘PCHILIK – eng muhim masalalar bo‘yicha qaror qabul qilish uchun belgilanuvchi, ishtirokchilarning $\frac{2}{3}$ yoki $\frac{3}{4}$ qismining bergan ovozlari.

KLASSIFIKATSIYA – predmet, hodisa va tushunchalarni sinflar, bo‘limlar, darajalar bo‘yicha, ularning umumiy belgilari, xususiyatlari, yagona asosiga ko‘ra taqsimlash (tur, bo‘limlarga kiritmoq). Klassifikatsiya bir xillik va o‘xshashlikka quriladi.

KONSEPTUALLASHTIRISH – ma’lumotlarni, har bir alohida holat, g‘oya, voqea va hodisaning uning orqasida turgan narsani, mazmunini nomlash.

KORPORATIVLIK – jamiyatni tashkil etishning o‘ziga xos modeli bo‘lib, uning birlamchi elementlari sifatida individlar emas, iqtisodiy va funksional guruhlar turadi. Markaziy hokimiyat korporatsiyalarga birlashgan ana shu guruhlar vakillaridan tuziladi.

KORRELYATSIYA – faqat bir-biri bilan o‘zaro taqqoslaganda biror mazmunga ega bo‘lgan narsa va tushunchalar.

KUMULYATIV VOTUM – ko‘p mandatli saylov okruglarida ovoz berish tartibi: unda saylovchi o‘zida mavjud bo‘lgan ovozning bir qismini yoki barchasini birlashtirib, uni nomzodlardan biriga berish huquqiga ega bo‘ladi.

LEGITIMLIK – muayyan davlat hokimiyatining qonuniyligi a) fuqarolar tomonidan; b) xalqaro hamjamiyat tomonidan e’tirof etilishini anglatuvchi qadriyatli tushuncha. U tarixan an’anaviy, xarizmatik, oqilona-qonuniy shakllarda namoyon bo‘ladi.

LOKALLASHTIRISH – biror voqea, hodisa va harakatlarni ma’lum joy bilan cheklash, uning muayyan hududdan, chetga chiqishiga yo‘l qo‘ymaslik.

LONGITYUD TADQIQOT – bir xil shaxslar, guruh yoki obyektlarni uzoq vaqt kuzatish va ma’lum bir vaqt o‘tgach ular orasidagi o‘tkazilgan so‘rovni qayta tashkil etish, natijalarni avvalgilari bilan qiyoslashga asoslangan tadqiqot usuli.

LIBERTARIZM – davlatning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga aralashmasligi. Bu bozor munosabatlari sohasi ekanligi to‘g‘risidagi g‘oyani targ‘ib qiluvchi konsepsiya (“Chikago maktabi”- O.Fridman, G.Bekker, A.Laffer).

MIQDOR USULLARI – siyosiy obyektlar xususiyatlari va belgilarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bevosita o‘lchashga, matematik formallashtirish va kvalifikatsiyaga asoslanuvchi usullar.

MOBILLIK – stratifikatsiya nazariyasida shaxs va guruhlar maqomining o‘zgarishi bilan bog‘liq ko‘chishlar.

MANFAAT GURUHLARI – fuqarolarning davlat bilan munosabatlarida o‘zgarishning hokimiyatga doir manfaatlarini bayon etish yoki himoya qilishlari uchun ixtiyoriy tarzda birlashgan maxsus yoki moslashtirilgan tashkilotlar. Ular o‘z oldilarga qo‘ygan maqsadlari, faoliyat usullari, hokimiyatga ta’sir resurslari va boshqa belgilariga ko‘ra siyosiy partiyalardan siyosiy partiyalardan farq qiladi.

MATEMATIK MODELLASHTIRISH – ijtimoiy borliq xususiyatlarini matematik tilda bayon etish imkonini beruvchi empirik tadqiqot usullaridan biri. Borliqning tadqiqoti uchun ahamiyatli tomonlarini lo‘nda va abstrakt shaklda aks ettiradi, tadqiq qilinayotgan masalaning asosiy muammolarini aniq tassavur etish; sifatiy usullar yordamida olib bo‘lmaydigan xulosalarga kelish imkonini beradi; tahlil uchun kompyuter texnologiyalaridan faol foydalanishga asoslanadi.

NORMATIV BASHORAT - cheklangan resurslar aniqlanganligi asosida kutilgan natijalarga erishish uslublari haqidagi prognoz

PAUPERIZM - ommaviy qashshoqlanish, aholining kambag‘allashuvi; yashash uchun zaruriy vositalardan mahrumlik

PERMANENT – doimiy, uzluksiz davom etadigan.

PILOTAJ USLUBI – muayyan metodikalarning (anketalar, rejalar, intervyu va h.k.) validligini (yaroqligini) aniqlash, tadqiqot tadbirlarini tekshirib olish maqsadida o‘tkaziladigan sinov tadqiqoti.

PRAKSEOLOGIYA – sotsiologik tadqiqotlar yo‘nalishi. U faoliyat yoki faoliyatlar birligini ularning samaradorligi nuqtai nazaridan o‘rganadi.

RELYATIV – muayyan munosabatlardagina ahamiyatga ega, shu munosabatlar bilan belgilanuvchi, nisbiy.

REPREZENTATIVLIK – tadqiq qilinayotgan birlikning xususiyatlarini aks ettiruvchi tanlov belgisi (Reprezentatsiya-fr. vakillik).

RUHIY PARADIGMA – siyosatni tushuntirishdagi tabiiy paradigmalarning bir turi. U siyosat tabiatini ruhiy omillar orqali tushuntiradi, ya’ni inson ruhiyati motivlar, dunyoni qabul qilish usuli va h.k. orqali.

SIYOSIY ADAPTATSIYA – (lat. moslashish) siyosiy tizim, siyosiy tuzilmalarning atrof-muhit talablariga moslashish jarayoni. U siyosiy tizim oldida turgan vazifalarning o‘zgarishi, yangi maqsadlar aniqlanishi,

muammolarni hal qilish uchun yangicha yondoshuvlarning ishlab chiqilishida namoyon bo'ladi.

SIYOSIY BASHORAT – 1) siyosiy jarayon kelajagi va oqibatlari to'g'risidagi siyosiy fikrlarning ishlab chiqilishi; 2) siyosiy hayot, uning jarayonlari, hodisalari rivojlanishining istiqbollari to'g'risidagi maxsus tadqiqot.

SIYOSIY JARAYON - jamiyat siyosiy tizimining shakllanishi, o'zgarishi va faoliyat ko'rsatishiga bevosita ta'sir etuvchi ijtimoiy subyektlar faoliyatining uyg'unligi

SIYOSIY VAZIYAT – siyosiy tizimning ma'lum bir davrdagi holati.

SIYOSIY VAZIYAT TAHLILI – jamiyat siyosiy tizimini tashkil qiluvchi barcha siyosiy aktorlarning hozirgi vaqtdagi o'zaro harakatini aniqlash va o'rganish.

SIYOSIY VAZIYATNING VERTIKAL TAHLILI – siyosiy tizim ayrim institutlarining holati va o'zaro harakatini o'rganish.

SIYOSIY VAZIYATNING GORIZONTAL TAHLILI – siyosiy jarayonlarda yaxlit aktor sifatida harakatlanuvchi noinstitutSIONal jamoalar va guruhlarning hozirgi holatini aniqlash va o'rganish.

SIYOSIY VAZIYATNING DIAGNOSTIK TAHLILI – har xil muammoli vaziyatlar chiqish ehtimollarini o'rganish maqsadida siyosiy tizimning yoki uning ayrim tarkibiy qismlarining hozirgi holatini aniqlash va o'rganish.

SIFAT USULLARI – tadqiqotda individual tajriba, kuzatish, intuitsiya, tushunchalarining an'anaviy falsafiy va mantiqiy tahlili usullari, tarixiy qiyoslash, shaxsiy va rasmiy hujjatlardan foydalanish, qaydlar, xulosa va tavsiyalarni publitsistik asoslash usullaridan foydalanishga e'tibor qaratadi. Sifat usullari siyosiy hodisalar va jarayonlar, tizimlarning sifat jihatlarini tahlil qiladi. Shuningdek, sifat usullari miqdor usullari bilan birgalikda qo'llanishi ham mumkin.

STATISTIK USULLAR – tadbiqiy matematik statistikaga oid modellar va usullar birligi. Shartli ravishda ular ikkiga bo'linadi 1-guruhga, terma (tanlash) usuli, tavsiflovchi (ta'riflovchi) statistika, bog'liqlik va aloqalar tahlili, statistik xulosalar, baholar va mezonlar nazariyasi, tajribali rejalashtirish usullari kiradi. 2-guruhga darajalash, taksonomik tadbirlar, korrelyatsion, faktorli, sababiy tahlil va bir guruh statistik modellar kabi ko'p o'zgaruvchi usullar kiradi.

SIYOSIY MARKETING – siyosatni siyosatchi va xalq, nomzod va saylovchi o'rtasidagi ratsional munosabatlar tarzida tushunishdan kelib chiqib, yetakchilikka da'vogar shaxsning sifatlari va fazilatlarini saylovchilarga (fuqarolarga) ma'qul tarzda ko'rsatish.

SIYOSIY MODEL – siyosiy tizim yoki uning tarkibiy qismining ma'lum shakldagi originaldan farq etadigan siyosiy tasviri.

SIYOSIY MENEJMENT – davlat siyosatini samarali tashkil etish va samarali boshqaruvga oid fan.

SIYOSIY ME'YOR – siyosat subyekti e'tirof etgan va amalda rioya qiluvchi na'muna, qoida, faoliyat tamoyili. Ular: rasmiy-norasmiy, og'zaki-yozma, oshkora-yashirin; universal-xususiy bo'lishi mumkin. Belgilangan tartibda qabul qilingan, qog'ozda qayd etilgan va siyosiy subyektlar uchun majburiy bo'lgan siyosiy me'yorlar ayni vaqtda huquqiy me'yorlar hamdir.

TRANSFORMATSIYA – siyosiy tizimlarning o'zgarish jarayoni

MINTAQA – “Mintaqa” lotinchadan “qism, bo'lak” ma'nolarini anglatadi. Mintaqa quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak: umumiy tarixiy rivojlanish; o'ziga xos muayyan madaniy xususiyat; yagona va birbiriga tutash geografik hudud; iqtisodiyotining o'xshashligi; mintaqaviy xalqaro tashkilotlar doirasida birgalikda faollik yuritish.

MINTAQAVIYLASHUV – Mintaqaviylashuv hududiy xususiyati asosida iqtisodiy, madaniy, siyosiy, iqtisodiy jihatdan davlatlarning bir biriga yaqinlashuv jarayoni.

JAHON REGIONALIZMI – globallashuv bosqichlaridan biri bo'lishi bilan birga unga qarama-qarshi tendensiyadir

GEOSIYOSIY MINTAQAVIYLASHUV – Geosiyosiy mintaqaviylashuvda “katta makonlar”ning shakllanishi va ajratilishi, ularning harbiy-siyosiy va iqtisodiy qudrati jahon gegemoniga qarama-qarshi turishi mumkin.

ASOSIY SIYOSIY JARAYONLAR – aholining faolligini, ya'ni harakatlarda aholining turli qatlamlarining ishtiroki

BEQAROR SIYOSIY JARAYONLAR – siyosiy tizimdagi yoki siyosiy hokimiyatdagi inqirozli vaziyatlarda paydo bo'ladi va rivojlanadi

BOSHQARUV – turli tizimlar (biologik, ijtimoiy, texnologik) king funksiyasi. u shu tizimlarning muayyan tuzilishini saqlab turadi, faoliyat, taribni ta'minlaydi, dasturlar, maqsadlarni amalga oshiradi

BUDDAVIYLIK DINI – dunyodagi eng ko'p tarqalgan dinlardan bo'lib, mil. avv. 6-5 asrlarda hindistonda paydo bo'ldi

DAVLATLAR O'RTASIDAGI RAQOBAT – bu obyektiv hodisa bo'lib, u suveren davlatlarning barchasi uchun xarakterlidir. u munosabatlar va manfaatlar yig'indisi sifatida muayyan vositalar orqali yuzaga keladi.

DEMOGRAFIK RESURLAR –hokimiyatning maxsus resurslaridir. bu resurs boshqa resurslarni ishlab chiqaruvchi universal, ko'p funksiyali resursdir

DEMOKRATIK REJIM –inson huquqlari va erkinliklari ta'minlangan, siyosiy erkinliklardan bimalol foydalana oladigan rejimdir

EKZOGEN – tashqi sabab, turtki natijasida vujudga kelgan ta'sirlar

ELITA – fransuzcha «elite» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u eng yaxshi, tanlangan degan ma'noni bildiradi

ENDOGEN – ichki sabablar natijasida vujudga, kelgan ta'sirlar

ETNIK GURUH – necha yuz yoki ming kishidan iborat bo'lgan, bir-biri bilan zaif bog'langan birlik, birlashuv asosida etnik belgilar yotadi

ETNOGRAFIK GURUH – millat yoki elatning alohida ajralib qolgan, til, madaniyat, turmushda o'ziga xosliklarni saqlagan qismi

G'ARB REGIONALIZMI – G'arb regionalizmi. Har qanday jamiyatda shaxs manfaat va huquqlarining ustuvorligiga asoslangan Yevropa regionalizmi muvaffaqiyatli rivojlanmoqda.

AMERIKA REGIONALIZMI – Amerika liberalizmi G'arb liberal qadriyatlaridan foydalangan holda yuqori texnologiyalar jo'g'rofik periferiyasiga aylandi.

SHARQ REGIONALIZMI – Xitoy va boshqa Osiyo davlatlari Sharq regionalizmidan foydalanmoqda, avtoritar davlat hokimiyati bilan bosqichma-bosqich jahon bozoriga ochiq bo'lishga asoslanadi.

IJTIMOIIY MOBILLIK – shaxs, guruh yoki qatlam mavqeining o'zgarishi bilan bog'lig'arayonlar

IJTIMOIIY OMIL – fuqarolik jamiyati va plyuralizmning mavjudligi

IJTIMOIIY QATLAMLASHUV – o'zaro bog'liq va pog'onalashuv asosida tashkil topgan, qatlamlar birligidan iborat ijtimoiy tengsizlik tizimi

INSTITUTIONALLASHUV – rasmiylashgan, barcha e'tirof etgan qoidalar, qonunlar, an'ana va marosimlarga asoslangan ijtimoiy munosabatlarning barqaror namunalarning shakllanishi

JAMIYATNING SIYOSIIY TASHKILOTI – moddiy asosni vujudga keltiradigan muayyan tashkilotlar va muassasalar majmui, siyosiy tizim butun binosining poydevori, uning muayyan vazifalarini amalga oshiradigan ma'muriy-boshqaruv tuzilmasi

KOMPROMISS – o'zaro yonbosishlar natijasida erishilgan bitim.

KONFLIHT – u yoki bu obyektning bir vaqtning o'zida kamida ikki va undan ortiq subyektlarning maqsad va manfaatlarini to'la qondirmasligi natijasida vujudga keladigan ijtimoiy vaziyatga aytiladi

KONFLIHT QATNASHCHILARI – biz ularni qisqacha tarzda tomonlar deymiz

KONFLIHTLARNING OBYEKTI – mavjud qadriyatlar, moddiy dunyo, hudud va hokazolardan iboratdir

KONSENSUS (KELISHUV) – qaror ovoz berish yo'li bilan emas, kelishuv yo'li orqali qabo'l qilinadi.

KONSERVATIZM – davlat va jamiyat hayotining tarixan vujudga kelgan shakllarini, uning oila, millat, din, mulkchilikda namoyon bo'luvchi qadriyatlarini saqlab qolishga qaratilgan g'oyaviy — siyosiy ta'limot va harakat

KONTRELITA – hukmron bo'lmagan elita

MADANIY-AXBOROT RESURSLARI – bilim va axborot hamda ularni olish va tarqatish vositalari: fan va ta’lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va boshqalar tashkil etadi

MARGINAL GURUH – bir-birini istisno qiluvchi qadriyatlar, me'yorlar ta'siridagi, turli ijtimoiy guruhlar, tizimlar, madaniyatlar chegarasidagi odamlar guruhi

MAZDAK TA'LIMOTI – barcha odamlarning teng huquqliligi to'g'risidagi ta'limot.

METODOLOGIK FUNKSIYA – siyosatshunoslikning asosiy xulosalari alohida olingan ijtimoiy hodisalarni o'rganuvchi xususiy siyosiy nazariyalar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

MILLATCHILIK – mafkura va siyosat bo'lib, uning asosida milliy mustaqillik va ustunlik g'oyasi, boshqa xalqlar vakillariga bepisandlik bilan qarash yotadi

MILLIY GURUH – mazkur mamlakat (mintaqa)da tub aholi bo'lmagan millat, xalq-elatning bir qismi

MONOTEISTIK – yakka xudolikka asoslangan diniy qarash

NAZARIY BILISH FUNKSIYASI – siyosatshunoslik siyosat to'g'risida, uning jamiyatdagi roli to'g'risida bilimlar hosil qiladi.

NEOKONSERVATIZM – mumtoz konservatizm va liberalizm g'oyalarini uyg'unlashtiruvchi mafkura.

RATSIONAL-OSHQORA LIDERLIK – liderlikni saylashning tartibi, unga muayyan hokimlik vakolatlarining oqilligi, qonuniyligi to'g'risidagi tasavvurlarga asoslanadi

SINFLAR – daromad miqdori, kasbinnig nufo'zliligi, bilimi, hokimiyatga ta'siri darajasiga ko'ra belgilanuvchi, ijtimoiy maqomi taxminan bir xil bo'lgan odamlar guruhi

SIYOSIY MULOQOT – tegishli axborotning tarqalishini o'z ichiga oladi

UNITAR DAVLAT – bu ma'muriy-hududiy, qismlarga bo'lingan yaxlit, bir butun markazlashgan davlat shaklidir

XALQARO KONSORSIUM – mamlakatlararo iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, birgalikdagi tadbirlar orqali iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash, moddiy-tabiiy boyliklardan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yish maqsadida tuzilgan xalqaro birlashma

YAQIN SHARQ – Osiyo, Afrika va Yevropaning kesishgan mintaqasida joylashgan. Bundan tashqari geosiyosiy ahamiyati jihatidan Yaqin Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyo bilan birgalikda chegaradosh sifatida qaralib, geostrategik va geosiyosiy imperializmga, shu jumladan AQSh hegemonlik loyihasida juda muhim o'rin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. “98 Die in One of Algerian Civil War’s Worst Massacres”, The New York Times. 30 August 1997 // <https://www.nytimes.com/1997/08/30/world/98-die-in-one-of-algerian-civil-war-s-worst-massacres.html>
2. “ISIL may have committed genocide, war crimes in Iraq, says UN human rights report”, UN News Centre, 19 March 2015, <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=50369#.VV4Yp2cw-ig>
3. “ISIS has lost 98 percent of its territory, officials say”, FOX 32 Chicago, December 26, 2017 // <https://www.fox32chicago.com/news/isis-has-lost-98-percent-of-its-territory-officials-say>
4. “Syrian Brotherhood not seeking to form alliance with Ahrar Al-Sham”, Middle East Monitor, August 26, 2015, <https://www.middleeastmonitor.com/20150826-syrian-brotherhood-not-seeking-to-form-alliance-with-ahrar-al-sham/>
5. “Syrian Kurds say Islamic State militants surrender after prison raid” Reuters, January 25, 2022, <https://www.reuters.com/world/middle-east/syrian-kurds-say-islamic-sate-militants-surrender-after-prison-raid-2022-01-24/>
6. “The slow backlash – Sunni religious authorities turn against Islamic State”, The Economist, 6 September 2014, <http://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21615634-sunni-religious-authorities-turn-against-islamic-state-slow-backlash>
7. “U.S.-Backed Forces Struggle to Contain Islamic State in Battle Over Syrian Prison”, Wall Street Journal, Jan. 23, 2022 // https://www.wsj.com/articles/u-s-backed-forces-struggle-to-contain-islamic-state-in-battle-over-syrian-prison-11642948169?utm_source=iterable&utm_medium=email&utm_campaign=3580773 ;
8. “World Economic Outlook Database”. IMF.org. International Monetary Fund. Retrieved 29 October 2021.
9. 10 years on: 10 Facts that explain Syria’s conflict, 15 Mar 2021, <https://reliefweb.int/report/syrian-arab-republic/10-years-10-facts-explain-syria-s-conflict>
10. Aaron Y. Zelin, “Huras al-Din: The Overlooked al-Qaeda Group in Syria”, Washington Institute, Sep 24, 2019, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/huras-al-din-overlooked-al-qaeda-group-syria>
11. Abdelsalam Mohamed Elhudairi and Hüseyin Işıksal, The Role of ISIS as a Religious Terrorist Group in the Instability of Libya in the Post-Gaddafi Era: The Case of Sirte. Religions, 13(516), 2022, pp. 1-21.
12. Adam Baron and Farea Al Muslimi, “The Politics Driving Yemen’s Rising Sectarianism,” Sana’a Center for Strategic Studies, May 30, 2016, <http://sanaacenter.org/publications/main-publications/40>

13. Afghanistan Study Group Final Report. United States Institute of Peace, February 2021.
14. Ahmad Majidyar, Increasing Role of Iran's Basij Force in Syria War. March 29, 2017, <https://www.mei.edu/publications/increasing-role-irans-basij-force-syria-war>; Michael Rubin, Iran's Basij Recruiting for Syria Fight. March 01, 2016, <https://www.aei.org/articles/irans-basij-recruiting-for-syria-fight/>
15. Al-Abdin A. Z., The Free Yemeni Movement (1940-48) and Its Ideas on Reform. Middle Eastern Studies, Vol. 15, No. 1 Jan., 1979, pp. 36-48, <https://www.jstor.org/stable/4282728>
16. Alain G., Les damnés de la mer: les pirates somaliens en mer Rouge et dans l'océan Indien, Diplomatie, 40, 2009, http://archives-fig-st-die.cndp.fr/actes/actes_2009/gascon/article.html Ma'lumot olingan sana: 19.09.2022.
17. Al-Deen S. M., Federalism in Yemen: A Catalyst for War, The Present Reality, and the Inevitable Future, The Sana'a Center for Strategic Studies, 2019, http://sanaacenter.org/files/Federalism_in_Yemen.pdf
18. Ali Abdullatif Ahmida, "Libya, Social Origins of Dictatorship, and the Challenge for Democracy," The Journal of the Middle East and Africa 3, no. 1, 2012, pp. 70-81.
19. Alia Brahimi, "Libya's Revolution," The Journal of North African Studies 16, no. 4, 2011, pp. 605-624.
20. Amelina Y.A., Areshev A.G. «Islamskoye gosudarstvo»: sushnost i protivostoyaniye. Monografiya. - Vladikavkaz, 2015. - 226 s
21. Anna Theofilopoulou, The United Nations and Western Sahara. Special Report 166, July 2006, <https://www.usip.org/sites/default/files/sr166.pdf>
22. Ansar al-Shariah (Libya) was a Salafi-Islamist militant organization operating in Libya. July 2018, <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/ansar-al-shariah-libya>
23. Anthony Bell and David Witter, Roots of Rebellion. Washington: Institute for the Study of War, 2011.
24. Aram Shabanian, The Rojava Revolution, <https://sites.evergreen.edu/middleeastproject/wp-content/uploads/sites/196/2016/05/The-Rojava-Revolution.pdf>; Cemgil Can, The 'Rojava Revolution' in Syrian Kurdistan: A Model of Development for the Middle East? 2016-05-19, <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/11623?show=full>
25. Armaoğlu F., Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, s. 174.
26. Aron Lund, 'The Free Syria Army Doesn't Exist', Syria Comment, 16 March 2013, <http://www.joshualandis.com/blog/the-free-syrian-army-doesnt-exist/>

27. Barak A. Salmoni; Bryce Loidolt; Madeleine Wells, 'Regime and Periphery in Northern Yemen-The Huthi Phenomenon'. RAND Institute, Santa Monica, CA, USA, 2010, pp. 290-291.

28. BBC News, "Faylaq al-Rahman", 22 February 2018, <https://monitoring.bbc.co.uk/product/c1douzrw>; Bassem Mroue, "Thousands of well-armed rebel fighters are in Syria's Ghouta", Associated Press, February 28, 2018.

29. BBC News, "Syria Profile: Timeline", May 6, 2016, <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-14703995>

30. BBC News. "What is Islamic State", 26 September 2014; <http://www.bbc.com/news/world-middle-east-29052144>

31. Beverley Milton-Edwards, *The Muslim Brotherhood: The Arab Spring and its future face*. Routledge, 1st Edition, 2016.

32. Brown J. Salafis and Sufis in Egypt. Carnegie Endowment for International Peace. December 20, 2011. // http://carnegieendowment.org/files/salafis_sufis.pdf.

33. Cafarella J. with Wallace B. and Zhou J., *ISIS's second comeback: assessing the next ISIS insurgency*. ISW Report, June 2019.

34. Carapico S., *The Economic Dimension of Yemeni Unity*, Middle East Report 184 23, 5(9)., 1993, p. 11.

35. Carnegie Endowment for International Peace, "The Muslim Brotherhood in Syria", February 01, 2012, <https://carnegieendowment.org/2012/02/01/muslim-brotherhood-in-syria>

36. ; Carnegie Middle East Center, "No More 'Hama Rules'", September 19, 2016, <https://carnegie-mec.org/diwan/64609>

37. Carter Center, *Relations between Hay'at Tahrir al-Sham and Nour al-Din al-Zinki* in 2017, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/conflict_resolution/syria-conflict/2017.11.03-hts-ndz-report.pdf

38. Center for Strategic and International Studies, *Hay'at Tahrir al-Sham (HTS), TNT Terrorism Backgrounder*, 2018, <https://www.csis.org/programs/transnational-threats-project/past-projects/terrorism-backgrounders/hayat-tahrir-al-sham>

39. Charles Lister, "How al-Qa'ida Lost Control of its Syrian Affiliate: The Inside Story," CTC Sentinel 11, issue 2, February 2018, <https://ctc.usma.edu/al-qaida-lost-control-syrian-affiliate-inside-story/>

40. Cherif Bassiouni, *Libya: From Repression to Revolution: A Record of Armed Conflict and International Law Violations, 2011-2013*. Martinus Nijhoff Publishers, 2013.

41. Christopher Phillips, *The international system and the Syrian civil war*. International Relations, Vol. 36(3), 2022, p. 374.

42. Clark V., *Yemen: Dancing on the Heads of Snakes*. London: Yale University Press, 2010.

43. Cole S. The Economic Disaster Behind the Yemen Civil War. The Foreign Analyst, 2019. <http://theforeignanalyst.com/the-economic-disaster-behind-the-yemen-civil-war>,
44. Corcoran M., Timeline: A Century of Conflict in Yemen, ABC News, 2015.
45. Country Profile of Algeria, SIDA (Swedish International Development Cooperation Agency) publication, 2011. P. 16.
46. Dara Conduit, The Syrian Muslim Brotherhood and the Spectacle of Hama. Middle East Journal, Vol. 70, No. 2, SPRING 2016, pp. 211-226.
47. Day S., The Political Challenge of Yemen's Southern Mouvement, Carnegie Endowment, 108. 2010.
48. Dirk Vandewalle, A History of Modern Libya. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
49. Dostal J. M. Syria and the Great Powers (1946-1958): How Western Power Politics Pushed the Country Toward the Soviet Union. Syria Studies, 7(4), 2015, pp. 7-56.
50. Encyclopaedia Britannica, 2022; BBC News, 2016, yuqoridagi manbalar. Afret, Y. B., "The Social and Political Roots of the Syrian Revolution", 2016, <http://en.daam.org.il/?p=774>
51. Erica Chenoweth and Maria J. Stephan, Why Civil Resistance Works? The Strategic Logic of Nonviolent Conflict, Columbia: Columbia University Press, 2012.
52. Finn Tom, "Yemen President Quits After Deal in Saudi Arabia", The Guardian, November 23, 2011.
53. Gelvin, Jeyms L. Isroil-Falastin mojarosi: 100 yillik urush. Kembrij: Kembrij universiteti matbuoti, 2005 ISBN 0521618045
54. Geoffrey Jensen, War and insurgency in the Western Sahara. Strategic Studies Institute and U.S. Army War College Press, 2013.
55. Goldenberg, Doron. Qamal holati. Quddus: Gefen nashriyoti, 2003 ISBN 9789652293107
56. Gunter M. M., "Why can't we defeat ISIS", Hurst, 17 October 2014, http://www.hurstpublishers.com/cant-defeat-isis/#at_pco=cod-1.0&at_si=5479ca0c4d775ae5&at_ab=per-4&at_pos=1&at_tot=8.
57. Hakkı Taş, İsmailiye'den Rabia'ya Müslüman Kardeşler. Ankara: İldem Yayınları, 2015, s. 89-90.
58. Hamidulloh, Muhammad. "Musulmonlarning g'ayrimusulmonlar bilan munosabatlari." Musulmon ozchiliklar ishlari jurnali 7 (1): 9 (1986) ISSN 1360-2004
59. Hamza Hamouchene, Algeria and the Arab Spring, <https://www.opendemocracy.net/en/algeria-and-arab-spring/> (Ma'lumot olingan sana: 20.11.2022)
60. Harun al-Aswad, "Syrian Free Police disband following HTS militant takeover in Idlib", Middle East Eye, 16 January 2019,

<https://www.middleeasteye.net/news/syrian-free-police-disband-following-hts-militant-takeover-idlib>

61. Harvard Divinity School, The Ba'ath Party in Syria, <http://rlp.hds.harvard.edu/faq/baath-party-syria>

62. Hassan Hassan, 'Syria: The View from the Gulf States', European Council on Foreign Relations, 13 June 2013, https://ecfr.eu/article/commentary_syria_the_view_from_the_gulf_states135/

63. Hassan Hassan, "Jabhat Al Nusra and Al Qaeda: The Riddle, the Ruse and the Reality," The National, November 1, 2017.

64. Hinnebusch R., From Westphalian Failure to Heterarchic Governance in MENA: The Case of Syria. *Small Wars & Insurgencies*, 29:3, 2018, pp. 391-413.

65. Hinnebusch R., Syria: From 'authoritarian upgrading' to revolution? *International Affairs* 88(1), 2012, p. 96.

66. Hosam al-Jablawi, "Nour al-Din al-Zenki Movement: How a Once Moderate Group Joined Fateh al-Sham", Atlantic Council, February 17, 2017, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/syriasource/nour-al-din-al-zenki-movement-how-a-once-moderate-group-joined-fateh-al-sham/>

67. IMF, "Syria Arab Republic: Selected Issues", IMF Country Report, Number 06-295, 2006, p.29.

68. Instability in Libya, <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/civil-war-libya> ,

69. Isabelle Werenfels, Who is in charge? Algerian power structures and their resilience to change, 2010 https://www.swp-berlin.org/publications/products/fachpublikationen/wrf_algerien_1002_ks.pdf

70. Jeremy M. Sharp, Yemen: Background and U.S. Relations, Congressional Research Service, Washington, 2015, p. 20.

71. Jiadong Zhang, Terrorist Activities in Yemen and the US Countermeasures, *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, Vol: 4, No:1, 2010, p. 109.

72. John Galvani, Syria and the Baath Party. *MERIP Reports*, No.25, Feb. 1974, pp. 3-16, <https://www.jstor.org/stable/3011567>

73. John Wright, *A History of Libya*. London: Hurst Publishers, 2010.

74. Juan A. Mora Tebas, The Sahara conflict: neither war... nor peace. In: *Geopolitical overview of conflicts 2015*, Spanish Institute of Strategic Studies, 2016, p. 24-25.

75. Katz M., Yemeni Unity and Saudi Security, *Middle East Policy*, 1. 1992.

76. Katz, Shmuel. *Jang maydoni: Falastindagi fakt va xayol*. NY: Shapolsky Pub, 1973 ISBN 0933503032

77. Kendall E., Iran's fingerprints in Yemen: Real or Imagined?, The Atlantic Council, 2017. https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2017/10/Irans_Fingerprints_in_Yemen_web_1019.pdf, pp. 2-3.

78. Khaled al-Khateb, "Is Al-Qaeda affiliate expanding attacks beyond Syrian town of Idlib?" *Al-Monitor*, January 11, 2021, <https://www.al->

monitor.com/originals/2021/01/syria-hurras-al-din-idlib-raqqa-attack-islamic-state.html#ixzz7kWGk3qkJ

79. Kılavuz T., Mercan H., Güder S., Orta Doğu'da İslamcı Siyaset: Değişim Sürecinde Müslüman Kardeşler ve Nahda. İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği. İstanbul, 2012, s. 39.

80. Konrad Banaś, An Independent Country or a Part of Morocco? *Cahiers d'études africaines*, 2020, p. 94.

81. Kramer, Richard Ben. *İsroilning yo'qolishi: To'rtta savol*. NY: Simon & Schuster, 2004 ISBN 0743250281

82. Lahcen Achy, The Price of Stability in Algeria. Carnegie Endowment for International Peace, 2013. P. 7.

83. Leggiero K., "Countering ISIS Recruitment in Western Nations", Journal of Political Risk 3, No. 1 (January 2015), <http://www.jpolrisk.com/countering-western-recruitment-of-isis-fighters/#more-699>

84. Majid Jacob. "Biden reportedly won't reverse Trump recognition of Western Sahara as Morocco's", The Times of Israel, 1 May 2021. <https://www.timesofisrael.com/biden-reportedly-wont-reverse-trump-recognition-of-western-sahara-as-moroccos/>

85. Maley William, *Fundamentalism Reborn? Afghanistan and the Taliban*. C Hurst & Co., 2001.

86. Mansour Omar El-Kikhia, *Libya's Qaddafi: The Politics of Contradiction*. Gainesville: University Press of Florida, 1997.

87. Mapping Militant Organizations. "Ahrar al-Sham." Stanford University. Last modified March 2022. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/ahrar-al-sham>

88. Mapping Militant Organizations. "Hay'at Tahrir al-Sham." Stanford University. Last modified June 2021. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/hay'-tahrir-al-sham>

89. Mapping Militant Organizations. "Jaysh al-Islam." Stanford University. Last modified March 2019. <https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/jaysh-al-islam>

90. Michael Hoffman and Amaney Jamal, The Youth and the Arab Spring: Cohort Differences and Similarities. *Middle East Law and Governance* 4, 2012, pp. 168-188.

91. Michael Whine, Islamism and Totalitarianism: Similarities and Differences, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2:2, 2001, pp. 54-72.

92. Mina al-Lami, "Where is the Islamic State group still active around the world?", BBC News, 27 March 2019 // <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47691006>

93. Mohamed Ben Lamma, "The Tribal Structure in Libya: Factor for Fragmentation or Cohesion," *Fondation Pour La Recherche Stratégique*, 2017.

94. Morocco-Germany relations: What next after reconciliation? 8 June 2022, <https://www.middleeasteye.net/news/morocco-germany-relations-what-next-after-reconciliation>

95. Murat Aslan, Libya's enduring ambiguity: to abstract a single correct from many faults, and an outcome from impasse. *Turkish Journal of Political Science*, vol. 4, issue 1, 2021, pp. 1-20.

96. Nadine Schnelzer, *Libya in the Arab Spring: The Constitutional Discourse Since the Fall of Gaddafi*. Erlangen: Springer, 2016.

97. Narrimane Benakcha, "The Algerian Regime: An Arab Spring Survivor", *Journal of International Affairs*. Columbia, SIPA, Mart 07, 2012 // <https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/algerian-regime-arab-spring-survivor>

98. Nawaf Obaid, *The Muslim Brotherhood: A Failure in Political Evolution*. Harvard Kennedy School, Belfer Center for Science and International Affairs, 2017, pp. 5-6.

99. Nguyen P. M., *Syrian Alawites: Their History, Their Future*, 2015, <http://theislamicmonthly.com/syrian-alawites-their-history-their-future/>

100. Niaz Ahmed, *Yemeni Civil War: Causes, Consequences and Prospects*, *Jurnal Dinamika Pemerintahan* Vol.2, No. 2, Agustus 2019, pp. 82-91.

101. Noueihed Lin, and Alex Warren. "An Arab Malaise." *The Battle for the Arab Spring*. Yale University Press, 2012, pp. 11-23.

102. Oltin, Dore. *Babble minorasi: Birlashgan Millatlar Tashkiloti global tartibsizlikni qanday keltirib chiqardi*. London: Crown forumi, 2004 ISBN 1400054753

103. Open Letter to Al-Baghdadi: Join hundreds of Muslim leaders and Scholars worldwide in their Open Letter to Baghdadi, <http://www.lettertobaghdadi.com/> (Ma'lumot olingan sana: 10.11.2022)

104. Osman B. and Gopal A., *Taliban Views on a Future State*. New York University, CIC. 2016.

105. Pargeter A. *The Muslim Brotherhood: From Opposition to Power*. London: Saqi Books, 2010, pp. 46-52.

106. Peter Cole, "Bani Walid: Loyalism in a Time of Revolution," in Peter Cole, and Brian McQuinn (eds), *The Libyan Revolution and its Aftermath*. 2015, pp. 285-302.

107. Pierret T., *The Syrian Baath Party and Sunni Islam: Conflicts and Connivance*. Crown Center for Middle East Studies, No 74, 2014, p. 2.

108. Polk W. R., *Understanding Syria: From Pre-Civil War to Post-Assad*, 2013, <http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/12/understanding-syria-from-pre-civil-war-to-post-assad/281989/>

109. Raphaël Lefèvre, *The Muslim Brotherhood Prepares for a Comeback in Syria*. Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 2013.

110. Rashid Ahmed, *Taliban: militant Islam, oil, and fundamentalism in Central Asia*. New Haven: Yale University Press, 2000.

111. Rasmus Alenius Boserup; Luis Martinez, eds. (2016). *Algeria Modern: From opacity to complexity*. CERI/Sciences Po. London: Hurst.
112. Ronald Bruce St. John, *Libya: From Colony to Revolution*. Oxford: One world, 2012.
113. Roy Olivier, *The Transformation of the Arab World*, *Journal of Democracy*, vol 23, no 3, 2012, pp. 5-18.
114. Salmoni B., Loidolt B., Wells M. *Regime and Periphery in Northern Yemen: The Huthi Phenomenon*, Santa Monica, 2010, p. 64-66.
115. Sana Chaudhry, "General Khalifa Haftar", *Danu Strategic Forecasting Group*, 2016, p. 1.
116. Sarhang HAMASaeed, "ISIS is a Problem of Yesterday, Today and Tomorrow", USIP, July 28, 2022, <https://www.usip.org/publications/2022/07/isis-problem-yesterday-today-and-tomorrow>
117. Schmid Alex P., *Challenging the Narrative of the "Islamic State"*. ICCT Research Paper, The Hague, June 2015.
118. Seth Jones et al., "Al Qaeda's Struggling Campaign in Syria", Washington, DC: CSIS, April 2018, <https://www.csis.org/analysis/al-qaedas-struggling-campaign-syria>
119. Sharp M. J., *Yemen: Civil War and Regional Intervention*. Congressional Research Service, 2021. <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R43960.pdf>
120. Sigvart Nordhov Fredriksen and Zenonas Tziarras, *The Libya Conflict and its Implications for the Broader Region*. Peace Research Institute Oslo (PRIO), Report 4/2020.
121. Sopko John F., *What we need to learn: Lessons from twenty years of Afghanistan reconstruction*. Princeton University, 2021.
122. Suleiman Al-Khalidi, *Libyan islamists urge PM to resign over corruption, security*. SEPTEMBER 10, 2013. <https://www.reuters.com/article/us-libya-islamists-idUSBRE9890TD20130910>
123. *Syrian Civil War*. By The Editors of Encyclopaedia Britannica, Last Updated: Oct 20, 2022, <https://www.britannica.com/event/Syrian-Civil-War/Uprising-in-Syria-2011>
124. *The Indian Express*, *Explained: Egypt's Muslim Brotherhood and its history*, 30-07-2022, <https://indianexpress.com/article/explained/explained-global/explained-egypts-muslim-brotherhood-and-its-history-8061232/>
125. *The Muslim Brotherhood*, <https://teachmideast.org/articles/spotlight-on-egypts-muslim-brotherhood/> (Ma'lumot olingan sana: 20.10.2022)
126. *The United Nations Mission for the Referendum in Western Sahara (MINURSO)*, <https://minurso.unmissions.org/mandate> (Ma'lumot olingan sana: 11.10.2022)
127. Thomas Hüskén, "Tribes, Revolution, and Political Culture in the Cyrenaica Region of Libya," in *Local Politics and Contemporary Transformations in the Arab World*, ed. Malika Bouziane et al. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.

128. Thomas Joscelyn, “Al Qaeda and allies announce ‘new entity’ in Syria”, Long War Journal, January 28, 2017.

129. Thomas M. Hill, Four Things to Know About Libya’s Conflict and Foreign Interference, July 8, 2020 <https://www.usip.org/publications/2020/07/four-things-know-about-libyas-conflict-and-foreign-interference>

130. U.S. Energy Information Administration, World Oil Transit Chokepoints, Overview, 2014 https://www.connaissancedesenergies.org/sites/default/files/pdf-pt-vue/world_oil_transit_chokepoints.pdf: Ma’lumot olingan sana: 20.09.2022.

131. United Nations Documents on MINURSO. Resolutions of the Security Council, <https://minurso.unmissions.org/security-council-resolutions-and-statements>; Meriem Naili, The Absence of a Human Rights Monitoring Component in the Minurso Mandate: a Qualitative Analysis of the UN Narrative Regarding Human Rights in Western Sahara. Dans L’Ouest Saharien, Vol. 12, No 2, 2020.

132. Warfalli A. Libyan commander Haftar’s forces say they have taken Sirte. Reuters. <https://uk.reuters.com/article/uk-libya-security-idUKKBN1Z51L0> 06.01.2020.

133. Weir S., A Clash of Fundamentalism. Wahhabism in Yemen’, MER. The Arabian Peninsula 27, 2015.

134. Wesley Dockery, “The rebel groups fighting in eastern Ghouta”, Deutsche Welle, February 20, 2018, <https://www.dw.com/en/which-rebel-groups-are-fighting-in-syrias-eastern-ghouta/a-42663501>

135. What is The Houthi Movement?, Tony Blair Institute for Global Change, 2016. <https://institute.global/insight/co-existence/what-houthi-movement>

136. Wickham, Carrie R. The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement. Princeton University Press, 2013, pp. 20-45.

137. Wilferd Madelung, Zaydī Attitudes to Sufism. In: Islamic Mysticism Contested, Vol: 29, 1999, pp. 124-144.

138. Wilferd Madelung, Zaydiyya. In: The Encyclopaedia of Islam, ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs, (E.J. Brill), Second Edition, Volume XI, 2002, pp. 477-481.

139. Winer J. M. Origin of the Libyan Conflict and Options for Its. Middle East Institute, 2019, pp. 4-7.

140. Yaşaroğlu H., Zeydiyye’nin İmamet Görüşleri ve Diğer Bazı Mezheplerle İlişkileri. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 2, Sayı: 3, 2013, s.113-132.

141. YEMEN: A Brief Background, <https://unfoundation.org/what-we-do/issues/peace-human-rights-and-humanitarian-response/yemen-a-brief-background/> Ma’lumot olingan sana: 19.09.2022.

142. Yemen's Houthis seize national dialogue HQ, president insists group must leave Sanaa. Reuters, <http://www.reuters.com/article/2015/03/05/us-yemen-security-houthis-idUSKBN0M-11KX20150305>

143. В. А. Кузьмин, Н. В. Соколов. Саудовская Аравия и Иран в йеменском конфликте в 2015-2016 гг. *Международные отношения*, 2017. С. 165-175.

144. Галкина Е., Революция в Египте: от Арабской весны к весне «Братьев-мусульман»? «Левая Политика», № 17-18, 2012. – С. 186.

145. Джон Доу, Сахара раздора: за что борются Марокко и Алжир? 13 декабря 2021, <https://regnum.ru/news/polit/3449947.html>

146. Евгеньева А. и Соловьёва Р. Исламское государство Ирака и Леванта: социально-экономический анализ. «Мировое и национальное хозяйство», №3(34), 2015 // <https://mirec.mgimo.ru/2015/2015-03/igil-soc-ekon-analiz>

147. Исаев Л., Коротаев А., Йемен: неизвестная революция и международный конфликт. *Мировая экономика и международные отношения*, 2015, № 8, с. 78-88.

148. Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка) / Институт востоковедения РАН. –М.: ИВ РАН, 2015. – 504 с.

149. Коргун В.Г., История Афганистана: XX век Издательство: М.: Институт востоковедения РАН. –М.: ИВ РАН, 2004. – 528 с.

150. Коротаев А.В. Два социально-экологических кризиса и генезис племенной организации на Северо-Востоке Йемена // *Восток*. № 6: 1996. – С. 18-28.

151. Картунов А. В. Решение проблемы Афганистана: необходимые условия и международные последствия: доклад Российского совета по международным делам (РСМД) № 76/2021 / А. В. Картунов; Российский совет по международным делам (РСМД). — М.: НП РСМД, 2021. - 46 с.

152. Оганисян Л.Д. Становление новой ливийской государственности и политика евроатлантического сообщества (2011–2017). *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 25: Международные отношения и мировая политика*. № 3, 2017. – С. 181.

153. Серебров С.Н. Революция и конфликт в Йемене // *Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка)* / Под ред. В.В. Наумкина, Д.Б. Мальшева. М., 2015. – С. 295.

154. Слинкин М.Ф. Этническая проблема в Афганистане (историко-политический анализ). *Культура народов Причерноморья*. № 66, 2005. - С. 46-60.

155. Фокина Е.В. Пограничный вооруженный конфликт между Марокко и Алжиром в 1963 г. (Песчаная война). *Гуманитарный акцент*, № 2, 2017. – С. 60-64.

156. Фролов А.В. Йемен: маргинальная война? – *Обозреватель-Observer*. – 2017. – № 12. – С. 32-33.

157. Хассан Хассан, «Исламское государство»: идеологические корни и политический контекст межконфессиональной вражды. Перевод с английского языка В. Жукова, Московский Центр Карнеги, 2017. – С. 3-4.
158. Шарипов У.З. Персидский залив: Обострение политической и военной ситуации и международных отношений в конце XX - начале XXI вв. Институт востоковедения РАН. – М., 2010.
159. Восток и политика. Политические системы, политические культуры, политические процессы. М. : Аспект Пресс, 2011.
160. Крысин М.Ю. Джихад. От Кашмира до Нью-Йорка. М. : Вече, 2005.
161. Ланда Р.Г. Политический ислам: предварительные итоги. М. : ИБВ, 2005.
162. Малащенко А.В. Исламская альтернатива и исламистский проект. М. : Московский центр Карнеги: Весь Мир, 2006.
163. Малышева Д. Ислам в современном мире / Д. Малышева // Новый мир. – 2002. – № 2. – С. 115–128.
164. Малышева Д. Мусульманский компонент мировой политики / Д. Малышева // Pro et contra. – 2002. – Т. 7. № 4. – С. 104–126.

Axborot manbaalari:

165. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali.
166. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
167. www.tiv.uz
168. www.un.org

MUNDARIJA

KIRISH	3
1. XXI asrda Islom olami va uning o‘ziga xos jihatlari	5
2. Arab dunyosidagi zamonaviy inqirozlar jarayonida islomiy tashkilotlarning radikallashuv jarayonlari	22
3. O‘zgaruvchan xalqaro siyosiy muhit sharoitida Yaqin Sharqdagi ziddiyatlar	31
4. Siyosiy transformatsiya sharoitida Shimoliy Afrika davlatlarining xavfsizligi	49
5. Livan tizimli inqirozining “seysmologiyasi”	62
6. Yamandagi inqilob va nizolar	69
7. Yamandagi salafiy-zaydiylar ixtilofining ildizlari	80
8. G‘arbiy Sahroi Kabir “kelishmovchilik olmasi”	92
9. Inqilobdan keyingi Misrda “Musulmon birodarlar”ning evolyutsiyasi.....	102
10. Liviyadagi ichki nizolar va mojarolar	112
11. Suriya mojarosi va uning o‘ziga xos xususiyatlari	125
12. “Arab bahori” ziddiyatlarida Jazoir tajribasi	140
13. Musulmon dunyosida Afg‘oniston omili. Afg‘onistonda tinchlik va barqarorlikni o‘rnatish masalalari	148
14. Musulmon dunyosida Pokiston va Hindiston mojarosi	157
15. Musulmon dunyosi mamlakatlari o‘rtasidagi munosabatlarda xalqaro tashkilotlar va bloklarning xavfsizlik masalalariga ta’siri	168
GLOSSARIY	190
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	197

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
DIN ISHLARI BO‘YICHA QO‘MITASI**

O‘ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

F.E.KARIMOV

**MUSULMON DUNYOSIDA XAVFSIZLIK
MUAMMOLARI VA MOJAROLAR**

DARSLIK

(Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi talabalari uchun)

Taqrizchilar:

M.M.Muhammadsidiqov Imom Buxoriy nomidagi Toshkent islom instituti
rektori, siyosiy fanlar doktori (DSc), professor
J.Akramov O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Xalqaro
munosabatlar va ijtimoiy fanlar” kafedrasida
dotsenti v.b., s.f.f.d. (PhD)

Muxarrir:
Mansur Yunus

Litsenziya AI № 032465 / 15.07.2022
Bosishga ruxsat etildi: 12.06.2024 Ofset qog‘oz.
qog‘oz bichimi 64x84 1/16 Times garniturasida. Shartli bosma tabog‘i
14,6 Nashr xisob tabog‘im 13,6. Adadi 100

«ZAMON POLIGRAF» OK bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Tashkent shahri. Yunusobod tumani,
Bobodehqon mahallasi 45 uy.